

**TEK SEFERDE NAZİL OLAN SÛRELERİN
YAZILMA SÜRECİ
Abdulsamet ÖZDEMİR
Yüksek Lisans Tezi
Temel İslam Bilimleri
Ana Bilim Dalı
Doç. Dr. Yusuf TOPYAY
2025
(Her Hakkı Saklıdır)**

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

TEK SEFERDE NAZİL OLAN SÜRELERİN YAZILMA SÜRECİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Abdulsamet ÖZDEMİR

Danışman: Doç. Dr. Yusuf TOPYAY

BAYBURT- 2025

KABUL VE ONAY

Doç. Dr. Yusuf TOPYAY danışmanlığında, Abdulsamet ÖZDEMİR tarafından hazırlanan “Tek Seferde Nazil Olan Sûrelerin Yazılma Süreci” başlıklı bu çalışma, 12.06.2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Abdurrahman ALTUNTAŞ

Üye : Doç. Dr. Abdurrahman OKUYAN

Üye : Doç. Dr. Yusuf TOPYAY

Bu tezin kabulü Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun/...../20... tarih ve 20...../.....-..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Doç. Dr. Bünyamin ALİM
Enstitü Müdürü

BEYANNAME

Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Doç. Dr. Yusuf TOPYAY danışmanlığında hazırlamış olduğum “Tek Seferde Nazil Olan Sûrelerin Yazılma Süreci” başlıklı yüksek lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

12.06.2025

Abdulsamet ÖZDEMİR

ÖN SÖZ

Öncelikle kıymetli danışmanım Doç. Dr. Yusuf TOPYAY'a, bu çalışmayı ele almam hususunda beni cesaretlendirdiği, akademik rehberliğinin yanı sıra manevi ve psikolojik desteğiyle her aşamada yanımda olduğu için en içten teşekkürlerimi sunarım. Onun yönlendirmeleri olmasaydı, bu çalışma eksik kalırdı. Ayrıca bu çalışmanın hazırlanma sürecinde ilmî müzakereleriyle, dikkatli okumaları ve yapıcı değerlendirmeleriyle katkıda bulunan kıymetli jüri üyeleri Prof. Dr. Abdurrahman ALTUNTAŞ ve Doç. Dr. Abdurrahman OKUYAN hocalarıma en içten teşekkürlerimi arz ederim. Gerek nazik tenkitleri gerekse yönlendirici yorumları, çalışmamın daha sağlam bir zemine oturmasına vesile olmuştur.

Hayatım boyunca her adımda ardımda dua, önümde sabır olan iki özel insana; annem Gülay ÖZDEMİR ve babam Ahmet ÖZDEMİR'e yalnızca teşekkür etmek kifayet etmez. Yakın bir zamanda Rahmet-i Rahmân'a tevdi ettiğim annem, zorlu ilim sürecinde yorulduğumda içimi ferahlatan bir gölge; her duamın içinde adı geçen ilk kelimedir. Babam ise sessizce dağ gibi duran, yükümün farkında olup hiçbir zaman yüküme yük eklemeyen bir sükûnettir. Onların sabrı, tevekkülü ve gece sessizliğinde edilen duaları, bu çalışmanın en görünmez ama en güçlü temellerini oluşturdu. Allah ömürlerine bereket, gönüllerine huzur ve ahiretlerine saadet nasip eylesin.

Araştırma sürecimde akademik desteklerini esirgemeyen Arş. Gör. Zeynep KELEŞOĞLU'na yönlendirici katkıları için, Arş. Gör. Muhammet Lütfü TATLISU'ya ise kaynaklara ulaşma noktasında gösterdiği samimi yardımları için teşekkür ederim. Ayrıca çalışmanın farklı aşamalarında bilgi ve fikirleriyle katkı sağlayan dostlarım Muhammed Ali ERDEM, Muhammed KÜÇÜKKAYA ve Veysel DEMİR'e gönülden teşekkür ederim.

Abdulsamet ÖZDEMİR

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEK SEFERDE NAZİL OLAN SÛRELERİN YAZILMA SÛRECİ

Abdulsamet ÖZDEMİR

Bayburt Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Yusuf TOPYAY

Bayburt-2025, Sayfa: 111

Her ilmin neşet ettiği ortamı betimleyen bir tarihi bağlamı bir de küllî kâideler üreterek sistematik disiplin olmasını sağlayan usulü vardır. Kur'ân ilimleri ise Kur'ân-ı Kerîm'in daha sağlıklı anlaşılıp yorumlanabilmesi için belli başlı ilkeler ve yöntemler ortaya koymaktadır. Bundan hareketle de tefsir ilminin sistematik bir disiplin olduğu söylenebilir. Tefsir tarihi ve tefsir usulü çalışmalarının önemli konularında birisi Kur'ân-ı Kerîm'in yazılışı ve derlenip kitap haline getirilme sürecidir. Bu alanda yazılan Türkçe ve Arapça kaynaklar incelendiğinde hem Kur'ân-ı Kerîm'in yazılışı ve derlenip kitap haline getirilme süreci hem de tek seferde inen Mekkî ve Medenî sûrelerin Hz. Peygamber tarafından nasıl kaydettirildiği üzerinde çok fazla durulmadığı görülür. Vahyin indiği Mekke döneminde ve iniş sürecinin devam ettiği Medîne döneminde Hz. Peygamber'in vahyin ezberlenmesinin yanında yazımına da önem verdiği, kırka yakın kâtibini sırf bu iş için istihdam ettiği bilinmektedir. Yazı yazmaya elverişli malzemelerin ve okuma yazma oranının az olduğu kültürel bir ortamda inen Kur'ân vahyinin kâtipler tarafından hangi malzemeler üzerine yazıldığı, bu malzemelerin kemiyet ve keyfiyetleri araştırılması gereken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle bu çalışmada tek seferde inen Mekkî ve Medenî sûrelerin Hz. Peygamber tarafından nasıl, ne zaman ve hangi yöntemlerle yazdırıldığına dair rivayetler temel alınarak vahyin yazıya geçirilme sürecine dair özgün bir bakış açısı sunulmuştur. Yazım sürecinde kullanılan malzemeler, vahiy kâtiplerinin rolleri ve Hz. Peygamber'in yönlendirmeleri ışığında, Kur'ân'ın nüzûl ve tedvîn aşamalarının birbirleriyle olan organik ilişkisi detaylı biçimde ortaya konmuştur. Bu çalışmamızda hem İslam'ın ilk yıllarında Kur'ân-ı Kerîm'in yazım süreci hem de vahyin yazımında kullanılan malzemeler hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca tefsir ilmiyle iştigal edenlere işbu konuyu ele alırken biraz daha detaylı anlatmaları yönünde teklifte bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Tefsir usûlü, Kur'ân'ın tedvîn süreci, Kur'ân'ın yazıya geçirilmesi, vahiy kâtipleri, Mekkî ve Medenî sûreler.

ABSTRACT

M. SC. THESIS

THE WRITING PROCESS OF SURAHS REVEALED IN A SINGLE INSTANCE

Abdulsamet ÖZDEMİR

Bayburt University

Institute of Graduate Studies

Department of Basic Islamic Sciences

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Yusuf TOPYAY

Bayburt-2025, Pages: 111

Every discipline emerges within a specific historical context and becomes a systematic science through the formulation of general principles and methodologies. In this regard, the sciences of the Qur'an offer fundamental principles and methods to ensure a more accurate understanding and interpretation of the Qur'anic text. Thus, it can be argued that tafsir (Qur'anic exegesis) constitutes a systematic and methodologically grounded discipline. Among the critical topics in the fields of tafsir history and methodology is the process by which the Qur'ān was written down, compiled, and eventually codified into a book form. An examination of the existing literature in Turkish and Arabic reveals that there has been relatively little emphasis on how the Makkan and Madinan surahs particularly those revealed in a single instance were recorded by the Prophet Muḥammad (peace be upon him). It is well known that the Prophet not only encouraged the memorization of revelation but also gave significant importance to its transcription, employing nearly forty scribes specifically for this purpose. Given the cultural context of the time characterized by limited literacy and scarce materials suitable for writing the nature and quantity of materials used by the scribes to record the Qur'anic revelation present an area warranting deeper investigation. This study offers an original perspective on the documentation process of the revelation, with a particular focus on how, when, and through which methods the surahs revealed in a single descent were written down during the Makkan and Madinan periods. Based on relevant reports and historical accounts, the study closely examines the materials used in the writing process, the roles of the scribes, and the Prophet's direct instructions. In doing so, it seeks to elucidate the organic connection between the stages of revelation (nuzūl) and compilation (tadwīn). Ultimately, this research aims to provide insights into both the early stages of the Qur'an's transcription and the physical tools involved in the process. Additionally, it calls upon scholars of tafsir to engage with this topic in greater detail in their academic and exegetical efforts.

Keywords: Methodology of tafsir, compilation process of the Qur'an, recording of the Qur'an, scribes of revelation, Makkan and Madinan surahs.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	II
BEYANNAME	III
ÖN SÖZ	IV
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1
Araştırmanın Konusu.....	2
Araştırmanın Amacı	3
Araştırmanın Kaynakları	4
Arabistan'ın Coğrafi, Kültürel, İktisadî, Toplumsal ve Dinî Yapısı	5
Coğrafya	5
Kültürel Hayat	6
Ticari Hayat	7
Toplumsal ve Dini Hayat.....	9
BİRİNCİ BÖLÜM	12
1. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNE KADAR ARAP YAZI KÜLTÜRÜ VE KUR'ÂN'IN YAZIYA GEÇİŞ SÜRECİ	12
1.1. ARAP YAZISININ TARİHİ SEYRİ	12
1.2. KUR'ÂN-I KERÎM'İN YAZIM SÜRECİ	13
1.2.1. Araplarda Okuma ve Yazma	14
1.2.2. Hz. Peygamber Döneminde Kur'ân'ın Yazımı	24
1.2.3. Kur'ân'ın Yazıya Aktarımında Peygamberî Tavrı ve Sahabe Uygulamaları.....	26
1.2.4. Vahiy Kâtipleri.....	34
1.2.5. Vahyin Yazıldığı Malzemeler	37
1.2.6. Kur'ân'ın Yazılı Hafızasında İlk Dönem Materyalleri ve Muhafaza Pratikleri.....	42
İKİNCİ BÖLÜM	45
2. TEK SEFERDE NÂZİL OLAN MEKKÎ VE MEDENÎ SÜRELERİN TESPİTİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ	45
2.1. TEK SEFERDE İNEN MEKKÎ SÜRELER.....	46
2.1.1. En'am Sûresi.....	47
2.1.2. A'raf Sûresi.....	48
2.1.3. Yûnus Sûresi.....	48
2.1.4. Hûd Sûresi	49
2.1.5. Yûsuf Sûresi	50
2.1.6. Ra'd Sûresi	51
2.1.7. İbrâhim Sûresi.....	52
2.1.8. Hicr Sûresi	53
2.1.9. Nahl Sûresi	53
2.1.10. İsrâ Sûresi	54
2.1.11. Meryem Sûresi	55
2.1.12. Tâhâ Sûresi.....	55

2.1.13. Enbiyâ Sûresi	57
2.1.14. Mü'minûn Sûresi.....	57
2.1.15. Neml Sûresi.....	58
2.1.16. Rum Sûresi	59
2.1.17. Secde Sûresi	60
2.1.18. Fâtır Sûresi	61
2.1.19. Yâsîn Sûresi	61
2.1.20. Sâffât Sûresi	62
2.1.21. Zümer Sûresi	62
2.1.22. Mü'min Sûresi.....	63
2.1.23. Fussilet Sûresi	64
2.1.24. Şûrâ Sûresi	65
2.1.25. Zuhurf Sûresi.....	66
2.1.26. Duhân Sûresi	67
2.1.27. Câsiye Sûresi.....	67
2.1.28. Ahkâf Sûresi.....	68
2.1.29. Kâf Sûresi.....	68
2.1.30. Zâriyât Sûresi	69
2.1.31. Rahmân Sûresi	70
2.1.32. Tûr Sûresi	71
2.1.33. Necm Sûresi	72
2.1.34. Kamer Sûresi.....	73
2.1.35. Vâkıâ Sûresi	73
2.1.40. Mülk Sûresi	74
2.1.41. Kalem Sûresi	74
2.1.42. Hakka Sûresi	75
2.1.43. Meâric Sûresi	76
2.1.44. Nûh Sûresi.....	77
2.1.45. Cin Sûresi	78
2.1.46. Müzzemmil Sûresi	78
2.1.47. Kıyâme Sûresi	79
2.1.48. Mürselât Sûresi.....	79
2.1.49. Nebe' Sûresi.....	80
2.1.50. Nâziât Sûresi	81
2.1.51. Abese Sûresi.....	81
2.1.52. Tekvîr Sûresi	82
2.1.53. İnfitâr Sûresi.....	82
2.1.54. İnşikâk Sûresi.....	83
2.1.55. Burûc Sûresi	84
2.1.56. Târik Sûresi	84
2.1.57. A'lâ Sûresi.....	85
2.1.58. Gâşiye Sûresi.....	86
2.1.59. Fecr Sûresi.....	86
2.1.60. Beled Sûresi	87
2.1.61. Şems Sûresi	87
2.1.62. Duhâ Sûresi	88

2.1.63. İnşirâh Sûresi.....	88
2.1.64. Tîn Sûresi	89
2.1.65. Kadr Sûresi.....	90
2.2. TEK SEFERDE İNİP MEKKÎ MEDENÎ OLDUĞUNDA İHTİLAF OLAN SÛRELER	90
2.2.1. Fâtiha Sûresi	91
2.2.2. Ankebût Sûresi	92
2.2.3. Saff Sûresi	92
2.2.4. Sebe' Sûresi	93
2.3. TEK SEFERDE İNEN MEDENÎ SÛRELER	94
2.3.1. Âl-i İmrân Sûresi.....	94
2.3.2. Enfâl Sûresi	95
2.3.3. Tevbe Sûresi.....	96
2.3.4. Ahzâb Sûresi	97
2.3.5. Muhammed Sûresi	97
2.3.6. Fetih Sûresi	98
2.3.7. Hucurât Sûresi.....	99
2.3.8. Münâfikûn Sûresi.....	100
2.3.9. Tegâbûn Sûresi.....	100
2.3.10. Talâk Sûresi	101
2.3.11. Tahrîm Sûresi	102
SONUÇ	104
KAYNAKÇA.....	105
ÖZ GEÇMİŞ	111

KISALTMALAR

B.	: İbn
BKZ.	: Bakınız
B.Y.	: Basım Yeri Yok
ÇEV.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ED.	: Editör
HZ.	: Hazreti
NŞR.	: Neşreden
İFAV.	: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
ÖL.	: Ölümü
S.A.V.	: Sallâllahu Aleyhi Vesellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
THK.	: Tahkik
TRC.	: Tercüme Eden
TS.	: Tarihsiz
VB.	: Ve benzerleri
VD.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

Vahiy, kebîr ve müteal olan Allah'ın, yeryüzünde kendisini temsil etmesi için yaratmış oldu¹ içkin bir varlık olan insanoğluyla mahiyetini bilemediğimiz bir surette çeşitli vasıtalarla² kurmuş olduğu iletişimidir. İnsanlığı küfrün karanlığından ve cehaletin bataklığından kurtaran, İslâm'ın ve imanın aydınlatıcı nur iklimine davet eden Kur'ân anlaşılacak için asırlar boyunca gerek lüğavî yönden gerekse işârî yönden üzerinde en fazla çalışmanın yapıldığı ilahi bir metindir. Böylesi bir anlaşılma çabası hiçbir metne nasip olmamıştır. Bununla beraber her asırda beşerîyetin bilim ve teknik konusunda ulaştığı yeni müktesebat çerçevesinde farklı anlamlar sunması, doğrudan ve dolaylı bir şekilde kâinattaki bazı harikulade olaylara dikkat çekmesi, indiği toplumun kültürel ortamında vaz' etmiş olduğu normatif hükümleri Kur'ân eksenli yapılan çalışmaların müzdâd olmasını da beraberinde getirmektedir.

Temel İslam disiplinleri içinde Kur'ân'ın tarihi ve usulüyle ilgili çalışmalarıyla önemli bir yere sahip olan Tefsir ilmi muvacehesinde büyük bir yekûn tutan bu çalışmalara '*Ulûmu'l-Kur'ân*' denir. Ulûm (علوم), ilim (علم) kelimesinin cemisi olup lügatte bir şeyin nazari ve ameli olarak bihakkın surette bilinmesi şeklinde tarif edilmektedir.³ İlim kelimesini kendisiyle neredeyse aynı anlama gelebilecek olan mârifet, resh ve akıldan farklı kılan hususiyet ilmin bilgi vasıtaları içinde külli bir anlama gelmesi, diğer bilgi çeşitlerini kapsayıcı mücmel ve mufassal bir özelliğe sahip olmasıdır.⁴ Misalen Kelâmi düşüncenin kökleştiği ve ıstılahların kemâle erdiği müteahhirun dönemi kalamcılarının olan Sa'düddîn Mes'ûd et-Teftâzânî (öl. 792/1390) ilim kelimesini mezkûr olan bir şeyin ortaya çıkmasına vesile olan beceri yani insanoğluna ifade edebileceği her şeyi açıklığa kavuşturan bir meleke şeklinde tarif etmektedir. Teftâzânî'nin bu tarifinden anlaşılan şu ki bilgi sadece mücerred âlemle sınırlı olmayıp müşahhas âlemi veya kalamcılarının ifadesiyle mâ'dumu⁵ da kapsayan bir kavramdır.⁶

Kur'ân'ın lafzıyla, anlamıyla ve tarihiyle iltisaklı olan ilimlere '*Ulûmu'l-Kur'ân*' ismi verilmektedir. Kur'ân mihraklı çalışmaların başlangıcı tefsir tarihi ve usulüne dair müdevvenâtın ilk nüvelerinin teşkil edildiği zaman dilimine yani Hicrî II. ve III. asırlara kadar

¹ Hayreddin Karaman vd., *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), el-Bakara 2/30.

² eş-Şûra 42/51

³ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân* (Dimeşk Beyrut: Dâru'l-kalem, Dâru's-Şam, 1412), 580.

⁴ Ebû Hilâl el-Askerî, *Arap Dili'nde ve Kur'ân'da Farklar Sözlüğü (el-Furûq fî'l-Luğa)*, çev. Veysel Akdoğan (İstanbul: İşaret, 2017), 96.

⁵ Ma'dum; yokluk, hiçlik anlamında olup varlığın yaratılmadan evvelki hâli olarak kullanılan kelami içerikli bir terimdir.

⁶ Sa'düddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, çev. Talha Hakan Alp (İstanbul: İFAV, 2018), 61.

gitmektedir. Hem klasik dönemdeki hem de modern dönemdeki Kur'ân ilimleri merkezli çalışmalar dikkate alındığında kabul edilen bilgiye göre Kur'ân ilimlerine dair ilk kayda değer eser ez-Zerkeşî'nin (öl. 794/1391) '*el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*' isimli çalışmasıdır. Mamafih Ali b. Sa'îd el-Hûfî'nin (ö.430/1038) *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*'ı, İbnu'l-Cevzî'nin (ö.597/1200) *Fünûnu'l-efnân*'ı, es-Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*'ı bu sahada müstakil olarak ifade edebilecek kitaplar arasında yerlerini almıştır.⁷ Kur'ân ilimlerinin bir başka tarifi de şudur: Nuzûlü, tertibi, derlenmesi, yazılması, okunması, i'câzı, nâsih ve mensuhu, kendisine yönelik itirazların çürütülmesi vb. açılardan Kur'ân ile ilgili konuları ele alan ilimdir.⁸ Bu çalışmada Kur'ân ilimleri literatürü klasik ve modern tefsir kaynakları temel alınarak tek seferde inen Mekkî ve Medenî sûreler ile Mekkî veya Medenî olduğu kesinleşmemiş ancak tek vahiy olarak inmiş olma ihtimali yüksek olan sûrelerin nasıl yazıya geçirildiği, yazımında hangi malzemelerin kullanıldığı ve bu sürecin ne şekilde yürütüldüğü incelenmiştir. Ayrıca Mekkî, Medenî ve nüzûl yeri konusunda ihtilaf bulunan sûreler özel olarak değerlendirilmiş; bu sûrelerin Hz. Peygamber tarafından nasıl yazdırıldığına dair tefsir kaynaklarında yer alan rivayet ve açıklamalara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu sayede vahyin sadece iniş süreci değil aynı zamanda kayda geçirilme biçimleri de tarihî bağlamı içinde ele alınmıştır.

Araştırmanın Konusu

Kur'ân ilimleri ve Kur'ân tarihiyle ilgili eserler genellikle Kur'ân'ın tanımı, nüzûlü, okunuşu, nâsih-mensuh meselesi, Hz. Peygamber tarafından yazdırılması, mushaf haline getirilmesi, içerdiği ilimler, mucizevi yönü ve tefsir türlerini ele alır. Ancak tefsir usulü çalışmalarında Kur'ân ilimlerine ağırlık verilmiş, yazımı ve çoğaltılması gibi tarihsel süreçler yeterince detaylandırılmamıştır. Mevcut kitaplarda yer alan rivayet malzemeleri ise deyim yerindeyse birbirinin aynısı olup hep tekrar etmektedir. Söz konusu Kur'ân'ın yazdırılması olunca problem daha da bir karmaşık hâle gelmektedir. Çünkü bu konu müsteşriklerin de gündemini işgal etmektedir. Onlar, Kur'ân'ın Mekke döneminde değil Medîne döneminde yazıya geçirildiğini iddia ederek metinleşme tarihi üzerinde şaibeler oluşturmaya çalışmaktadır.⁹ Bu da Kur'ân'ın Mekke dönemindeki yazım tarihi üzerinde daha detaylı bir

⁷ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: İFAV, 2016), 132.

⁸ Muhammed Abdülalim ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'İrfân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, (İsa el-Babi el-Halebi ve Şürekahu, ts.), 1/27.

⁹ Necmettin Gökçır vd. (ed.), *Kur'ân Araştırmaları ve Oryantalizm* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022); Selahattin Sönmezsoy, *Kur'ân ve Oryantalistler* (Ankara: Fecr Yayınları, 1998).

çalışmanın zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Her ne kadar durum böyle olsa da son zamanlarda bu netameli konuyu ele alan pek çok çalışmanın varlığından bahsedilebilir.¹⁰

Araştırmanın Amacı

Klasik tefsir tarihi mirasımız tedkîk edildiğinde Kur'ân-ı Kerîm'in yazımıyla ilgili dikkat çekici rivayetlere rastlanmaktadır. Bir taraftan Mekke'de yazmaya araç olarak kullanılan malzemelerin ve okuma yazma bilenlerin sayıca azlığından diğer taraftan da Hz. Peygamber'in neredeyse kırka kadar vahiy kâtibi olduğundan söz edilmektedir. Meseleye farklı bir zaviyeden bakıldığında Arapların bilgi aktarımında ezbere dayalı yöntemleri yazıya tercih etmeleri, kayda dayalı muhafaza biçimlerini ise hoş karşılamamaları dikkat çekicidir. Öte yandan okuma yazma bilmek onların nezdinde değerli bir meziyet sayılmış, bu vasfa sahip olan kimseler *el-Kâmil* unvanıyla anılmıştır. Bu çelişkili yaklaşımın yanı sıra vahyin Medine döneminde yazıya geçirildiği, Mekke'de ise yazım faaliyetlerinin sınırlı kaldığı yönündeki iddia Mekke dönemindeki Kur'ân yazım sürecinin ayrıca incelenmesini zaruri kılmaktadır. Bu konu hem modern dönemde yazılmış tefsir tarihi ve tefsir usulü kitaplarında hem de yüksek lisans çalışmalarında ele alınmıştır. Hatta Kur'ân'ı Kerîm'in yazım süreciyle ilgili müstakil kitaplarında varlığı da vakidir. Ancak tefsir tarihi ve tefsir usulüne dair var olan kaynakların bir kısmı ders kitabı niteliğinde hazırlandığı için bu konu çok detaylıca ele alınmamış, aktarılanlar malumat düzeyinde kalmıştır. Yüksek lisans çalışmalarının ise sayıca azlığı dikkatten kaçmamıştır. Ayrıca bu çalışmalarda mevzu Kur'ân'ın cem edilme süreciyle birlikte ele aldığı için daha çok kitap haline getirilmesi üzerinde durulmuştur. Ancak Hz. Muhammed'in yaşadığı dönemde vahiyden sonraki süreçteki Kur'ân yazımı üzerinde pek durulmadığı veya kısaca geçildiği görülmüştür. Biz bu çalışmamızda hem Hz. Muhammed'in peygamber olarak yaşadığı dönemde Mekke'nin entelektüel atmosferini tespit etmeye hem de vahyin nazil olduğu ilk dönemde Kur'ân'ın yazım süreci ve yazıldığı malzemeler üzerinde durmaya çalışacağız.

Kur'ân'ın Mekke'de yazılmaya başlama tarihi olarak Hz. Ömer'in müslüman olma hadisesinde aktarılan Tâhâ sûresinin yazılı olduğu metin temel alınmakta ancak bundan önceden yazıldığına dair işaret eden bir rivayete rastlanmamaktadır. Halbuki ilk Kur'ân pasajı olan Alak sûresinde Allah'ın insana öğrettiği bir vasıf olan kalemle yazma ifadesi;¹¹ Mekkî sûrelerden kabul edilen ve daha vahyin ilk dönemlerinde indirilen, kaleme ve yazdıklarına yemin ederek başlayıp müstakil bir sûreye de isim olan Kalem sûresi;¹² yine Mekkî sûrelerden

¹⁰ Zeynel Abidin Aydın, *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu, 2017), 14-16.

¹¹ el-Alak 96/4.

¹² el-Kalem 68/1.

olup yayılmış ince deri üzerine satır satır yazılmış bir kitaptan bahseden Tûr sûresi¹³ hem vahyin ilk dönemlerinde yazı yazma olgusuna işaret etmekte hem de Kur'ân'ın bu dönemde yazıya geçirildiğine dair değerlendirmelere zemin sunmaktadır. Bu bilgiler ışığında şu sorunları gündeme getirmek mümkündür: Kur'ân Mekke'de ne zaman ne neler üzerine yazılmaya başlanmıştır? Hz. Peygamber'e inen ve miûn¹⁴ olarak isimlendirilip sayısı yüz kadar olan ayetlerin kürek kemiklerine, düz beyaz taşlara, hurma liflerine yazılması anlaşılabilir bir durumdur fakat tek seferde inip sayısı yüzden fazla ayete baliğ olan Mekkî sûrelerin söz konusu sınırlı yazı malzemelerine nasıl yazıldı?

Bu çalışmanın ilk bölümünde Hz. Peygamber'e vahyin inmeye başladığı ve *Mekke dönemi* olarak adlandırılan zaman diliminde Kur'ân'ın yazıya geçirilme sürecini ele alacağız. Vahyin indiği ilk yıllarda Kur'ân ayetlerinin hangi araç ve gereçler kullanılarak kayda geçirildiği, yazım işleminin kimler tarafından ve ne şekilde gerçekleştirildiği, bu yazılı parçaların zamanla nasıl derlenip bir araya getirildiği üzerinde durulacaktır. Böylece Kur'ân'ın nazil olmaya başladığı dönemden itibaren yazıyla ilişkisi bir mushaf halini alışına kadar olan aşamalar çerçevesinde ortaya konulacaktır. İkinci bölümünde ise hem tek seferde indirildiği yönünde güçlü kanaatler bulunan Mekkî ve Medenî sûreler hem de Mekkî-Medenî tasnifi konusunda ihtilaf bulunan fakat tek seferde nâzil olduğuna dair güçlü rivayetlerle desteklenen sûreler ele alınmıştır. Bu bağlamda söz konusu sûrelerin nüzü'lünün ardından Hz. Peygamber'in onları vahiy kâtiplerine nasıl yazdırdığı, sûrelerin kayıt altına alınma aşamasında hangi yazı malzemelerinin kullanıldığı ve bu sürecin nasıl işlediğine dair tarihî rivayetlere ulaşılmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın Kaynakları

Bu tez çalışması yapılırken Kur'ân'ı Kerîm'in hem Hz. Peygamber zamanında hem de Hz. Peygamber'den sonra yazılması, yazıda kullanılan malzemeler, toplanması ve istinsah süreci ele alınmıştır. Bu bağlamda öncelikle vahyin indiği dönemde Arabistan Yarımadasının her yönden incelenmesi gerekir. Evvela Arabistan coğrafyasının kültürel, ticari ve dini yapısı mercek altına alınmış bunun için de tarih kitaplarından faydalanılmıştır. Daha sonra çalışmamızın ana temasını teşkil eden Kur'ân-ı Kerîm'in yazılmasıyla ilgili tefsir kaynaklarına müracaat edilmiştir. Konunun daha iyi anlaşılması için, klasik ve modern Kur'ân ilimleri eserleri incelenmiş; ardından konuyla ilgili makale, kitap ve tezlerden faydalanılmıştır. Araştırmamıza öncelikle Kur'ân'ın indiği Arap toplumunun coğrafi ve kültürel yapısını, kültürel yapıyı doğrudan etkileyebileceğini düşündüğümüz için iktisadi yapıyı ve kutsal kitaba

¹³ et-Tûr 52/1-3.

¹⁴ Miûn, ayet sayısı 100 civarında olan sûreler için kullanılır.

sahip olan dinlerin Arabistan'daki durumunu mercek altına alarak başlamamız Kur'ân'ın metinleşme sürecini anlamada bize yardımcı olacaktır.

Arabistan'ın Coğrafi, Kültürel, İktisadî, Toplumsal ve Dinî Yapısı

Coğrafi Yapı

Arap yarımadası, bilhassa Hz. Peygamber'in yaşamının büyük bir kısmını içinde geçirdiği ve Kur'ân'ın nüzûlüne tanıklık etmiş ilk nesillerin bulunduğu Orta Arabistan (Hicaz Bölgesi) Asya, Afrika ve Avrupa levhalarının kesiştiği stratejik bir konumda bulunur.¹⁵ Doğu kanadında Basra ve Umman Körfezleri, güney tarafında da Hint Okyanusu bulunan ve batı kısmı Kızıldeniz ile çevrili olan bu coğrafya, yüksek dağlara, sarp kayalıklara ve bâkir topraklara sahip bir yerdir. İslam öncesi dönemde bu coğrafyayı kuşatacak kuvvetli bir merkezi otorite mevcut olmamıştır. Lakin devlet geleneğine sahip olamayıp güçlü bir merkezi idareden yoksun olan yarımada'nın Kuzey doğusunda Hîreliler, kuzeybatısında Gassaniler, güneyinde de Sebe ve Himyer krallıkları kurulmuştur. Diğer yerlerindeyse krallık ve devlet mantığına dayalı olmayıp daha çok kabile tipi örgütlenme sistemine dayalı irili ufaklı yapılar mevcut olmuştur.¹⁶ Kabileye dayalı örgütlenme sisteminin benimsendiği Arap toplumunu sosyolojik açıdan tanımlayan en iyi kavram Émile Durkheim'e ait olan *mekanik toplum* kavramıdır. Mekanik dayanışmanın hâkim olduğu modern öncesi toplumlarda kimin hangi kabileye, aşirete bağlı olduğu ehemmiyet arz etmektedir.¹⁷

Çöl hayatı, doğası gereği beraberinde zorunlu olarak getirdiği göçebe yaşam tarzıyla Arapların yaşantısına derin bir biçimde şekil vermiştir. Arapların yaşam alanını ve aktivitelerini kısıtlayan bu geniş ve uçsuz bucaksız kum denizi adeta monoton, tekdüze bir musikiyi andırmaktadır. Bu çöl ortamında her şeyin Tanrı'nın iradesi ve gücü dâhilinde gerçekleştiğine inanılır. Bu nedenle Arapların düşünce dünyası ve günlük yaşamları iki temel unsur etrafında yoğunlaşmıştır: dinleri ve kabilelerinin kadim örf ve adetleri. Din onların hayatını yönlendiren, manevi rehberlik sunan bir ışık kaynağıdır. Aynı zamanda sosyal düzenin korunması ve ahlaki değerlerin yaşatılması için vazgeçilmez bir unsurdur. Araplar ibadet ve dini ayinlerle Tanrı'ya olan bağlılıklarını her an tazelerler ve bu onların günlük yaşamlarının ayrılmaz bir parçasıdır. Bunun yanı sıra kabilelerinin örf ve adetleri, onların toplumsal kimliğini ve birlikteliğini pekiştiren çok güçlü bir bağdır. Bu gelenekler nesiller boyunca aktarılan ve büyük bir özenle korunan miras niteliğindedir. Kabilelerin örf ve adetlerine olan bu derin bağlılık bir yandan

¹⁵ Kudret Büyükcoşkun, "Arabistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/252-258.

¹⁶ İbrahim Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002), 19-20.

¹⁷ Adil Ciftçi, *Sosyolojiye Giriş* (Ankara: Ankara Okulu, 2013), 72.

bireylerin toplumsal kimliklerini belirlerken diğer yandan toplumsal düzenin ve dayanışmanın temelini oluşturur. Araplar, bu geleneklere büyük bir ihlas ve kuvvetle bağlıdırlar; çünkü bu gelenekler, onların topluluk içindeki yerini ve önemini belirler. Çöl hayatının sunduğu zorluklara rağmen Araplar bu koşullara uyum sağlayarak kendi benzersiz yaşam tarzlarını oluşturmuşlardır. Göçebe yaşamın getirdiği hareketlilik ve değişkenlik, onların esnek ve dayanıklı bir karaktere sahip olmalarını sağlamıştır. Bu şekilde Arapların yaşamları hem dini inançları hem de toplumsal gelenekleri ile derinden şekillenmiş ve bu iki unsur onların kültürel kimliğinin temel taşlarını oluşturmuştur.¹⁸

Bir kabilenin veya topluluğun kendinden evvelki atalarından (selef) kültürel aktarım yoluyla alıp sonraki nesillere (halef) transfer ettiği inanç, kurum ve gelenekleri (töre) ihtiva eden her türlü toplumsal eyleme *gelenek* denir.¹⁹ Asabiyet ise; *akraba, soy, sop, kavim, vatan, millet ve din gayreti gütmek* olarak tarif edilmektedir.²⁰ Arap toplumunda asabiyet ve geleneklere bağlılık beşerî ve içtimai ilişkileri belirleyen en önemli unsur olmuştur. İbn Haldun'a (öl. 808/1406) göre Araplarda asabiyet ve kavmiyetçilik olgusunun revaçta olmasının sebebi yaşadıkları coğrafyanın sertliğinden kaynaklanmaktadır.²¹ Çünkü insan ilişkilerinin haşin olduğu zor şartlar altında yaşayan bedevi topluluklar hayatta kalmak ve ötekine karşı kendini müdafaa etmek için daima kendinden olanı kayırmakta, kendinden olmayanı da potansiyel bir düşman olarak addetmektedir. Bu şartlar altında yaşayan ve geçimlerini daha çok hayvancılık ve ticaretle sağlayan insanların yazma, okuma gibi bir takım entelektüel faaliyet içinde bulunduğunu düşünmek biraz zor olsa gerekir.

Kültürel Hayat

Zor koşullar ve zorluklarla iç içe yaşayan Mekke halkının Kur'ân inzâl edilmeden önce edebi ve kültürel alanda zirve bir dönemi yaşadığını söylemek mümkündür. Arap toplumunun entelektüel ve kültür hayatına dair yapılan çalışmalar sonucunda elde dilen bulgular şiirin ve belâğatın toplum hayatında ne kadar ehemmiyetli bir husus arz ettiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.²² Mekke'de okuma ve yazmaya dayalı faaliyetin az olmasına rağmen şehir sakinlerinin panayırarda belâğat ve fesahatin sınırlarını zorlayacak şiirler inşâd etmişlerdir. Şâirlere ihtimam gösterip en güzel şiirleri Kâbe'nin duvarına asmaları, kabile

¹⁸ Mehmet Zeki İçsan, *Selefilik, İslami Köktencilik Tarihi Temelleri* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 53; Lan Thompson, *Odadaki Sosyoloji: Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Bekir Zakir Çoban (İstanbul: Biray Yayınları, 2004), 130-144.

¹⁹ Ömer Demir - Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 93.

²⁰ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2020), 1/70.

²¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2018), 336.

²² Nasrullah Hacımüftüoğlu, *Belâğat İlmi ve Kur'an'ın İ'câzı Üzerine Etütler* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 208.

sakinlerinin içlerinden en iyi savaşçının yerine en iyi şâirlerin çıkmasını yeğleyip çocuklarına iyi bir dil eğitimi vermeyi amaçlamışlardır. Arap kültüründe şiir yalnızca bir sanat değil aynı zamanda sosyal hayatın ve toplumsal hafızanın taşıyıcılarından biriydi. Çöldeki kabilelerin ateş başında toplanıp sözü şiire döktüğü gecelerde şâirler adeta birer tarihçi, filozof ve lider gibi görülürdü. Şiir kabilenin şanını yüceltir, düşmanlarına meydan okur, aşkı hasreti ve doğayı en zarif kelimelerle resmederdi. Şâirler sözleriyle kitleleri harekete geçirebilir, barışı sağlayabilir ya da bir savaşı ateşleyebilirdi. Öyle ki bir şiirin ilk mısraları duyulduğunda herkes onun hangi şâire ait olduğunu anında bilirdi. Çünkü her şairin üslubu, kelime seçimi ve ritmi adeta bir imza gibi benzersizdi. Bu şiirin ve şairin toplumdaki eşsiz yerini gösterirdi. Kısaca şiir Arap dünyasında sadece edebiyat değil aynı zamanda bir yaşam biçimiydi.²³

Edebiyat bağlamında yukarıda aktardığımız bilgi Mekke'deki kültür düzeyinin küçümsenecek bir seviyede olmadığını göstermektedir. En azından şiir ve hitabet gibi sözlü kültürün öğelerini yansıtan faaliyetlerin varlığı o dönem açısından entelektüel bir ortamın var olduğu anlamına gelir. Bu durumda Kur'ân'ı Kerîm'in indiği toplumu topyekün cehalete ve bedeviliğine nispet eden ve böyle bir ortamda Kur'ân metninin yazılmadığını daha çok sözlü aktarımın tercih edildiğini ancak Medine döneminde yazılmaya başlandığını iddia eden bilgilere biraz ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Çünkü hem cahiliye döneminde hem de İslâm'ın ilk zamanlarında okuma-yazma, yüzme, ok atma gibi hem entelektüel hem de sportif faaliyetlerde mahir olanlara *el-Kâmil* denilirdi. Bu bilgidен hareketle okuma ve yazma eyleminin Araplar nezdinde hiç de küçümsenmeyecek bir haslet olduğu anlaşılmaktadır.²⁴

Ticari Hayat

Mekke, etrafı uçsuz bucaksız çöller ve gökyüzüne kadar uzanan heybetli dağlarıyla her ne kadar haritada düzensiz bir dikdörtgen gibi gözüксе de dünya ticareti açısından merkezi bir konuma sahip olması oraya olan teveccühleri bir nebze de olsa artırmıştır. Etrafının Basra Körfezi, Umman Denizi ve Aden Körfezi ile çevrili olması ve diğer bölgelerin kavşağı konumunda bulunması deniz bağlantısı açısından ticari bir öneme sahip kılmıştır. Ayrıca asırlar boyunca da dünya ticaretinin can damarını teşkil eden İpek ve Baharat yollarının geçiş güzergâhında yer alması stratejik konumu ve ticari fonksiyonu daha da fazla artırmıştır.²⁵ Mekke'de ticaret yalnızca maddî kazanç amacıyla yürütölen bir iktisadî faaliyet olmaktan çok daha öte toplumsal dokunun öröldüğü, kültürel temasların kurulduğı ve düşünsel etkileşimlerin

²³ Hayati Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi* (İstanbul: Çile Yayınları, 1977), 604-605.

²⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Men'î, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l ilmiyye, 1990), 2/354.

²⁵ Kasım Şulul, *Ana Hatlarıyla Siyer-i Nebî* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 76.

yoğunlaştığı çok boyutlu bir hayat alanıydı. Şehrin ticarî damarlarını besleyen asıl güç, Kureyş kabilesinin içerisindeki elit tabakaya mensup ailelerdi. Özellikle Hâşimoğulları ve Ümeyyeoğulları gibi güçlü kollar, Mekke'nin ekonomik hâkimiyetini ellerinde tutarak bölgesel ve uluslararası ticaret ağlarının merkezî aktörleri hâline gelmişlerdir. Yemen'den Şam'a, Basra Körfezi'nden Habeşistan kıyılarına kadar uzanan bu seferler baharat, ipek, deri, parfüm ve değerli metalar gibi malların tedavülünü sağlarken aynı zamanda bilgi, gelenek ve inançların da taşındığı kültürel koridorlar oluşturmuştur.²⁶

Mekke'nin sahip olduğu bu çok yönlü ticarî hareketlilik, sadece kültürel ve toplumsal temaslara değil aynı zamanda sermaye birikimi ve ekonomik dönüşüme de zemin hazırlamıştır. Kervan ticaretinden sağlanan yüksek gelirler, sabit giderlerin azalmasıyla birleşerek Mekkelilerin servetlerini artırmış; bu zenginlik, geleneksel çöl ekonomisini aşan, daha rasyonel ve birikime dayalı bir ekonomik yapının oluşmasını sağlamıştır. Özellikle elit tabakanın öncülüğünde gelişen bu süreç malların tedavülünden ziyade sermayenin tedavülünü esas alan bir zihniyet dönüşümüne işaret eder. Söz konusu dönüşüm yalnızca ekonomik değil aynı zamanda toplumsal tabakalaşmanın pekişmesini ve mekânsal olarak kent merkezinde yoğunlaşan bir mülk edinme pratiğini de beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda Mekke klasik bedevî hayatın ötesinde iktisadî gücün sosyal nüfuzla birleştiği ve sermayenin toplumsal hiyerarşileri belirlemede aktif rol oynadığı bir yapıya evrilmiştir. Bu bağlamda Mekke'yi yalnızca ticarî faaliyetlerin icra edildiği bir alan olarak değil aynı zamanda erken dönem kapital birikimin ve sosyal sermaye dinamiklerinin kristalize olduğu özgün bir tarihsel mekân olarak değerlendirmek mümkündür.²⁷

Yukarıda izah edilen ticarî hareketliliğin kaçınılmaz bir sonucu olarak Mekke toplumunda sınırlı da olsa bir okuryazarlık kültürünün filizlendiği gözlemlenmektedir. Ticaretin doğası gereği yapılan sözleşmeler, borç kayıtları ve mal beyanları gibi işlemler, yazılı kültürün en azından pratik düzeyde varlık göstermesini zaruri kılmıştır. İşte bu sosyal zeminde Kur'ân vahyinin yazıya geçirilmesi meselesi de anlam kazanmaktadır. Hz. Peygamber'e Hira Mağarası'nda ilk olarak *Oku!* emriyle başlayan nübüvvet süreci beraberinde yazıya dayalı bir kayıt kültürünü de getirmiştir. Mekke'de bulunan sınırlı sayıdaki yazı bilen kişiler, vahyin nüzûlüyle birlikte vahiy kâtibi olarak istihdam edilmiş; nazil olan ayetlerin unutulmadan muhafaza edilmesi için sistemli bir yazım süreci başlatılmıştır.²⁸ Mekke'nin ticari yazışmalarda kullanılan basit bir yazı geleneği, Kur'ân'ın yazımını kolaylaştırmış; deri, kemik ve taş gibi

²⁶ Faruk Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi* (İstanbul: Bekâ Yayınları, 2015), 45.

²⁷ İzzet Er, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1998), 131-132.

²⁸ Muhamed Emin Yıldırım, *Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahâbîler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2020), 32.

malzemeler üzerine vahiy kaydedilmiştir.²⁹ Sonuç olarak Mekke'nin dinamik ticaret hayatı yalnızca ekonomik bir uğraş alanı olarak kalmamış, Kur'ân vahyinin Mekke dönemindeki yazım sürecine doğrudan tesir etmiş ve onu şekillendiren önemli bir arka plan oluşturmuştur. Şehrin stratejik coğrafi konumu Kureyş aristokrasisinin ticarî nüfuzu ve panayır kültürüyle harmanlanmış canlı sosyal yapısı vahyin kayda geçirilmesine uygun pratik bir zemin sunmuştur. Bu ortamda okuryazarlığın belli bir düzeyde bulunması vahyin ilk andan itibaren yazıya geçirilmesini mümkün kılmıştır.

Toplumsal ve Dini Hayat

Mekke'nin dini yapısı esasen Kâbe'nin etrafında şekillenmişti ve bu mabet Mekke'nin toplumsal, kültürel ve dini hayatında merkezi bir rol oynamaktaydı. Kâbe, Arapların dini inançlarında önemli bir yere sahipti; çünkü, İslam'a göre, Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail tarafından inşa edilen bu kutsal yapı, tüm insanlık için bir ibadet merkezi olarak kabul edilir. Câhiliye dönemi Arapları için Kâbe yalnızca dini bir simge değil aynı zamanda bir sosyal merkezdi. Bu mabet Arapların inançlarını, ritüellerini ve kültürel kimliklerini ifade ettikleri bir alan olmuştu.³⁰ Ancak bu dönemde Kâbe çevresinde 360'tan fazla put bulunuyordu. Her kabile kendi putunu Kâbe'nin içine veya çevresine yerleştirerek dini statüsünü pekiştirmeye çalışıyordu. Bu putlar Kâbe'nin kutsallığına hâlel getirilmeden Câhiliye Araplarının inanç dünyasında merkezi bir yer tutuyordu.³¹

Mekke'nin dini yapısı, Kâbe etrafında şekillenen çok katmanlı bir yapıyı göstermektedir. İslam perspektifinden bakıldığında Kâbe'nin Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil tarafından inşa edildiği ve tüm insanlık için evrensel bir ibadet merkezi olduğu kabul edilir. Ancak Câhiliye dönemi Arap toplumunda Kâbe yalnızca dini bir simge olmaktan öte sosyal ve kültürel bir odak noktası işlevi görmüştür. Bu dönemde Kâbe'nin çevresinde bulunan çok sayıda put, kabilelerin dini kimliklerini ve toplumsal statülerini güçlendirme aracı olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla Mekke'nin dini mekânı hem kutsal sayılan bir ibadet alanı hem de toplumun çok katmanlı yapısını ve güç dengelerini yansıtan bir merkez olmuştur. Bu durum, erken İslam öncesi Arap toplumunun din, sosyal yapı ve kimlik arasındaki sıkı bağlarını anlamak açısından önemli bir perspektif sunmaktadır.

Geleneksel toplumlarda sosyal örgütlenme kutsal olanla sıkı bir ilişki içindedir. Böyle olunca da kutsal olan ile kutsal olmayan şey adeta birbirine karışarak aile (kabile), iktidar, akrabalık bağları gibi sosyal yapıların hep dini bir anlama bürünmesini sağlar. Temel

²⁹ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 78.

³⁰ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 65.

³¹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 98.

referanslarını kutsal din söyleminden alan geleneksel toplum kültür açısından bir bütünlük arz etmek ve toplumla da iç içe bir yapı arz etmektedir.³² Sosyal yapılar ise kutsallıkla iç içe geçerek dinî anlamlarla şekillenmektedir. Bu durum aile, kabile ve otorite gibi temel ilişkilerin sadece toplumsal değil aynı zamanda manevi bir boyut kazanmasına yol açar. Kutsal ile dünyevi unsurların bu iç içeliği, toplumun kültürel dokusunu bütüncül ve birbirine bağlı bir yapı haline getirmekte sosyal düzenin dini referanslar üzerinden inşa edilmesini sağlamaktadır. Sonuç olarak geleneksel toplumlardaki kültürel ve sosyal organizasyonun temelinde kutsalın belirleyici rolü olduğu söylenebilir.

Kutsal tecrübenin toplumsal yapıyı şekillendirdiği Arabistan'da toplumsal ve dini yapının beraber düşünülmesi gerektiği kanaatindeyiz. İslam'ın hayat bulduğu toplum olan Arap Yarımadası'nda iskân edenler içinde Araplar ile birlikte başta Yahudiler olmak üzere İranlılar ve diğer etnik grupların var olduğu bilinen bir gerçektir. Lakin bu coğrafyanın esas sakinleri Araplardır. Araplar ise iki kısma ayrılmaktadır. İlki çok önceki zaman dilimlerinde yaşamış sonradan yok olmuş Araplardır. Âd, Semûd, Medyen ve Amâlîka kabileleri bu dönemde yaşamıştır. Bu Arap topluluklarına *Arab-ı bâide* denilmiştir. İkincisi ise halen dahi soyları devam eden Araplardır ki bunlara da *Arab-ı bâkiye* denir.³³ Mekke'nin ilk siyasi tarihi Hz. Peygamber'in dördüncü dedesi olan Kusay b. Kilâb ile başlamaktadır. Kureyş oğulları, Fihri oğulları, Luey oğulları ise Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde Mekke'de bulunan kabilelerdendi. Bu kabile yapıları merkezi güçten yoksundu. Kusay b. Kilâb, Ka'b b. Lüey oğullarından yönetime geçen ilk şahıstı. Otokratik yönetimden uzak olan Mekke'de siyasi bölünmeyi iktidar, muhalefet ve tarafsızlar olarak üç kategoride ele almak mümkündür. Haşimoğulları, Muttaliboğulları, Teymoğulları, Zühreoğulları, Adîoğulları, Fihroğulları iktidar kanadını temsil eden kabilelerdendi. Abdüşşemsoğulları, Nevfeloğulları, Esedoğulları, Amiroğulları muhalefet kanadını temsil eden kabilelerden iken Mahzunoğulları, Sehmoğulları, Cumahoğulları, Abdüddaroğulları da tarafsızlar kanadındaydılar.³⁴ Arabistan'ın inanç açısından homojen bir yapıya sahip olduğu söylenemez. Bilakis Kur'an'ın nüzûlünden önce bu coğrafyada çeşitli dini inançların var olduğu bilinen bir husustur. Hristiyanlık ve Yahudilik bu coğrafyada en yaygın görülen iki semavi inançtır. Buna ek olarak Sasani İmparatorluğu merkezli Mecusilik ile kutsal bir varlık düşüncesine dayanmanın yanında gnostik ve düalist karakterli bir düşünceye sahip olan ayrıca Kur'an'da da Ehl-i kitapla beraber zikredilen³⁵

³² Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (ed.), *Din Sosyolojisi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 174.

³³ Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 33.

³⁴ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Siyasal Akli*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Mana Yayınları, 2020), 96-99.

³⁵ el-Hac 22/17.

Sabiîlik diğ er inan türlerini teşkil etmektedir. Yaygın olan inançların başında putperestlik gelmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNE KADAR ARAP YAZI KÜLTÜRÜ VE KUR'ÂN'IN YAZIYA GEÇİŞ SÜRECİ

1.1. ARAP YAZISININ TARİHİ SEYRİ

Kur'ân-ı Kerîm yazılma süreciyle ilgili araştırılması gereken bir diğer husus kültürel aktarımın en önemli unsuru olan yazının Araplar arasında nasıl ortaya çıktığıdır. Arabistan yarımadasına yazının nasıl girdiğiyle ilgili Belâzürî (öl. 279/892) şu bilgiye yer vermektedir: Bir rivayete göre Tayy kabilesine mensup olan Mürâmir b. Mürre, Eslam b. Sidre ve Amir b. Cendere *Bekke* isimli yerde toplanmış, bir yazı türü icat ederek bu türü Süryanîler'in kullanmış olduğu harflerle mukayese etmişlerdir. Daha sonra icat ettikleri yazıyı Enbarlılar öğrenmiş onlardan da Hîreliler öğrenmiştir. Onlardan da uzun süren bir serüvenin ardından Mekkeliler öğrenmiştir. Kısacası Arap yazısını sırasıyla Enbarlılar, Hîreliler ve son olarak da Mekkeliler öğrenmiştir.³⁶ Hem İslam öncesi hem de İslam sonrası döneme ait olan ilk kitabeler üzerinde yapılan inceleme sonucunda varılan bir kanaate göre Arap yazısı Nabat yazısından neşet etmiştir. Hatta Nabat yazısının daha gelişmiş hali olduğu da söylenebilir.³⁷

Kur'ân'ın yazılı metne dönüşme sürecinde Arap yazısının kökeni ve gelişimi hayati bir öneme sahiptir. Yazının Araplar arasında yayılması farklı kabileler ve bölgeler arasında kültürel bir aktarım süreci sonucunda gerçekleşmiştir. Yukarı da Belâzürî'nin naklettiği gibi Arap yazısı Süryanî harflerinden esinlenerek Tay kabilesi mensupları tarafından icat edilmiş ve Enbarlılar, Hîreliler aracılığıyla Mekkelilere ulaşmıştır. İslam öncesi ve sonrası döneme ait kitabeler üzerinde yapılan araştırmalar da Arap yazısının Nabataean (Nabat) yazısından türediği ve bu yazının daha gelişmiş bir versiyonu olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Bu süreç Kur'ân'ın yazıya geçirilmesinin tarihî ve kültürel temelini oluşturur.

Arap yazısının serencamıyla alakalı yorum yapan Batılı araştırmacı Corci Zeydan'a göre Araplar Nebâtî olarak isimlendirdikleri yazı formunu ticaret için seyahat ettikleri Havran bölgesinden, Kûfî formunu da Irak bölgesinde öğrenmiş ve her iki yazı formu İslamiyet'ten sonra Araplar arasında yaygın bir sûrette kullanılmıştır. Ayrıca Araplar Kûfî yazı sitilini başta Kur'ân olmak üzere diğer dini metinlerin yazımında kullanmışken Nabatî hattını ise daha çok mektuplarda ve muhtemelen diğer yazışma metinlerinde kullanmışlardır.³⁸ Bu konudaki bir diğer iddia ise Mekke'de yazmayı bilenlerin ekseriyetinin yazı yazmayı Hîre'den öğrendiğidir.

³⁶ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* (Beyrût: Mektebetü'l-Hilâliyye, 1988), 453.

³⁷ Nihad M. Çetin, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/276.

³⁸ Ziya Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014), 27; Zeydân Corci, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâm* (Lübnan- Beyrut: Menşûratu Dâr'ül Mektebet'il Hayât, ts.), 59.

Hatta yazı yazmayı bilenlerin zamanında Hire'ye gitmiş olması bir tesadüf değildir. Bu yüzden Mekke yazısına da *Hîre Hattı* (Hattu'l-hîrî) denilmektedir. Nadr b. Hâris, Harb b. Ümeyye, Süfyân b. Ümeyye, Abdullah b. Cüd'ân ve Bişr b. Abdilmelik Hîre hattını kullanarak yazı yazabilen isimlerden birkaçıdır.³⁹

Arap yazısının gelişimi ve çeşitlenmesi hem bölgesel etkiler hem de kullanım amaçları açısından şekillenmiştir. Corci Zeydan'ın belirttiği gibi Araplar ticaret ve günlük yazışmalar için Nebâti yazısını Havran'dan, dini metinlerin yazımı için ise Kûfî yazısını Irak'tan öğrenmişlerdir. Kûfî yazı özellikle Kur'ân gibi kutsal metinlerde yaygınlaşırken Nebâti hattı daha çok mektuplarda tercih edilmiştir. Ayrıca Mekke'de yazı bilenlerin çoğunluğunun Hîre'den öğrenmesi ve Mekke yazısının *Hîre Hattı* olarak adlandırılması, yazı kültürünün bölgesel etkileşimlerle geliştiğine işaret eder. Bu durum Kur'ân'ın yazılı kaydının arka planında zengin bir tarihî ve kültürel süreci ortaya koymaktadır. Arap yazı formu ve sistemiyle alakalı tartışmaya açılan bir diğer husus yazının beşerî veya ilahi kökenli olup olmadığı problemidir. Hatta genel anlamda yazının tarihi seyrini Hz. Âdem'e kadar götüren ve Müsned, Nabad, Nesih, Kûfî gibi çeşitli yazı formlarından bahsederek meseleyi teferruatı ile ele alan çalışmalar da vardır. Bu husus tezimizin sınırını aşacağından ilgili çalışmalara atıfta bulunmakla iktifa etmekteyiz.⁴⁰

1.2. KUR'ÂN-I KERÎM'İN YAZIM SÜRECİ

Kur'ân-ı Kerîm'in yazıya geçirilme süreci sadece bir metnin kayda geçirilmesi değil aynı zamanda ilahi mesajın doğru ve eksiksiz bir şekilde korunması amacı güden önemli bir aşamadır. Bu bağlamda ilk olarak Arap toplumunun okuma ve yazma kültürüne yani sözlü kültürün egemen olduğu bir ortamda metinlerin nasıl saklandığına bakmak gerekmektedir. Arapların okuma yazma yetkinliklerinin sınırlı olduğu bir dönemde vahyin sözlü olarak aktarılması ve hafızalarda korunması yazıya geçirme ihtiyacını doğuran başlıca sebeplerden biridir. Bu ihtiyacın artmasıyla birlikte Kur'ân'ın yazılmasına duyulan gereksinim giderek belirginleşmiştir. Vahiylerin farklı zamanlarda inmesi ve bazen parçalar halinde olması yazılı hale getirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu noktada Hz. Peygamber dönemi Kur'ân'ın yazılı bir hale gelmesi için zemin hazırlayan en kritik dönemi oluşturur. Peygamber Efendimiz'in sözlü olarak aktardığı vahiyleri yazıya geçiren kâtiplerin varlığı ve yazma

³⁹ Mustafa İslamoğlu, *Kur'an'ı Anlama Yöntemi* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2020), 25.

⁴⁰ Ferruh Karaman, "Yazının İcadı Kur'ân'da Yazı İle İlgili Kelimelerin Tahlili", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 8/1 (17 Mart 2021), 16-20; Kemal Tuzcu, Kemal Tuzcu, "İslamiyetten Önce Arap Yazısı", *Uluslararası Dördüncü Ortadoğu Semineri*, ed. Mustafa Öztürk vd. (Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2009), 207-211.

malzemeleri üzerinde yapılan çalışmalar Kur'ân'ın derlenmesi sürecine ışık tutmaktadır. Bu süreç sadece pratik bir gereklilik değil aynı zamanda vahyin korunması ve toplumun ilahi buyruklarla yönlendirilmesi açısından stratejik bir adım olmuştur. Bu bölümde Kur'ân'ın yazıya geçirilmesinin tarihsel arka planı, bu sürecin nasıl şekillendiği ve hangi koşullarda gerçekleştiği hem Arapların okuma-yazma pratiği hem de yazım sürecine duyulan ihtiyaç ışığında detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

1.2.1. Araplarda Okuma ve Yazma

Yeryüzündeki tarihsel süreç ve medeniyetlerin serencamı göz önüne alındığında Arap yazısının özellikle Latince'den sonra dünya çapında en gelişmiş yazı sistemlerinden biri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Arap yazısı yalnızca Arap coğrafyasının sınırları içinde değil çok daha geniş bir alanda etkisini hissettirmiştir. Çin'den Afrika'ya Akdeniz'den Atlantik sahillerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada bu yazı sistemi yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bununla birlikte Malezya adalarına kadar varan bu kullanım Arap yazısının ne denli köklü ve yaygın bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle Birleşik Amerika'da ve Brezilya'nın güney bölgelerinde de Arap yazısının izlerine rastlanması bu yazı sisteminin yalnızca coğrafi açıdan değil kültürel anlamda da geniş bir alanda etkili olduğunu ve tarihsel süreçte ne denli geniş bir coğrafyaya yayıldığını gözler önüne sermektedir.⁴¹

Arapların kültür dünyasında okuma ve yazmanın ihtimam gösterilen bir haslet olmadığı kanaatini taşıyanlara göre bu husus muhtemelen onların yaşadıkları coğrafyadan kaynaklanan bir durum olmalıdır. Zira çetin şartlar altında yarın başlarına ne geleceğinin belli olmadığı ıssız çöllerde düşünülecek olan şey nasıl hayatta kalınacağıdır. Okuma ve yazmaya daha çok *vaha* olarak isimlendirilen tarım yapılmaya müsait olan ve yerleşik hayat unsurlarının daha net görüldüğü yerlerde iskân edenler vakıftı. Bunula birlikte Arapların karşılaştıkları meseleleri akıl yürütmeye dayalı nazarî düşüncesi ekseninde ifade edecek bir felsefi sistemleri de yoktu. Onlar daha çok hikmetli sözler, darbı meseller, nazma dayalı şiir türleri gibi sözlü kültürün özelliklerini yansıtan enstrümanlara hâkim idiler.⁴² Bu yüzden kitaba dayalı herhangi bir mirasları olmadığı iddia edilmiştir. Hz. Peygamber'in 'Biz ümmî bir topluluğuz; okuma, yazma, hesaplama bilmeyiz.'⁴³ Hadisi, okuma yazma faaliyetinin Araplar arasında yaygın bir faaliyet olmadığına işaret etmektedir. Her ne kadar mevcut veriler bu yönde bir izlenim

⁴¹ Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci*, 27-28.

⁴² Hüseyin Karaman, *İslam Felsefesi Tarihi* (Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2018), 43.

⁴³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih el-muhtasar min umûri Rasûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmihî*, thk. Muhammed Zuhayr b. Nâsir en-Nâsir (Beyrût: Dâr Tavku'n-Necât, 1422), 3/27. "Savm", 14 (No.1917); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahih-i Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beyrut: İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şürekahu, 1955), 2/761. "Siyâm", 2 (No. 1040).

oluştursa da Cahiliye döneminde Arap yazısının gelişimine dair kesin hükümler vermek ne derece isabetsizse Araplar arasında okuma yazma faaliyetlerinin son derece sınırlı olduğu ve hafızaya duyulan güven sebebiyle yazının önemsiz görüldüğü yönündeki genellemeler de aynı şekilde ihtiyatla ele alınmalıdır.

Zürkânî'ye göre Arapların içinde yazıyı bilenlerin sayısı bir elin parmağını geçmez. Ancak birkaç kişi bu durumun dışına çıkmıştır. Bu şahısların da İslâm'dan kısa bir zaman önce yazıyı öğrendiğini söyleyen Zürkânî bu durumu bir *irhâs* olarak değerlendirir.⁴⁴ Kelâm ilmiyle iltisaklı olan irhâs kavramı, Peygamberliğe hazırlık sürecinde peygamberlerden sadır olan harikulade özellikler olarak tarif edilebilir.⁴⁵ Zürkânî'nin İslam gelmeden önce yazının öğrenilmesini Hz. Peygamber'in bir nevi mucizesi olarak değerlendirmesi, onun yazının Arap toplumu için bütünüyle yabancı bir unsur olmadığını zımnen kabul ettiğini göstermektedir. Bu yorum yazının belli bir çevrede bilindiğini ve zamanla toplumsal ihtiyaçlara cevap verebilecek bir düzeye ulaştığını ima etmektedir. Zira eğer yazı tamamen bilinmeyen ve kullanılmayan bir araç olsaydı onun öğrenilmesi de mucizevi bir bağlama yerleştirilemezdi. Zürkânî'nin bu yaklaşımına göre yazının Araplar arasında sınırlı da olsa yaygınlaşması Hz. Peygamber'in gönderilmesine, İslam dininin insanlara açıklanmasına ve özellikle de indirilen vahyin muhafazasına yönelik ilahi bir hazırlık ve zemin oluşturmuştur. Bu süreçte yazı sadece pratik bir araç değil aynı zamanda ilahi hikmetin bir parçası olarak da değerlendirilmiştir. Vahyin yazıya geçirilmesiyle birlikte metinler sözlü aktarımın zaaflarından korunmuş, zamanla tebdil ve tağyir edilme ihtimali ortadan kaldırılmıştır. Bu açıdan bakıldığında yazının hem tarihsel bir gerçeklik hem de vahyin muhafazasında stratejik bir rol oynayan ilahi bir vesile olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Zürkânî'nin bu yaklaşımı yazının sadece dünyevi bir bilgi aracı değil aynı zamanda nübüvvet sürecinin içinde anlam kazanan bir işlev gördüğünü de ortaya koymaktadır.

Arapların okuma ve yazma faaliyetine olan menfî tutumları her ne kadar kabul görülmüş bir hakikat gibi aktarılsa da aslında Mekke'de okuma ve yazma bilenlerin sayısı Medine halkına nazaran daha fazladır. Müslümanlar ile müşrikler arasında meydana gelen Bedir Savaşı'ndan sonra Hz. Peygamber'in her on çocuğa okuma ve yazma öğretmesine mukabil bir savaş esirinin serbest bırakılacağını şart koşması ve sayısı kırka baliğ olan vahiy kâtiplerinden çoğunun hicret öncesinde Mekki ayetleri yazmakla vazifelendirilmiş olması bu hükmü desteklemektedir.⁴⁶

⁴⁴ Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 1/361.

⁴⁵ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (Ankara: İsam Yayınları, 2019), 173.

⁴⁶ Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1971), 14.

Bazı rivayetlere göre Kâbe'nin yıkılması sırasında Kureyşliler, Kâbe'nin köşelerinden birinde üzerinde şu yazının bulunduğu bir taş buldular: 'Sülef b. Abkar, Rabbine selamını iletir, üç bin yıl önce.' Ayrıca Abbâsî Halifesi el-Makmûn'un hazinesinde Abdulmuttalib b. Haşim'in el yazısıyla yazılmış bir kitap bulunmuştur. Bu kitap, Âdem'in derisi üzerine yazılmıştır ve içinde Abdulmuttalib b. Haşim'in Mekke halkı ile ilgili haklarına ve bir Yemenli kişiye olan borcuna dair bilgiler yer almaktadır. Bu kişi borcunu bin dirhem gümüş olarak ödeyecek ve borcu, demirle tartılan ölçüye göre hesaplanacaktır. Kitapta, "Allah ve iki melek buna şahittir." ifadeleri de bulunmaktadır. Ayrıca bu yazı kadınların yazısına benzeyen bir tarzda yazılmıştır.⁴⁷

Yukarıda İbnü'n-Nedîm'in aktardığı bilgiler arasında yer alan Abbâsî Halifesi el-Me'mûn'un hazinesinde Abdulmuttalib b. Hâşim'in kendi el yazısıyla yazılmış bir nüshanın bulunmuş olması son derece dikkat çekicidir. Bu durum Araplar arasında yazma faaliyetinin köklü bir geçmişe sahip olduğunu, sadece yakın dönemde var olan ihtiyaçlar neticesinde ortaya çıkmadığını, aksine kadim bir kültürel miras olarak uzun süredir varlığını koruduğunu göstermektedir. Özellikle kadim bir nüshanın korunarak sonraki nesillere intikal etmesi, yazının Arap toplumunda rastlantısal değil, bilinçli ve köklü bir uygulama olduğunu ortaya koyar. Bu dönemde yazı Arap toplumunda daha fazla değer kazanmış, İslamiyet'in yayılmasında ve dini metinlerin korunmasında önemli bir rol oynamıştır. Yazıya verilen bu yeni değer hem kültürel hem de dini bağlamda önemli gelişmelere yol açmış, Arap toplumunda okuma ve yazma faaliyetlerinin daha yaygın hale gelmesini sağlamıştır. İslamiyet'in kabulü ile birlikte yazının önemi artmış ve toplumda daha geniş bir kitle tarafından benimsenmiştir. Lakin İslamiyetten sonra yazı ameliyesinin Mekke'dekinden biraz daha ileri boyuta taşındığını söyleyebiliriz.⁴⁸

Araplar arasında İslâm'ın zuhurundan önce okuma yazma bilenlerin hangi şahıslar olduğu meselesi, dönemin sosyal ve kültürel seviyesini anlamak açısından müstakillen incelenmesi gereken bir konudur. Bu hususta Belâzürî, okuma yazma bilenlerin sayısı ve isimleri hakkında rivayetler nakletmiş ve kaynaklarda şu şekilde bilgi verilmiştir: Velid b. Sâlih ve Muhammed b. Sa'd şöyle rivayet ettiler: Bize Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, Hâlid b. İlyâs'tan, o da Ebû Bekir b. Abdullah b. Ebî Cehem el-'Adavî'den rivayet etti ki, şöyle demiştir: İslâm geldiğinde Kureyş'te yazı bilen on yedi kişi vardı. Bunların tamamı şunlardı: Ömer b. el-Hattâb, Ali b. Ebî Tâlib, Osman b. Affân, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Talha (b. Ubeydullah), Yezid b. Ebî Süfyân, Ebû Huzeyfe b. Utbe b. Rebîa, Hâtıb b. Amr (Süheyl b. Amr'un kardeşi, Âmir oğullarındandır), Ebû Seleme b. Abdülesed el-Mahzûmî, Ebân b. Saîd b. el-Âs b. Ümeyye, kardeşi Hâlid b. Saîd, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Sarh el-Âmirî, Huveyteb b. Abdil'uzzâ

⁴⁷ Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut-Lübnan: Darü'l-Ma'rife, 1998), 15.

⁴⁸ Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, 28.

el-Âmirî, Ebû Süfyân b. Harb b. Ümeyye, Muaviye b. Ebî Süfyân, Cuhaym b. es-Salt b. Mekhreme b. el-Muttalib b. Abd Menâf. Ayrıca, Kureyş'in müttefiklerinden Alâ el-Hadramî de yazı bilenler arasındaydı. Yine Belâzürî'nin aktardığı bir rivayete göre, İslâm'ın erken döneminde, özellikle kadınlar arasında okuma yazma bilen bazı önemli şahsiyetler bulunmaktaydı. Misalen, Peygamber Efendimiz, Şifâ bint Abdillâh'a, Hafsa'ya yazı öğretme konusunda bir tavsiyede bulunmuş ve onun yazı bilgisine olan güvenini dile getirmiştir. Ayrıca Hafsa bint Ömer'in, Peygamber Efendimiz'in hanımlarından biri olarak yazı yazma yeteneğine sahip olduğu belirtilmiştir. Diğer bir rivayette ise Ümmü Külsûm bint Ukbe'nin de yazı bilen bir kişi olduğu aktarılmaktadır. Özellikle Furva bint Sa'd'ın, babası tarafından yazı yazma eğitimi aldığı ve bu bilgiye sahip olduğu ifade edilmektedir. Aynı şekilde Kermîde bint el-Mikdâd da yazı yazabilen önemli şahsiyetlerden biridir. Bu örnekler Arap toplumunda kadınların eğitim alabilmesi ve yazı bilgisi edinmesi konusunda bazı olumlu örnekler sunduğu gibi, aynı zamanda bu dönemde yazı öğretiminin sadece erkekler için değil, kadınlar için de geçerli bir faaliyet olduğunu göstermektedir.⁴⁹ Bu rivayetler erken dönem Arap toplumunda okuma yazma faaliyetlerinin sadece erkeklerle sınırlı kalmadığını, kadınların da bu alanda belirli bir seviyeye ulaştığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Kadınların yazı öğrenmiş olmaları, söz konusu dönemde yazının toplumsal hayatta ne derece önemli bir yere sahip olduğunu ve bu becerinin sadece belli bir zümreye ait olmadığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu durum okuma yazma faaliyetlerinin toplumsal cinsiyetle mutlak şekilde sınırlandırılmadığını ve yazının toplumun farklı kesimlerine nüfuz ettiğini gösteren önemli bir göstergedir.

Arabistan coğrafyasında İslâm'dan önceki dönemde okuma ve yazma kültürünün gelişmiş olduğu bazı bölgelerde belirli mektep tarzı okulların varlığına dair bilgiler bulunmaktadır. Bu okullar özellikle Taif, Hîre ve Dumetü'l-Cendel gibi önemli şehirlerde aynı zamanda Huzeyl gibi kabilelerde de varlık göstermiştir. Bu yerlerde yazılı kültürün ve eğitim faaliyetlerinin önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Arap toplumu bilhassa şiir geleneğiyle tanınmış bir toplumdur ve her kabile, kendi şâirleri aracılığıyla tarihlerini ve kültürlerini sözlü olarak nesilden nesile aktarmakta büyük bir özen göstermiştir. Bu bağlamda birçok kabile anlaşmaları ve özel mektuplar da yazılı hale getirilmiş, bu yazılı belgeler zamanla korunmuş ve günümüze ulaşmıştır. Bu yazılı metinler sadece bireysel iletişim aracı olarak değil aynı zamanda sosyal ve kültürel bağların şekillendiği, kabileler arası ilişkilerin düzenlendiği önemli birer belge olma özelliği taşır. Arap toplumunun okuma yazma alışkanlıkları, belirli bir yazılı

⁴⁹ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 453-454.

kültürün temellerini atmış ve bu İslam'ın ortaya çıkışıyla birlikte daha da gelişmiştir.⁵⁰ Tüm bu veriler göstermektedir ki İslam öncesi Arap toplumunda tamamen sözlü bir kültürden söz etmek isabetli olmayacaktır. Her ne kadar şiirsel hafıza ve sözlü anlatım ön planda olsa da, belirli bölgelerde mektep tarzı okulların varlığı ve yazılı belgelerin korunarak günümüze ulaşması, yazılı kültürün azımsanmayacak bir seviyeye ulaştığını göstermektedir. Bu durum Arap toplumunun yazıyı sadece bireysel bir beceri olarak değil toplumsal düzenin, kültürel hafızanın ve siyasi ilişkilerin bir aracı olarak da kullandığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla İslam vahyinin yazıya geçirilmesi, bu mevcut zemin üzerinde şekillenmiş; yazılı kültür, vahyin muhafazasında hazır bir altyapı işlevi görmüştür. Bu çıkarımlar Kur'an'ın yazım sürecini değerlendirirken Arapların yazıya bütünüyle yabancı olduğu yönündeki iddiaların yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır.

Arapların okuma yazma hususunda çok geri olduğu kanaatinin cahiliye dönemine yönelik sıkça karşılaşılan önyargılı yaklaşımın bir sonucu olduğu söylenebilir. Arapların Cahiliye ve İslam'ın ilk dönemlerinde okuma ve yazma faaliyetleri üzerine yapılan bir çalışmada belirtildiğine göre yapılan karalamalarla kasıtlı bir şekilde okuma ve yazma bilenlerin sayının daraltılması söz konusu olmaktadır. Bu karalama neticesinde gerçekten o dönemde okuryazar oranı son derece düşük olmuş ve bu da toplumun edebî ve ilmî hayatında yazının neredeyse hiç yer bulamamasıyla sonuçlanmıştır. Eğer gerçekten durum böyleyse o zaman bu toplumda yazının, fikirlerin aktarılmasında ve ilmin yayılmasında önemli bir rol üstlenmediği bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵¹ Buna karşın denebilir ki Arap toplumunun cahiliye döneminde okuma yazma konusunda tamamen yoksun bir durumda olduğu yönündeki genel kanaat tarihsel gerçekliği yansıtmaktan ziyade ideolojik bir söylemin ürünüdür. Özellikle İslam öncesi döneme dair yapılan karalamalar, dönemin kültürel zenginliğini ve yazının toplumsal hayattaki yerini görmezden gelmiş; okuryazarlık oranını bilinçli olarak düşük gösterme eğilimi sergilemiştir. Bu tür önyargılı yaklaşımlar hem yazının sosyo-kültürel fonksiyonlarını gölgede bırakmakta hem de Kur'an vahyinin yazıya geçirilmesini sanki olağanüstü ve tamamen beklenmedik bir gelişme gibi sunmaktadır. Oysa daha temkinli ve objektif bir yaklaşım söz konusu dönemde yazının az da olsa mevcut olduğunu ve ilim, edebiyat ve toplumsal hafızanın aktarımında bir rol oynadığını teslim etmektedir.

Genellikle sözlü kültürle özdeşleştirilen Cahiliye dönemi Arap toplumunun zannedildiği kadar yazıya yabancı bir topluluk olmadığının en önemli göstergelerinde birisi de şâirlerin

⁵⁰ M. M. el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, çev. Hulusi Yavuz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 29.

⁵¹ M. Hanifi Palabıyık, "Cahiliye Dönemi ve İslam'ın İlk Yıllarında Okuma ve Yazma Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2007), 33.

şiiirlerini yazı aracılığıyla kayıt altına almasıdır. Yazının kullanım alanı sınırlı ve yaygınlık açısından dar bir çevreyle tahdît edilmiş olsa da belirli bağlamlarda yazılı kültüre yönelik kayda değer bir ilginin bulunduğu görülmektedir. Bu ilgiyi teyit eden en dikkat çekici göstergelerden biri de dönemin şiir anlayışında müşahade edilir. Şiir, Arap toplumu nezdinde yüksek bir değer taşıyor olmasına rağmen sadece sözlü olarak aktarılmakla kalmamış bazı durumlarda yazıya geçirilerek korunmuştur. Bu durum o dönemde yazının hem işlevsel bir vasıta hem de değerli sözün muhafazası için başvurulmuş bir yöntem olarak benimsendiğini ortaya koymaktadır. Nitekim bazı şâirlerin kaleme aldıkları şiirleri doğrudan halka sunmadan önce bir müddet kendi ellerinde tutarak gözden geçirdikleri, üzerinde çeşitli tashihler ve düzenlemeler yaptıkları bilinmektedir. Bu durum metnin geçiciliğe terk edilmediğini aksine kalıcılık ve nitelik açısından belli bir kontrol sürecinden geçirildiğini göstermektedir. Panayır gibi şiirlerin kamuya arz edildiği ortamlarda söylenecek metinlerin şair tarafından yazılı olarak muhafaza edilmesi şiire gösterilen özenin yanında yazının da ne denli işlevsel bir araç olarak kullanıldığını gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla bu tür örnekler, câhiliye dönemi Araplarının yazıya tümüyle uzak veya kayıtsız oldukları yönündeki genellemeleri sorgulamakta; aksine, yazının özellikle kültürel ve estetik değer taşıyan ürünlerin korunması ve olgunlaştırılması sürecinde belli bir yere sahip olduğunu teyit etmektedir.⁵²

Furkan sûresinin 5. âyeti, Mekke dönemi ile alakalı çok önemli bir arkaplan sunar ve bu bağlamda İslam'ın ilk yıllarında yaşanan toplumsal dinamiklerin anlaşılmasında kilit bir rol oynar.

وَقَالُوا أَأَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَهَا فَهِيَ تُمْلَى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا

Yine dediler ki: “Bunlar, onun başkalarına yazdırdığı, sabah akşam kendisine okunan eskilerin masallarıdır!” Bu âyetin nazil olma sebebi Hz. Peygamber'in bazı Yahudi grupları ile olan etkileşimine dayanmaktadır. Rivayetlere göre bu dönemde bazı Yahudiler Peygamber Efendimiz'e belirli metinleri yazdırmışlar ve bu yazılı metinlerin sabah-akşam kendilerine okunmasını istemişlerdir. Onlar yazılı olarak kendilerine sunulan bu metinlerin vahiy olarak kabul edilmesini talep etmişlerdi. Bu yazılı metinlerin Hz. Peygamber'e gelen gerçek vahiyler yerine, kişisel metinler olarak sunulması ve Peygamber'in buna karşılık olarak vahiy metinlerini yazdırması müşriklerin çeşitli iddialarda bulunmalarına zemin hazırlamıştır. Müşrikler, Peygamber Efendimiz'in vahiyleri yazdırıp sonradan okuttuğunu öne sürmüş ve bu durumu, Kur'ân'ın da yazılı bir metin olarak var olmasını eleştirerek vahiylerin aslında yazılı

⁵² Zekeriya Pak, *Tefsir Usulü* (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 61.

olarak ortaya konulmuş metinler olduğunu iddia etmişlerdir.⁵³ İşte bu bağlamda Furkan sûresi 5. ayet nazil olmuş ve müşriklerin ileri sürdükleri aslı astarı olmayan suçlamalara karşı bir cevap olarak Kur'ân'ın aslında ilahi bir kaynağa dayandığını ve yazılı hale getirilmiş metinlerin vahiy ile doğrudan bir ilişkisi olmadığını vurgulamıştır. Bu ayet, vahiylerin yazılı hale getirilmesinin müşriklerin eleştirilerine bir savunma olarak da anlaşılabilir. Diğer yandan bu ayet, aynı zamanda Kur'ân'ın yazılı bir metin olarak varlık kazanmasına, sözlü kültürden yazılı kültüre geçişin bir ilk adımı olarak da yorumlanabilir. Furkan 5'teki bu uyarı, Mekke dönemi açısından sadece vahiylerin değil aynı zamanda yazılı metinlerin değerini de ortaya koymaktadır. Burada bahsedilen yazılı metinlerin, dönemin sosyal ve kültürel yapısında vahiylerin korunması ve aktarılması açısından ne denli önemli bir yer tuttuğu da açıkça görülmektedir. Bu da yazılı metinlerin ilk defa Kur'ân'la ilgili olarak daha somut bir şekilde gündeme gelmesinin bir örneğini sunmaktadır.⁵⁴

Genel kanaate göre Araplara okuma ve yazma bilmeme özelliklerinden dolayı *ümmî* denilmiştir. *Ümmî*, okuma yazma bilmeyen anlamına gelmekte olup cümle içinde kullanıldığı birkaç ayette⁵⁵ 'okumadan ve yazmadan haberi olmayan, yanlarında herhangi bir yazılı kitap bulunmayan' anlamında da kullanılmıştır.⁵⁶ Başka bir görüşe göre, bu ayetlerde geçen *ümmî* kelimesi okuma yazma bilmeyen anlamında değil dini anlamda bir *ümmîliğe* tekabül etmektedir. el-Bakara 2/78, el-Cuma 62/2, el-A'raf 7/157 sûreleri Medenî sûrelerdendir. Âyetlerin bağlamı ve akışına bakıldığında bize okuma ve yazmadan haberi olmayan anlamında bir *ümmîlik*ten bahsedilmemektedir. Yahudiler ve Hristiyanlar gibi semavi kitaba sahip olmayan anlamı kastedilmektedir. Bu yüzden Âl-i İmrân 20. âyette geçen "...Ehl-i Kitaba ve *ümmîlere* Allah'a teslim oldunuz mu? de! Eğer teslim oldularsa doğru yolu buldular demektir." âyetinde geçen *ümmî* ifadesi, et-Tâberî (öl. 310/923) tarafından Yahudiler'in Tevrat'ı, Hristiyanlar'ın da İncil'i gibi bir kitaba sahip olamayan, kendilerine daha önce kitap verilmemiş olanlar anlamında kullanılmıştır.⁵⁷

Arapların *ümmîliğine* vurgu yapan ayetlerin okuma ve yazma bilmeme anlamında kullanılmadığını iddia edenlerden biri de Muhammed Âbid el-Câbirî'dir (öl. 1939-2010). Câbirî, Arapların okuma yazma bilip bilmediği ve Peygamber'in *ümmîliği* meselesini mercek altına aldığı eserinde içinde *ümmîlik* ifadesinin geçtiği ayetleri ve hadisleri tek tek ele alarak

⁵³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *el-Câmi'u'l-Beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Mekke: Dârü't-Terbiyye ve't-Turâs, ts.), 19/239; Pak, *Tefsir Usulü*, 62.

⁵⁴ Pak, *Tefsir Usulü*, 62.

⁵⁵ el-Bakara 2/78; el-Cuma 62/2, el-A'raf 7/157.

⁵⁶ el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, 85.

⁵⁷ Abdurrahman Ömer Muhammed İsbîndârî, *Kur'ân-ı Kerîm'in Mekke Döneminde Yazılışı*, çev. Veli Kayhan (İstanbul: İFAV, 2014), 48.

yaptığı değerlendirme sonucunda ümmîliğin herhangi bir kutsal kitaba sahip olmayan anlamına geldiğini ifade etmiştir. Ümmî peygamber ifadesinin nasıl ki illa da okuma ve yazmayı bilmeyen bir peygamber anlamına gelmeyeceği gibi Kur’ân’da Arapların ümmî olarak tavsif edilmesi de aynı şekilde onların okuma ve yazma bilmediği anlamına gelmemektedir. Ayrıca Câbirî, ümmî kelimesinin anneden doğduğu hâl üzerine olup okuma ve yazmayı bilmeyen kimse anlamında kullanılmış olmasını zorlama bir yorum olarak değerlendirir. Bu kelimenin asli anlamına Arapça bir kök bulmak için gayret sarf eden lisan âlimlerinin yorumu olup Kur’ân’da geçen ayetlere ve hadislerle bu yorumu tatbik etmenin haklı bir tarafının olmadığını düşünmektedir.⁵⁸

H. Peygamber’in “Biz ümmî bir milletiz; yazmayız ve hesaplamayız.”⁵⁹ meâlindeki hadisini delil olarak kullanıp ümmîlik meselesini Arapların umuma teşmil etmenin sağlıklı bir bakış açısı olmadığı bazı araştırmacılar tarafından da ortaya konmuştur. Eğer Hadiste geçen ümmîlik okuma, yazma, hesap kitap gibi bir takım entelektüel faaliyetlerin yoksunluğu şeklinde değerlendirilecekse o halde neden günlük ticari ilişkilerde borçların yazılması yönünde bir emir vardır?⁶⁰ Ayrıca H. Peygamber’in ‘Bilgiyi yazmak suretiyle kaydedin.’⁶¹ hadisi de yazmaya bir teşvik içerdiğine göre o halde H. Peygamber’in yanında bulunanların kahir ekseriyetinin okuma ve yazmadan yoksun oldukları nasıl söylenir?⁶² Ancak H. Peygamber’in ümmîliği meselesine Cabirî’nin perspektifinde bakmanın pek isabetli olduğu söylenemez. H. Peygamber ne vahiyden önce ne de vahiyden sonra okuma ve yazma biliyordu. Onun sîretiyle ilgili en sağlam kaynak Kur’ân’dır. Kur’ân da geçen el-Ankebût sûresi 29/48⁶³ ve el-Yûnus sûresinin 10/16.⁶⁴ âyetleri onun herhangi bir tedristen geçmediğini, hele hele vahiyden önce okuma bilmediğini ama ömrünün sonlarında doğru okumayı öğrendiği iddialarını mutlak anlamda nefyetmektedir.

Kur’ân’ın yazımıyla ilgili meseleleri ele alırken doğrudan ilişkili olmamakla birlikte kısmen bağlantılı olduğunu düşündüğümüz bir diğer konu da H. Peygamber’in hadislerin yazımına dair verdiği izinler ve getirdiği yasaklamalardır. İslâm’ın ilk dönemlerinde H.

⁵⁸ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Kur’ân’a Giriş*, çev. Muhammed Büyükcoşkun (İstanbul: Mana Yayınları, 2013), 91-95.

⁵⁹ Buhârî, “Savm”, 14 (No. 1917); Müslîm, Sıyâm, 2 (1040).

⁶⁰ Bu emir “*müdayene ayeti*” olarak bilinen Bakara suresi 2/282. ayette geçen bir emir olup mutlak anlamda bir vücbiyet ifade etmemekle birlikte tavsiye mahiyetinde bir emir olduğu söylenebilir.

⁶¹ Bu Hadis, Dârimî’nin Sünen’inde geçmektedir. Hadisin Arapçası ve isnâdı şöyledir:

أَخْبَرَنَا أَبُو عَاصِمٍ ، أَخْبَرَنِي ابْنُ جُرَيْجٍ ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي سَعْيَانَ ، عَنْ عَمْرِو بْنِ أَبِي سَعْيَانَ ، أَنَّهُ سَمِعَ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ يَقُولُ : قَيِّدُوا الْعِلْمَ بِالْكِتَابِ

⁶² İsbindârî, *Kur’ân-ı Kerîm’in Mekke Döneminde Yazılışı*, 55-56.

⁶³ “Sen bundan önce ne bir kitap okuyabiliyor ne de onu kendi elinle yazabiliyordun; öyle olsaydı gerçeği çürütmeye çalışanlar kuşkuya düşerlerdi.”

⁶⁴ Yine de ki: “Allah (öyle) dileseydine ben onu size okuyabilirdim ne de siz onu anlayabilirdiniz; o gelmeden aranızda uzun bir süre yaşadım, siz aklınızı kullanıp düşünmez misiniz?”

Peygamber, hadislerin yazılmasına ilişkin dikkat çekici bir tavır sergilemiştir. Bazı rivayetlerde Hz. Peygamber'in hadislerin yazımını yasakladığı bildirilmiş, bazı rivayetlerde ise yazımına bizzat izin verdiği görülmüştür. Söz konusu yazım yasağı Hz. Peygamber tarafından şu şekilde ifade edilmiştir:

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْهَدْرِيِّ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: لَا تَكْتُبُوا عَنِّي، وَمَنْ كَتَبَ عَنِّي غَيْرَ الْقُرْآنِ فَلْيَمْحُوهُ، وَحَدِّثُوا عَنِّي وَلَا حَرَجَ، وَمَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ

Ebü Saîd el-Hudrî'den rivayet edildiğine göre, Rasûlullâh şöyle buyurdu: “Benden bir şey yazmayın. Kim benden Kur’ân dışında bir şey yazdıysa onu silsin. Benden hadis rivayet edin, bunda bir sakınca yoktur. Ancak kim bile bile benim adıma yalan uydurursa, cehennemdeki yerine hazırlansın.”⁶⁵

Hadislerin yazımına izin veren ruhsat ve yazılmasına müsaade etmeyen yasakla alakalı bu durum yüzeysel bir bakışla bir çelişki gibi algılsa da, gerçekte son derece tutarlı ve dönemin şartlarını gözetken hikmetli bir yaklaşımı yansıtmaktadır. İlk yasaklamanın temel gerekçesi, Kur’ân-ı Kerîm lafız ve mânâ olarak tam bir titizlikle korunmasını sağlamaktır. Böyle bir ortamda, Kur’ân âyetleriyle Hz. Peygamber'in kendi sözlerinin birbirine karışma ihtimali ciddi bir risk teşkil ediyordu. Ayrıca bu yasağın yalnızca bir tedbir değil aynı zamanda Kur’ân'ın lafzının diğer sözlü geleneklerden tefrik edilerek muhafaza edilmesi yönündeki bilinçli bir koruma politikasının tezâhürüdür. Ancak bu durum sahâbenin vahyin kaydına dair gösterdiği yoğun gayretin önünü kesmemiştir. Aksine sahâbiler, Hz. Peygamber'in kendi beyanlarını kayda geçirmeye dair çekincelerine rağmen Kur’ân'dan inen her âyeti dikkatle tespit edip yazıya dökme hususunda fevkalâde bir hassasiyet göstermişlerdir. Hatta Hz. Peygamber'in, “Benden Kur’ân dışında bir şey yazmayın!” şeklindeki uyarıları dahi onların Kur’ân'ı diğer metinlerden ayırarak titizlikle yazıya geçirme konusundaki kararlılıklarını daha da pekiştirmiştir. Bu yaklaşım hem vahyin korunmasına duyulan yüksek bilinç düzeyini hem de erken dönem Müslümanlarının yazılı kültüre atfettikleri önemi gözler önüne serer.⁶⁶ Dolayısıyla hadislerin yazımı yasağı, Arapların okuma-yazma bilmemesinden veya yazıya önem vermemesinden kaynaklanmıyordu. Asıl hedef, Kur’ân metninin safiyetini korumaktı. Zira Kur’ân, lafzıyla mucize olan bir kelâm olduğu için herhangi bir ilave veya eksiltmeden tamamen arındırılmış bir şekilde korunması zorunluydu. Eğer ilk dönemlerde hadisler de yoğun biçimde yazıya geçirilseydi toplumun henüz metin bilinci tam gelişmediği için bu iki farklı söz grubunun ayrıştırılması güçleşebilirdi. Hz. Peygamber'in hadis yazımına dair izni ise daha

⁶⁵ Müslim, Zühd, 35 (No. 179).

⁶⁶ Mehmet Akif Koç (ed.), *Tefsir El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 28.

ileriki zamanlarda sahabenin Kur'ân ile kendi sözlerini ayırt edebilecek seviyeye geldiği ve vahyin kayda geçirilmesinin büyük oranda tamamlandığı bir dönemde verilmiştir. Bu çerçevede, hadislerin yazımına dair izinler de asla mutlak bir serbesti anlamına gelmemiştir; belirli sahabiler için veya belirli sahalarda yapılan yazımlar söz konusu olmuştur. Bu sahabilerin isimleri şöyledir: Abdullah b. Amr b. el-As, Abdullah b. Ebî Evfâ, Abdullah b. ez-Zübeyr, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Âişe bt. Ebîbekir, Ali b. Ebî Tâlib, Amr b. Hazm, Berâ b. Âzib, Câbir b. Abdillâh, Câbir b. Semure, Dahhâk b. Kays, Dahhâk b. Süfyân, Ebû Bekir b. Ebî Kuhâfe, Ebû Bekre es-Sakafî, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Ebû Hureyre, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ebû Râfî', Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Şâh, Ebû Umâme el-Bâhilî, Enes b. Mâlik, Esmâ bt. Umeys, Fâtıma bt. Kays, Fâtıma bt. Rasûlullâh, Hasan b. Ali, İtbân b. Mâlik, Muâviye b. Ebî Süfyân, Muâz b. Cebel, Mugîre b. Şu'be, Muhammed b. Mesleme, Nu'mân b. Beşîr, Ömer b. Hattâb, Râfî' b. Hâdic, Sa'd b. Ubâde, Selh b. Sa'd, Selmân el-Fârisî, Semûre b. Cundeb, Sübey'a el-Eslemiyye, Şem'un el-Ezdî, Şeddâd b. Evs.⁶⁷ Özellikle Kur'ân'ın tamamının sahih bir şekilde korunduğu ve ümmetin Kur'ân ile hadis arasındaki farkı idrak edebildiği anlaşıldığında, hadislerin yazılması daha rahat bir şekilde desteklenmiştir. Böylelikle hem Kur'ân hem hadis kaynakları ümmetin ilim mirası içerisinde doğru bir zemine oturtulmuş, birbirine karışmadan muhafaza edilmiştir.

Sonuç olarak Hz. Peygamber'in hadis yazımına ilişkin uygulamaları o dönemin şartlarına ve ümmetin gelişim sürecine göre şekillenen tedricî bir yöntem izlemiştir. Bu yaklaşım, Arap toplumunun yazıya verdiği değerle değil doğrudan ilahî kelâmın korunmasına gösterilen hassasiyetle ilgili bir tutumdur. Hz. Peygamber'in bu konuda gösterdiği feraset ümmetin ilim tarihinde sağlam ve güvenilir bir gelenek oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Mekke toplumunda okuma yazma bilenlerin azımsanmayacak ölçüde olduğunu ortaya koyan en dikkat çekici delillerden biri, Bedir Savaşı sonrasında Hz. Peygamber'in esirlere uyguladığı muameledir. Hz. Peygamber, fide ödeyemeyen fakat okuma yazma bilen bu esirlerin her birine, Medineli Müslüman çocuklara yazı yazmayı öğretmeleri karşılığında özgürlüklerini kazanma fırsatı tanımıştır. Eğer Mekke'de okuma yazma bilenler parmakla sayılacak kadar az olsaydı, böyle bir seçenek fiilen mümkün olmazdı. Dolayısıyla bu tarihi hadise, hem okuryazarlığın belli bir seviyeye ulaştığını gözler önüne sermektedir. Ayrıca İbn Sâd'ın Fâzıl, İsrail, Cabir ve Ömer kanalıyla kaydettiği rivayette Mekke ahalisinin yazmayı

⁶⁷ el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 34-48.

bildiği, Medine ahalisinin ise yazamadığı (وكان أهل مكة يكتبون وأهل المدينة لا يكتبون) bu hadiseyi aktaran râviler tarafından ifade edilmiştir.⁶⁸

Kısaca, yukarıda aktarılanlar ışığında Mekke devrinde insanların tamamı olmasa da büyük bir kısmı okuma ve yazma bilmektedir ancak yazının Mekke'ye ne zaman girdiğiyle ilgili kesin bir bilgiye ulaşmak mümkün görünmemektedir. Bunlara ek olarak da Halife Me'mun'un kütüphanesinde Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib b. Hişâm'ın hattıyla yazılmış bir belgenin bulunmasından hareketle bu belgenin bir borç senedi kabilinde olduğu, söz konusu belgenin sayıları az da olsa Arap toplumu içinde bazı şahsiyetlerin ticari sebeplerden dolayı kullanıldığına delil kılınmıştır.⁶⁹

1.2.2. Hz. Peygamber Döneminde Kur'ân'ın Yazımı

Kur'ân, Hz. Peygamber'e tek seferde değil 23 yıllık bir zaman diliminde peyder pey nazil olmuştur.⁷⁰ Başlangıçta bir söz, hitap ve diyalektik olan Kur'ân⁷¹ sonradan yazıya geçirilmesine rağmen önceki semavi kitaplar arasında hakiki safvetini ve ilahi mevsukiyetini muhafaza ederek günümüze kadar gelen tek kitaptır. Kur'ân, Hz. Peygamber'e sözlü bir şekilde vahyedilmesine rağmen kendisinden ısrarla kitap ismiyle bahsetmektedir.⁷² Bu da öncelikle Kur'ân kelimesinin Arapçada yazma eylemini ihtiva eden kelimelerin kendisinden müştak olduğu كتب fiili ile alakalı olup olmadığıyla ilgili bir araştırmayı zorunlu kılmaktadır. Kur'ân kelimesinin nereden türediği hakkındaki en yaygın görüşleri kısaca şu şekilde izah edebiliriz:

Ebü'l-Hasen Ali b. Hâzım el-Lihyânî'ye (öl. 215/830) göre 'okuma' manasına gelen قرأ kökünden müştak 'ğufrân' vezninden hemzeli bir köke sahip mastar; Ebü'l-Hasen el-Eş'ârî'ye (öl. 324/936) göre 'bir şeyi bir şeye yapıştırmak' anlamında gelen قرن kökünden türeyen mastar; Muhammed b. İdris eş-Şâfiî (öl. 204/822)'ye göre hiçbir şeyden türemeyen, başındaki lâmu tarifile birlikte القرآن hemzesiz bir kök olmaktadır.⁷³ Kur'ân kelimesinin lügavî anlamının yanında bir de ıstılahî anlamı vardır. Pek çok tanımı olmakla birlikte usulcülerin ittifak ettiği en geniş

⁶⁸ Men'î, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/16.

⁶⁹ Tayyar Altıkulaç, *Günümüzde Ulaşan Mesâhif-i Kadîme İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2015), 38.

⁷⁰ Demirci, Demirci, *Tefsir Usûlü*, 60.

⁷¹ İlhami Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu* (Ankara: Ankara Okulu, 2019), 9.

⁷² Muhammed Mustafa el-A'zami, *Kur'an Tarihi*, çev. Ömer Türker - Fatih Serenli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 105.

⁷³ Abdurrahman Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi* (İskenderiye: Dergah Yayınları, 2012), 15-16; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, 61-62; Osman Keskiöglü, *Nuzûlünden İtibaren Kur'ân-ı Kerim Bilgileri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 79-80.

tanımı şudur: ‘Kitap veyahut Kur’ân, Yüce Allah’ın Hz. Muhammed’in peygamberliğine delil olması için Cebrâil aracılığıyla Hz. Muhammed’in kalbine Arapça lafızlarla indirdiği, satırlarda yazılı, sonraki nesillere tevatüren nakledilen, ziyade ve noksanlıklardan korunmuş, mucizevi bir içeriğe sahip, Fâtîha sûresi ile başlayıp Nâs sûresi ile sona ermiş kelâmdır.’⁷⁴ Bu tanımда *satırlarda yazılı* ve *tevatür* kayıtları dikkat çekmektedir. İlk kayıta Kur’ân’ın sayfalar yazılı bir metin olduğu hususuna vurgu yapılması onun ezbere dayalı muhafaza yönteminin yanında bir de yazılarak muhafaza edildiğini göstermektedir. Hadis âlimlerinin ıstılahında önemli bir yere sahip olan ve sünnetle birlikte değerlendirilen mütevatir kavramı, hayatın normal seyri/akışı içinde yalan üzerinde ittifak etmeleri mümkün olmayacak sayıda bir sahabe topluluğunun rivayet ettiği ve sonraki nesillere de aynı özelliklere sahip toplulukların rivayet ettiği haber olarak tanımlanır.⁷⁵ Bu tanımdan hareketle Kur’ân’ın Hz. Peygamber’den alındığı gibi hiçbir tebdil ve tağyire uğramadan büyük bir kitle tarafından daha çok sözlü aktarım yoluyla nesiller arası intikal eden bir hitap olduğu hususuna vurgu yapılmıştır.

Kur’ân’ı tebliğden sonra Hz. Peygamber’e verilen bir diğer önemli vazife beyân yetkisidir. Beyân etmek, Kur’ân’da bulunan emirleri, yasaklanan hususları, va’d ve vaîdleri izah etmek olarak tefsir edilmiştir.⁷⁶ Beyan yetkisine dair zikredilen bu husus el-Nahl sûresi 16/44. âyette “*İnsanlara, kendilerine indirileni beyan etmen için sana da Kur’ân’ı indirdik.*” şeklinde dile getirilmiştir. Hz. Peygamber’in çeşitli Kur’ân’ı çeşitli şekillerde tebliğ ve beyan ettiği açık bir husustur. Ancak vahyin Mekke döneminde vahyin yazıyla kayıt altına alma faaliyetinin ne zaman ve ne şekillerde gerçekleştiği ile bilgiye sahip olunmadığı, az da olsa yazma faaliyeti olmakla beraber daha çok ezber yoluyla muhafaza edildiği iddia edilmiştir.⁷⁷ Anlaşılan şu ki indirilmeye başlandığından ikmal edildiği zaman dilimine kadar bilhassa Mekke döneminde vahyin nasıl bir şekilde yazıldığı ve muhafaza edildiği gizemini her zaman korumuştur. Durum her ne kadar gizemini korusa da Kur’ân’ın Hz. Peygamber hayattayken yazıya geçirildiğine dair kanaat, zannedildiği kadar delilsiz değildir. Aksine, erken dönem kaynaklar incelendiğinde, vahyin yazımıyla ilgili dikkate değer sayıda ipucuna ulaşmak mümkündür. Bu bağlamda, Mekke döneminde Kur’ân âyetlerinin kayda geçirildiğine dair en sık zikredilen örneklerden biri, Hz. Ömer’in Müslüman oluşuna dair rivayettir. Rivayetlere

⁷⁴ Zekiyyüddin Şaban, *Usulü Fikhü'l-İslamiye* (İstanbul: Dâr'u Tahkiki'l Kitâb, 2019), 47; Nureddin İtr, *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Suudi Arabistan: Dâru'l-Menheci'l-Kavîm, 2021), 10; Abdülkerim Zeydan, *el-Vecîz fî Usûli'l-Fikh* (Beyrut: Müessesetür-Risaleti Naşirûn, 2015), 143-144; Abdülvehhâb Hallâf, *İlmu Usûli'l-Fikh*, thk.Yâsir Abdülazîz Kaytar (Mektebetü Dâri'l-Fecr, 2023), 106.

⁷⁵ Zekiyyüddin Şaban, *Usulü Fikhü'l-İslamiye*, 73; Hallâf, *İlmu Usûli'l-Fikh*, 108. İtr, *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 11.

⁷⁶ Abdullâh b. Ahmed en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl* (İstanbul: Dâru'l-Mîzân, ts.), 2/170. Abdullâh. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2019), 555.

⁷⁷ Pak, *Tefsir Usulü*, 60.

göre, Hz. Ömer, İslâmiyet'i kabul etmeden önce kız kardeşinin evine gitmiş ve orada Kur'ân'dan bazı bölümlerin yazılı olduğu sayfeleri okumuştur. Bu olayın nübüvvetin beşinci yılında vuku bulduğu kabul edilirse, söz konusu metinlerin Mekke döneminde yazıya geçirildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, bu vaka sadece bireysel bir hidayet hikâyesi olmanın ötesinde, erken dönemde Kur'ân metninin maddî bir formda bulunduğunu ortaya koyan tarihî bir veri olarak değerlendirilmelidir. Bu rivayet, aynı zamanda vahyin yalnızca ezberle değil, yazıyla da muhafaza edildiğine işaret ederek, Kur'ân'ın yazılı kültürle ilişkisini Mekke dönemine kadar götüren örneklerden biri olma niteliği taşır.⁷⁸

1.2.3. Kur'ân'ın Yazıya Aktarımında Peygamberî Tavrı ve Sahabe Uygulamaları

Kur'ân-ı Kerîm'in iniş süresi boyunca korunması ve sonraki nesillere eksiksiz şekilde aktarılması, İslam tarihinin en kritik meselelerinden biri olmuştur. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in yazıya ve kayda dair tavrı ile sahabenin uygulamaları, Kur'ân metninin hem sözlü hem yazılı olarak sağlamlaştırılmasında belirleyici olmuştur. Hadis rivayetleri, bu dönemde yazı faaliyetlerine ilişkin hususları ortaya koymakla kalmayıp aynı zamanda Peygamberimizin yazıyla ilgili hassasiyeti ve sahabenin titizliği hakkında da önemli bilgiler sunar. Yazıya aktarma sürecindeki bu Peygamberî yaklaşım ve sahabe gayreti, Kur'ân'ın metinsel bütünlüğünün korunmasında vazgeçilmez bir rol oynamıştır. Aşağıda, bu süreçle ilgili temel hadisler ışığında Kur'ân'ın yazıya geçirilmesindeki Peygamberî yönelim ve sahabe uygulamaları ele alınacaktır.

حَدَّثَنَا عَفَّانُ حَدَّثَنَا هَمَّامٌ أَنَّنَا زَيْدُ بْنُ أَسْلَمَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا تَكْتُبُوا عَنِّي شَيْئًا غَيْرَ الْقُرْآنِ فَمَنْ كَتَبَ عَنِّي شَيْئًا غَيْرَ الْقُرْآنِ فَلْيُمَحِّهُ

Bize Affân, ona Hemmam, ona Zeyd b. Eslem, ona Ata' b. Yesâr, ona da Ebu Said el-Hudrî'nin rivâyetine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Benden Kur'ân dışında bir şey yazmayın. Her kim benden Kur'ân dışında bir şey yazdıysa, onu hemen imha etsin.”⁷⁹

Bu hadis, Rasûlullâh'ın vahyin sâfiyetini ve Kur'ân metninin diğer sözlü ifadelerle karıştırılmadan muhafaza edilmesini temin etme noktasındaki ince hassasiyetini açıkça ortaya koymaktadır. “Benden Kur'ân dışında bir şey yazmayın.” buyruğu, özellikle vahyin nazil olduğu ilk yıllarda, Kur'ân âyetlerinin kayda geçirilmesinde herhangi bir karışıklığın önüne geçmek için alınmış önemli bir tedbirdir. Zira Kur'ân, lafzıyla ve tertibiyle korunması gereken ilâhî bir metindir. Hz. Peygamber, kendi beşerî ifadelerinin, özellikle de vaaz, nasihat ve

⁷⁸ Muhsin Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2012), 44-45.

⁷⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b Hambel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavud (Müessesetü'r-Risâle, 2001), 12/443; Müslim, *Zühd*, 35 (No. 179).

ictihadlarının, nâzil olan ayetlerle karıştırılma ihtimalini göz önünde bulundurarak böyle bir yasak getirmiştir. Hadisin devamında geçen “Her kim benden Kur’ân dışında bir şey yazdıysa, onu hemen imha etsin” emri ise bu yasağın geçici değil, o anki şartlarda zaruri ve kati bir uyarı olarak anlaşılması gerektiğini göstermektedir. Vahiy devam ederken Kur’ân âyetlerinin dışında kalan hiçbir sözün aynı malzeme üzerine yazılmasına müsaade edilmemesi, hem Kur’ân’ın tahriften korunmasını hem de onun otoritesinin tartışmasız bir şekilde yerleşmesini hedeflemektedir.

قَالَ ابْنُ شِهَابٍ : وَأَخْبَرَنِي خَارِجَةُ بِنْتُ زَيْدٍ بِنْتِ ثَابِتٍ : سَمِعَ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ قَالَ : فَقَدْتُ آيَةً مِنَ الْخَزَائِبِ حِينَ نَسَحْنَا الْمُصْحَفَ، فَذَكُّنْتُ أَسْمَعَ رَسُولَ اللَّهِ يَقْرَأُ بِهَا، فَالْتَمَسْنَاهَا فَوَجَدْنَاهَا مَعَ خُرَيْمَةَ بِنْتِ ثَابِتٍ الْأَنْصَارِيَّةِ: ﴿مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ﴾ فَأَلْحَقْنَاهَا فِي سُورَتِهَا فِي الْمُصْحَفِ

Zeyd b. Sâbit şöyle anlatır: “Kur’ân’ın sayfelerini bir araya getirerek kitap haline getirdim. Ancak, Rasûlullâh’tan işittiğim Ahzâb sûresine ait bir âyeti, yalnızca Rasûlullâh’ın şahitliğini iki kişinin şahitliğine denk tuttuğu Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî’nin yanında bulabildim. Bahsi geçen ayet ise şu şekildedir: “Müminlerden öyle yiğitler vardır ki Allah’a verdikleri sözü yerine getirmişlerdir.”⁸⁰

Bu hadis, Kur’ân’ın kitap haline getirilme sürecinde yaşanan Huzeyme b. Sâbit’in şahitliğinin iki şahit mesabesinde olduğuna temas etse de araştırmamıza ışık tutması açısından önem ihtiva etmektedir. Bu rivâyetten Kur’ân’ın sadece hıfzen değil kitâbeten de korunduğu anlaşılmış olur. Bu konuyla ilgili başka bir hadiste şu şekildedir:

عَنِ الزَّهْرِيِّ قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ: ﴿لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ * وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ قَالَ النَّبِيُّ : ادْعُ لِي زَيْدًا، وَلِيَجِيءَ بِاللُّوحِ وَالْذِّوَاةِ وَالْكَتِفِ، أَوْ: الْكَتِفِ وَالْذِّوَاةِ، ثُمَّ قَالَ: اكْتُبْ: ﴿لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ﴾

Berâ’ b. Âzib şöyle anlatıyor: “Müminlerden, özürsüz olarak geri kalanlarla Allah yolunda cihad edenler bir olmaz.’ âyeti nazil olduğunda, Hz. Peygamber şöyle buyurdu: ‘Zeyd’i çağırın ve beraberinde levha, mürekkep ve kürek kemiği getirsin.’ Sonra, ‘Lâ yestevî’l-kâidûn...’ âyetini yazmasını söyledi.”⁸¹

İbn Hacer bu rivayetler alakalı şu bilgileri kaydetmiştir: “Ben, elimdeki nüshaların hiçbirinde *kâtib* kelimesinin tekil dışında bir şekilde geçtiğini görmedim ve bu kullanım, konuyla ilgili hadise de uygundur. Evet, Zeyd b. Sâbit dışında da Rasûlullâh için vahiy yazan kimseler olmuştur. Mekke döneminde inen bütün vahiyleri farklı sahâbîler yazmışlardır; çünkü Zeyd b. Sâbit ancak hicretten sonra Müslüman olmuştur. Medine döneminde ise vahyin

⁸⁰ Buhârî, Megâzi, 17, (4049).

⁸¹ Buhârî, Fezâilü’l-Kur’ân, 4 (No. 4990).

yazımını çoğunlukla Zeyd üstlenmişti. Bu işi sıkça yaptığı için, Berâ' b. Âzib'in hadisinde olduğu gibi, kendisine *el-Kâtib* (vahiy kâtibi) unvanı belirli bir anlam yüklenerek kullanılmıştır. Bu sebeple Hz. Ebû Bekir ona, 'Sen, Rasûlullâh için vahiy yazardın' demiştir."⁸² Abdullah b. Abbas'a göre Mekke'de indirilen ayetler yine Mekke'de yazılarak kaydedilmiştir. Zühri'de aynı ifadeyi zikretmiştir.⁸³ Mekke döneminde vahyedilen ayetlerin yazımında uğraşan en önemli şahıs da Abdullah bin Said b. Ebu Serh olmuştur.⁸⁴

Kur'ân-ı Kerîm hem kitabetinde hem de bir araya getirilmesinde önemli bir şahsiyet olan Zeyd b. Sabit Hazreç kabilesinin Neccaroğulları koluna mensup olup hicretten on bir yıl önce Medine'de dünyaya gelmiştir. Hz. Peygamber ile çok erken bir yaşta tanışmış ve gerek ezber kabiliyeti gerekse bazı dillere vukufiyeti sebebiyle onun takdirine mazhar olmuştur.⁸⁵

Hz. Ebubekir, Zeyd b. Sabit'e Kur'ân'ın toplanması görevini verirken şunu söylemiştir:

إِنَّكَ رَجُلٌ شَابٌ عَاقِلٌ لَا نَتَهَمُكَ وَقَدْ كُنْتَ تَكْتُبُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَتَتَّبِعُ الْقُرْآنَ فَاجْمَعِهِ

"Sen genç ve zeki birisin. Bugüne kadar senin eksikliğini gören ve seni olumsuz bir şeyle itham eden olmadı. Sen Peygamber için de vahiy yazıyordun."⁸⁶ Erken bir yaşta vahiy kâtipliği yapması, arza-i ahirede (son mukabele) Hz. Peygamber ile bulunmuş olması ondan gelen rivayetleri daha da değerli kılmıştır. Ayrıca İbn Hacer, Zeyd b. Sabit'in kâtip olma sıfatı ile ilgili olarak şu rivâyeti aktarmaktadır:

قَدْ كَتَبَ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ جَمَاعَةٌ غَيْرُ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ، أَمَّا مَكَّةُ فَلِجَمِيعِ مَا نَزَلَ بِهَا لِأَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ إِذَا أَسْلَمَ بَعْدَ الْهِجْرَةِ، وَأَمَّا بِالْمَدِينَةِ فَأَكْثَرُ مَا كَانَ يَكْتُبُ زَيْدٌ، وَلِكثَرَةِ تَعَاطِيهِ ذَلِكَ أُطْلِقَ عَلَيْهِ الْكَاتِبُ بِإِلَامِ الْعَهْدِ كَمَا فِي حَدِيثِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ ثَابِتٍ حَدِيثِي الْبَابِ، وَهَذَا قَالَ لَهُ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّكَ كُنْتَ تَكْتُبُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ

"Hz. Peygamber için vahiy yazanlar arasında Zeyd b. Sabit'in dışında başkaları da vardı. Mekke'de, vahiy yazımıyla ilgili olarak Zeyd b. Sabit'ten önce bu işi yapanlar vardı, çünkü Zeyd b. Sabit, ancak hicret sonrası Müslüman olmuştur. Medine'de ise en fazla Zeyd b. Sabit vahiy yazmıştır. Zeyd'in bu konuda çok sık görev alması nedeniyle ona "katib" sıfatı

⁸² İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Mısır: el-Mektebet'üs Selefiyye, ts.), 9/22.

⁸³ Muhammed b. Müslim Ubeydillâh İbn Şihâb ez-Zühri, *en-Nâsih ve'l-mensûh-Tenzîlü'l-Kur'ân*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Müessesetü'r-Risâle, 1998), 37; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Kâhire: Matbaat'üs-Saadet, ts.), 5/340.

⁸⁴ Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 9/22.

⁸⁵ Bünyamin Erul, "Zeyd b. Sâbit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/321.

⁸⁶ Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/251.

verilmiştir, tıpkı İbn Hacer'in rivayet ettiği, Berâ b. Âzib'ten gelen hadiste geçtiği gibi. Bunun üzerine, Hz. Ebu Bekir ona şöyle demiştir: 'Sen, Allah Resûlü'ne vahyi yazıyordun.'⁸⁷

Kur'an'ın yazıya geçirilmesi meselesi, sadece vahyin aktarımıyla sınırlı kalmamış; aynı zamanda bu yazılı metinlerin korunması ve muhafazasına yönelik ciddi bir hassasiyeti de beraberinde getirmiştir. Sahabe nesli, Kur'an'a karşı taşıdıkları derin sorumluluk bilinciyle onu hem ezberleyerek hem de yazıya geçirerek muhafaza etmeye çalışmış, aynı zamanda yazılı mushafların zarar görmemesi veya düşman eline geçmemesi için ciddi tedbirler almıştır. Aşağıda zikredilecek rivayet, bu bilinçli yaklaşımın önemli bir örneğini teşkil etmektedir. Sahabenin, Kur'an nüshalarının kutsiyetini korumaya yönelik bu tutumu, hem mushafın maddi güvenliğini sağlama çabasını hem de Kur'an'a karşı gösterilen saygı ve vakar anlayışını yansıtmaktadır. Bu bağlamda rivayet, çalışmamızın odaklandığı Kur'an'ın yazıya aktarımı sürecindeki koruma tedbirlerinin tarihsel arka planını aydınlatması bakımından dikkat çekicidir.

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ سِنَانٍ، وَأَبُو عُمَرَ، قَالَا: حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مَهْدِيٍّ، عَنْ مَالِكِ بْنِ أَنَسٍ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، هَمَى أَنْ يُسَافَرَ بِالْقُرْآنِ إِلَى أَرْضِ الْعَدُوِّ، خَافَةَ أَنْ يَنَالَهُ الْعَدُوُّ

Abdullah İbn Ömer'den şöyle nakledilmiştir: "Üzerimizde Kur'an nüshası taşıdığımızda düşman memleketlerine girmekten men edildik. Bunun sebebi, o nüshaların düşman eline geçme korkusu idi."⁸⁸ İbn Ömer ismiyle Maruf olan Ebû Abdurrahmân Abdullâh b. Ömer b. el-Hattâb el-Kureşî el-Adevî (öl. 73/693), risaletin üçüncü senesinde Mekke'de dünyaya gelmiştir. Hz. Ömer'in oğlu olup babası ile birlikte iman etmiş ve çok küçük yaştan beri Hz. Peygamber ile beraber olmuş ve onu adım adım takip etmiştir.⁸⁹ İbn Ömer'in aşağıdaki rivâyeti Kur'an'ın erken dönemlerde yazıldığını gösteren delillerden biridir.

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا وَهْبُ بْنُ جَرِيرٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبِي قَالَ: سَمِعْتُ يَحْيَى بْنَ أَبِي ثَوْبٍ، يُحَدِّثُ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَبِي حَبِيبٍ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ شِمَاسَةَ، عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ قَالَ: «كُنَّا عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نُؤَلِّفُ الْقُرْآنَ مِنَ الرِّقَاعِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: طُوبَى لِلشَّامِ فَقُلْنَا: لِأَيِّ ذَلِكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: لِأَنَّ مَلَائِكَةَ الرَّحْمَنِ بِاسِطَّةٌ

Muhammed b. Beşşâr bize haber verdi, dedi ki: Vehb b. Cerîr bize haber verdi, dedi ki: Babam (Cerîr) bize haber verdi, dedi ki: Yahyâ b. Eyyûb'un, Yezîd b. Ebî Habîb'ten, onun da Abdurrahman b. Şimâse'den, onun da Zeyd b. Sâbit'ten şöyle naklettiğini işittim: Zeyd bin

⁸⁷ Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 9/22.

⁸⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), 2/961.

⁸⁹ M. Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Ömer b. Hattâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/126.

Sâbit (radıyallahu anh) şöyle dedi: “Rasûlullâh sallallahu aleyhi ve sellem’in huzurunda, deri parçaları (veya yapraklar) üzerinde Kur’ân’ı derleyip yazıyorduk. Rasûlullâh sallallahu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: ‘Şam’a ne mutlu!’ Biz de sorduk: Ey Allah’ın Resûlü, bu neden?’ Buyurdu ki: Çünkü Rahmân’ın melekleri kanatlarını onun üzerine germiştir.”⁹⁰ Bu hadis de Kur’ân’ın yazıldığı malzemeler hakkında bilgi içermesi itibariyle önem arz etmektedir. Ancak konumuzla bağlantılı olmasa da hadiste izah edilmesi gereken birkaç hususa değinmek yerinde olacaktır. Hadiste geçen ‘Melekler Şam beldesinin ve halkının üzerine kanatlarını germiştir.’ ifadesi, onları küfürden korumaları anlamına gelir. Bu yorumu Kârî yapmıştır. Münâvî şöyle der: Buradaki anlam, meleklerin o bölgeyi kuşatması, bereket indirmesi, felâketleri ve zarar verici şeyleri ondan uzaklaştırmasıdır. ‘Melâiketü’r-Rahmân’ ifadesi, rahmet ve bereket meleklerini temsil ediyor. Meleklerin kanatlarını Şam üzerine gemesi, o bölgeye ilahî inayet ve korumanın işareti. Bu bölge için meleklerin rahmet vesilesi olması, oranın özel bir konumda olduğunu gösteriyor.⁹¹

Kur’ân’ın yazıya geçirilmesi yalnızca lafzının korunmasıyla sınırlı bir süreç olmayıp aynı zamanda sûrelerin tertibi, ayetlerin konumlandırılması ve mushaf düzeninin şekillendirilmesi gibi temel meseleleri de içine alan çok yönlü bir vahiy yönetimini yansıtır. Bu süreçte Hz. Peygamber’in vahiy geldiğinde yazı yazan sahabileri yönlendirerek ayetleri belirli sûrelerin içeriğine göre konumlandırması, Kur’ân’ın hem içerik hem yapı bakımından bilinçli bir bütünlük içerisinde tertip edildiğini göstermektedir. Aşağıda zikredilen rivayet, Hz. Osman’ın şahidliğiyle bu süreci açığa çıkarmakta ve özellikle el-Enfâl ile et-Tevbe sûreleri arasındaki tertip tercihi dair önemli ipuçları sunmaktadır. Aşağıdaki rivayet, Kur’ân’ın nüzûl sırasına değil, içerik yakınlığına göre düzenlendiğini gösteren örneklerden biri olarak tezimizin ana temasını destekleyen tarihî bir belge hüviyetindedir.

قَالَ عُمَرَانُ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا يَأْتِي عَلَيْهِ الزَّمَانُ يُنْزَلُ عَلَيْهِ مِنَ السُّورِ ذَوَاتِ الْعَدَدِ، وَكَانَ إِذَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ الشَّيْءُ يَدْعُو بَعْضَ مَنْ يَكْتُبُ عِنْدَهُ يَقُولُ: “ضَعُوا هَذَا فِي السُّورَةِ الَّتِي يُذَكَّرُ فِيهَا كَذَا وَكَذَا” وَيُنْزَلُ عَلَيْهِ الْآيَاتُ، فَيَقُولُ: “ضَعُوا هَذِهِ الْآيَاتِ فِي السُّورَةِ الَّتِي يُذَكَّرُ فِيهَا كَذَا وَكَذَا” وَيُنْزَلُ عَلَيْهِ الْآيَةُ، فَيَقُولُ: ضَعُوا هَذِهِ الْآيَةَ فِي السُّورَةِ الَّتِي يُذَكَّرُ فِيهَا كَذَا وَكَذَا، وَكَانَتِ الْأَنْفَالُ مِنْ أَوَّلِ مَا أُنْزِلَ بِالْمَدِينَةِ، وَبَرَاءَةٌ مِنْ آخِرِ الْقُرْآنِ، فَكَانَتْ قِصَّتُهَا شَبِيهَةً بِقِصَّتِهَا، فَتَقْبِضَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَمْ يُبَيِّنْ لَنَا أَحَدًا مِنْهَا، وَظَنَنْتُ أَنَّهَا مِنْهَا، فَمِنْ ثَمَّ قَرَنْتُ بَيْنَهُمَا، وَلَمْ أَكْتُبْ بَيْنَهُمَا سَطْرًا: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. قَالَ ابْنُ جَعْفَرٍ: وَوَضَعْتُهَا فِي السَّبْعِ الطُّو

⁹⁰ Ebû İsa Muhammed et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarb el-İslâmî, 1998), 35/483. “Menâkıb”, 75 (No. 4953).

⁹¹ Abdurrahim el-Mübarekfuri, *Tuhfetül-Ahvezi bi-Şerhi Camii't-Tirmizi* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 10/315-316.

Osman (radiyallahu anh) dedi ki: “Rasûlullâh (sallallahu aleyhi ve sellem)’a bazen birkaç âyetlik sûreler bir arada nazil olurdu. Ona bir şey (âyet veya bölüm) indirildiğinde, yanında yazı yazanlardan birini çağırır ve şöyle derdi: ‘Şu bölümü, içinde falanca konunun zikredildiği sûreye yerleştirin.’ Bir grup âyet indirildiğinde yine: ‘Bu âyetleri, falanca konunun zikredildiği sûreye koyun’ buyururdu. Tek bir âyet indirildiğinde de: ‘Bu âyeti, içinde falanca şeyin geçtiği sûreye yerleştirin’ derdi. Enfâl sûresi Medine’de indirilen ilk sûrelerdendi, Berâe (Tevbe) ise Kur’ân’ın son inen bölümlerindendir. Konuları birbirine çok benzediği için Rasûlullâh vefat ettiğinde bu iki sûre arasındaki sınırı bize açıklamamıştı. Ben de onların aynı sûre kapsamında olduğunu zannettim, bu yüzden ikisini birleştirdim ve aralarına ‘Bismillahirrahmanirrahim’ yazmadım.” İbn Câfer dedi ki: “(Tevbe sûresini) Kur’ân’daki yedi uzun sûre arasına yerleştirdim.”⁹²

Bu rivayet, Kur’ân’ın Hz. Peygamber döneminde sistematik olarak yazıya geçirildiğini açıkça ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Zira Hz. Osman’ın aktardığına göre, Rasûlullâh’a zaman zaman birkaç âyetten oluşan pasajlar birlikte nazil olmakta, ardından Peygamber, bu vahiylerin sadece yazıya geçirilmesini değil; aynı zamanda hangi sûrenin neresine konulacağını da açıkça tayin etmekteydi. Bu uygulama, vahyin gelişiyi eş zamanlı bir tedvin (yazım ve düzenleme) faaliyetinin sürdürüldüğünü göstermektedir. Üstelik bu işlem, müstensihlerin veya sahabenin şahsî içtihadına bırakılmaksızın bizzat Hz. Peygamber’in yönlendirmesiyle gerçekleştirilmekteydi. Dolayısıyla bu rivayet, Kur’ân metninin yazımı ve sûre tertibinin hem nüzûl sürecinde hem de Hz. Peygamber’in sağlığında bilinçli bir düzen içerisinde şekillendiğini göstermekte; mushaf tertibinin keyfî değil, vahye dayalı bir yönlendirme ile oluştuğu yönündeki görüşleri teyit etmektedir. Tevbe sûresi ile Enfâl sûresi arasına besmelenin konmaması hususu da, yazılı Mushaf üzerinde yapılmış bilinçli tercihlerin bir yansıması olarak karşımıza çıkar. Bu durum, sadece Kur’ân’ın yazıldığını değil, aynı zamanda derlenmekte olduğunu da gösteren güçlü deliller arasındadır.

Rafî bin Mâlik el-Ensari, Hz. Peygamber’in hicret etmeden önce Medine halkıyla yapmış olduğu Akabe görüşmelerine katıldığı ve Hz. Peygamber’inde o zamana kadar inen tüm âyetlerin yazılı olduğu metinleri kendisine teslim etmesi ve Rafî bin Mâlik’in de Medine’ye döndüğünde bu sayfalarda yazılı olanları kabilesine tebliğ etmesi Kur’ân vahyinin belki de Mekke’de yazılarak muhafaza edildiğinin en önemli delillerindendir.⁹³ Bu bilgilerden hareketle

⁹² Ahmed b. Hanbel, 1. Cilt 57.

⁹³ ‘Abdü’l-‘Azîz ‘Avz Süleymân el-Cühenî, *Ahbâru’l-Medîne* (B.y: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâtî’l-Medîneti’l-Münevvere, 2018), 1/57; A’zami, *Kur’an Tarihi*, 106.

Kur'ân'ın sonraki nesillere tevatür yoluyla aktarımında hıfz kadar kitabete de önem verildiğini ortaya koymaktadır.

Beyan etme yetkisinin bir tezahürü olarak Hz. Peygamber bir taraftan kendisine inen vahyi tebliğ ediyor diğer taraftan da sahabelerini inen vahyi okuyup ezberlemeye teşvik ediyordu. Hz. Peygamber'in, sahabelerini ilk başta böyle bir işe sevk etmesini sebebi, ümmi olan bir topluma gönderilmiş olmasının zorunlu sonucundan kaynaklanmaktadır. Kur'ân'ın yazılması ve muhafazası ilk nesiller için bir sorun teşkil etmemektedir. Zira Hz. Peygamber'in zihnen muhafaza etmek hususunda bir problem yaşamadığı görülür. Çünkü onun için vahyi zihnen unutma diye bir şey söz konusu değildir.⁹⁴ Hal böyleyken Hz. Peygamber'in vahyi daha iyi kavramak ve unutmamak için yine bir çaba sarf ettiği et-Tâhâ 20/114,⁹⁵ el-Kıyamet 75/16-17,⁹⁶ el-A'lâ 87/6-7⁹⁷ gibi sûrelerde dile getirilmiştir. Kur'ân'ın bidayette ezberlenmek sûretiyle zihinler muhafaza edildiği malumdur. Zûrkânî bu süreci 'Kur'ân'ın ezberleme anlamında toplanması' olarak ifade eder.⁹⁸ Bu kavram aslında vakıayla mutabıktır. Ayrıca kaynaklarda *fetretü'l-vahiy*⁹⁹ olarak isimlendirilen vahyin üç senelik bir zamana kadar kesintiye uğraması ve inmeye başladığı ilk zamanlarda Müslümanların Mekke'de ciddi bir nüfuza sahip olmadığı, kendisine iman etmiş olanların sayıca az olması da hesaba katılacak olursa vahyin İslâm'ın ilk döneminde vahyin yazılmasını gerektirecek bir sebep doğmaz. Lakin salt ezberleme işleminin kâfi gelmeyeceğinin bilincinde olan Hz. Peygamber, arkadaşlarına Kur'ân metninin yazılması yönünde tavsiyelerde de bulunuyordu. Yukarıda geçen bilgiden hareketle Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde inen vahyin sahabe arasında ezber ve karşılıklı tilavet/müzakere şeklinde aktarıldığı yönünde bir ihtilaf olmadığını söylemek mümkündür. Ancak Hz. Peygamber'in vahyin yazılarak muhafaza edilmesine ayrı bir önem verdiği de anlaşılmaktadır. Zira "Benden Kur'ân dışında bir şey yazmayınız. Kim ki benden Kur'ân haricinden bir şey yazmışsa onu yok etsin." hadisi ve buna benzer bazı yasaklamalar Kur'ân yazımının vahyin ilk dönemlerinden itibaren başladığı vakıası ile örtüşmektedir. Hz. Peygamber'in, kendisinden Kur'ân dışında bir şeyin yazılmaması yönündeki yasaklamasının genellikle vahyin ilk dönemlerde muhatap kitlenin Kur'ân ile Peygamber'in sözlerini birbirine karıştırma endişesine matuf olduğu dile getirilmiştir.¹⁰⁰

⁹⁴ el-İsrâ 17/86.

⁹⁵ "Gerçekliğinde şüphe bulunmayan, her şeye hükümler olan Allah yüceler yücesidir. Sana vahyi tamamlanmadan Kur'ân'ı okumada aceleci davranma ve Rabbim! İlmimi artır." de.

⁹⁶ "Onu zihnine bir an önce kaydetmek için, okumada acele etme. Onu zihninde toplayıp okumanı sağlama işi bize aittir. O halde onu okuduğumuz zaman sen onun okunuşunu takip et. Sonra onu anlatmak elbette bize aittir."

⁹⁷ "Sana okutacağız ve Allah öyle dilemedikçe unutmayacaksın. O, açık olanı da bilir, gizli olanı da."

⁹⁸ Zûrkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 1/240-242.

⁹⁹ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 85.

¹⁰⁰ Mustafa Karataş, *Hadis Rivayet Tarihi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 75-76.

Kur'ân'ın yazıldığı bilindiğine göre hadislerin yazımı açısından böyle bir yasağa rağmen Hz. Peygamber'in aynı zamanda yirmi üç sahabeye de hadislerinin yazılmasına izin vermesi¹⁰¹ vahyin indiği dönemde hem Kur'ân'ın hem de hadislerin yazım faaliyetinin sistematik bir sûrette ve işin ehli olan şahıslar vasıtasıyla devam ettiğini göstermektedir. Bu bağlamda cevabını aramamız gereken bir soru ortaya çıkmaktadır. Kur'ân'da Hz. Muhammed'e kendisine inen vahyi yazması veya yazdırması yönünde bir ayet yoktur. Hz. Peygamber acaba hangi gerekçelere istinaden Kur'ân'ı yazdırmak istemiştir, ya da erken dönemlerde Kur'ân vahyinin yazıldığını gösteren bir alâmet var mıdır? Genelde Hz. Muhammed'in bu emri bir nevi ğayri metluv vahiy yoluyla almış olabileceği ihtimali üzerinde durmuşsa da ilk dönemde inen vahyin yazdırılmadığı görüşünü savunan âlimlerin varlığını da hesaba katarak kendisine gelen yazdırma emrini belli bir zaman dilimine kadar neden tenfîz etmediği izah edilememiştir.¹⁰² Anlaşılan o ki sonradan okuma yazma bilen sahabenin artması vahyin yazım sürecinde önemli bir gelişme olmuştur. Hatta klasik bir bilgi olarak aktarılan Hz. Ömer'in Müslüman olması hadisesinde zikredilen üzerinde TâhâSûresinin yazılı olduğu bir metni ele geçirmesi vahyin yazımının neredeyse ilk dönemlerde az da olsa süregelen bir faaliyet olduğunu göstermektedir.

Başka bir anlayışa göre de Hz. Ömer'in et-Tâhâ sûresinin yazılı olduğu metni ele geçirme hadisesi, Müslümanların ilk dönemde Kureyş'in zulmü altında hesaba gelmez sıkıntılar yaşayan az bir toplulukken bile vahyi kayda geçirdiklerinin delili olarak aktarılmıştır.¹⁰³ Hz. Ömer'in Müslüman oluşunun bi'setin altıncı yılına rastladığı dikkate alındığında onun eline geçmiş olan et-Tâhâ sûresinin yazılı nüshası vahyin yazıyla kayda geçirilmeye başlanmasının en erken bu döneme uzandığı kanaatini doğurmaktadır. Bu bağlamda Hz. Ömer'in yazılı Kur'ân metnini ele geçirmesi dışında İslam'ın ilk yıllarına dair başka somut yazıya geçirilmiş vahiy örneklerinin zikredilmemesi, vahyin sistemli bir şekilde kayda geçirilmesinin bu tarihten önceye gitmediği izlenimini vermektedir.

Kur'ân'ın Hz. Ebûbekir'den önce Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde yazıldığına dair aktarılan şöyle şu rivayet dikkat çekicidir: Hz. Peygamber, ahirete irtihal etmeden evvel Hz. Ali'ye şöyle emretmiştir: “Ey Ali, Kur'ân sahifelere, ipek parçalarına ve kırtaslara yazılmış bir vaziyette yatağımın baş tarafında duruyor. O yazılı metinleri alın ve derleyin. Kur'ân'ı Yahudiler'in Tevrat'ı zayi ettikleri gibi zayi etmeyin. Bunun üzerine Hz. Ali ayağa kalkıp Kur'ân ayetlerinin yazılı olduğu muhtelif malzemeyi bir kumaş parçasıyla bohçalayıp evine

¹⁰¹ Bu sahabelerin isimleri için bkz. Yavuz Köktaş, *100 Soruda Hadis Meseleleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 169.

¹⁰² Muhammed Hamidullah, *İslam'a Giriş*, çev. Cemal Aydın (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 35; Zeynel Aydın, *Kur'ân'ın Yazılması ve Cem'i Sorunu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2022), 18.

¹⁰³ A'zamî, *Kur'an Tarihi*, 105.

götürmüştür. Ardından bu dağınık parçaları Mushaf haline getirinceye kadar evden dışarı çıkmamaya yemin etmiştir.”¹⁰⁴ Bilindiği üzere en meşhur Mushaflar Hz. Ali, Ubeyy b. Kâ'b, Abdullah b. Mes'ud ve Ebû Musâ el-Eş'ari'ye nispet edilen Mushaflardır. Hz. Osman, Kur'ân'ın istinsah faaliyetinin başarılı bir şekilde tamamlanmasından sonra önceden telif edilen ve İmam Mushaf ile mutabakat arz etmeyen pek çok şahsi Kur'ân metinleriyle birlikte geride zikredilen mushafları da imha ettirmiştir.¹⁰⁵ Bu Mushaflar arasında Hz. Ali'ye nispet edilen mushafın peygamberden sonra ilk mushaf olduğu da kaydedilmiştir.¹⁰⁶ Lakin bu ilk Kur'ân nüshasının ona ait olup olmadığı tartışmalıdır. Nübüvvetin ilk yıllarından itibaren sürekli Hz. Peygamber ile birlikte bulunmuş olması hasebiyle Hz. Ali'yi bu kıymetli faaliyetin dışında düşünmek elbette doğru değildir. Ancak Hz Ali'nin yapmış olduğu bu Kur'ân nüshası yazma çalışmasının mahiyeti hakkında kâfi ve itimat edilebilir bilgilere sahip değiliz. Kaynaklarda yer alan ve Hz. Ali'ye nispet edilen San'â mushafı ise bilgilerin senedi zikredilmemektedir. Bu mesnetsiz bilgiler onun mushafını tanımak için yeterli görülememiştir.¹⁰⁷ Ayrıca çağdaş araştırmacılar arasında ismini zikredebileceğimiz Mustafa Sâdık er-Râfî ise (1881-1937) Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali'nin mushafı cem ettiğini içeren bu rivâyetin Şîi içerikli, Şîa'ya ait olan mezhebi bir rivayet olup böyle bir haberin yaygın olmayan bir haber olduğunu aktarmıştır.¹⁰⁸

1.2.4. Vahiy Kâtipleri

Hz. Peygamber'in ümmî olduğu (okuma ve yazma bilmediği) bilinen bir husustur. Kur'ân-ı Kerîmî önemli iki âyeti, sarâhaten bu hususa delalet etmektedir.

الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ

“... Onlar ki ümmî olan peygambere tabi olan kimselerdir.”¹⁰⁹

وَمَا كُنْتَ تَتْلُو مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ إِذَا لَا تَرْتَابَ الْمُحْطِلُونَ

“Ey Habibim, sen bu (Kur'ân'dan) önce hiçbir kitap okumadın, elinle de onu yazmadın.”¹¹⁰

¹⁰⁴ İslamoğlu, *Kur'an'ı Anlama Yöntemi*, 145. Sayfadan naklen.

¹⁰⁵ Muhsin Demirci, *Kur'ân Tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 171.

¹⁰⁶ Nedîm, *el-Fihrist*, 45.

¹⁰⁷ Altıkulaç, *Günümüzde Ulaşan Mesâhif-i Kadîme İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme*, 272-273.

¹⁰⁸ Mustafâ Sâdık er-Râfî, *Î'câzü'l-Kur'ân Belagâtün Nebeviyye*, thk. Derviş el-Cüveydi (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriye, 2011), 32.

¹⁰⁹ el-A'râf 7/157.

¹¹⁰ el-Ankebût 29/48.

Hiz. Peygamber, İslamiyet'in ilk günlerinden itibaren kendisine inen vahyi yazdırmak için birçok kâtip edinmiştir. Bunlara *vahiy kâtipleri* ismi verilmiş olup sayılarının kırka kadar ulaştığı söylenmiştir.¹¹¹ İbn Hacer (öl. 852/1448)'in verdiği bilgiye göre önce Mekke'de vahyi yazmakla memur kılınan ilk kâtip sahabeden Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'tir. Medine'de ise vahye kâtipliği yapan ilk sahabe Ubeyy b. Ka'b'dır.¹¹² Zeyd bin Sabit'in evi Peygamber'in mescidinin yakınında olması hasebiyle vahiy geldikçe vahyi kaydetmek için kâtip olarak sürekli çağırıldığı nakledilmektedir.¹¹³ Hiz. Peygamber kendisine vahiy geldikçe en son inen ayetleri yazdırmak için düzenli bir şekilde kâtiplerden herhangi birisini çağırırmaktaydı.¹¹⁴ Bu rivayetlerden hareketle Hiz. Peygamber döneminde Kur'ân vahyinin yazıya geçirilmesinin hem bilinçli bir tercih hem de sistemli bir uygulama olduğu sonucuna varmak mümkündür. Vahyin yazımı, gelişigüzel ve kişisel çabalarla değil, Peygamber'in doğrudan yönlendirmesiyle ve belli sahabiler eliyle yürütülmüştür. Kâtiblerin belirli kişiler arasından seçilmesi, yazım işinde güvenilirlik ve ehliyet esasına riayet edildiğini de göstermektedir. Ayrıca, Mekke ve Medine'de farklı sahabilerin bu görevde bulunması, bu sürecin coğrafi ve sosyal şartlara göre organize edildiğini göstermektedir. Zeyd b. Sâbit'in sıklıkla görevlendirilmesi gibi hususlar da vahyin sadece ezber yoluyla değil aynı zamanda yazılı olarak da titizlikle muhafaza edildiğini, dolayısıyla nüzûl sürecinin başından itibaren Kur'ân'ın hem lafzının hem tertibinin kayıt altına alındığını ortaya koymaktadır. Bu durum Kur'ân'ın toplanması ve mushaf hâline getirilmesi sürecinin, sonradan başlatılmış bir faaliyet değil, kökü doğrudan vahyin nüzûl dönemine uzanan bir gelenek olduğunu göstermektedir.

Peygamberimizin vahyi yazmak için istihdam ettiği meşhur kâtipleri şunlardır: Ebû Bekir, Ömer Osman, Ali, Zeyd b. Sabit, Übeyy b. Kâb, Abdullah b. Ebû Serh, Abdullah b. Sâ'd, Muâz b. Cebel, Zübeyr b. Avvâm, Saîd b. Âs, Ebân b. Saîd, Şurahbil b. Hasene, Talha b. Ubeydullah, Muğîre b. Şu'be, Huzeyfe b. Yemân, Abdullah b. Revâha, Sâbit b. Kays, Hâlid b. Velid, Muâviye b. Ebû Süfyân, Amr b. Âs.¹¹⁵ Vahiy kâtiplerin çoğunun İslâm'a giren ilk şahsiyetler olup Mekkeli oldukları üzerinde durulmuştur.¹¹⁶ Ancak bu bilgiye temkinli yaklaşılmalıdır. Çünkü yukarıdaki bilginin vahyi yazanların tamamına teşmil edilmesi pek mümkün görünmemektedir. Eğer vahiy kâtiplerinin çoğu Mekkeli ve Kureyşli olsaydı sayıları

¹¹¹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 50.

¹¹² Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 9/22.

¹¹³ Ebu Dâvûd es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, thk. Muhammed b. Abduh (Mısır/Kahire: el-Faruk el-Hadîse, 2002), 37.

¹¹⁴ Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 9/22.

¹¹⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-Meâd* (Mısır, 1973), 1/29-30; Ali Eroğlu, *Kur'ân Târîhi ve Kur'ân İlimleri Üzerine* (Erzurum: Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi, 2002), 101; Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 68-69. Daha detaylı bilgi için bkz. A'zami, *Hiz. Peygamber'in Katipleri*, çev. Durak Pusmaz (İnkılab Yayınları, 2017).

¹¹⁶ Mennâu'l-Kattân, *Târîhu't-Teşrî'i'l-İslâmî* (Kâhire: Mektebe Vehbe, 2001), 105.

muhtemelen mevcut kâtiplerden daha fazla olurdu. Ancak durum böyle olmasa bile Hz. Peygamber'in okuma yazma bilen bu kadar fazla kişiyi kâtip edinmesi Kur'an'ın nüzûlünün ilk zamanından beri yazıldığıнын ve bu eylemin kesintili olmayıp sürekli devam eden sistematik bir faaliyet olduğunun göstergesidir.¹¹⁷ Âyetler bizzat Hz. Peygamber'in huzurunda yazdırılırdı. Yazılan bu âyetler Hz. Peygamber'e sunulur, o da eksik varsa tashih edebilmek için yazılanların kendisine okunmasını ister, sonra da inen vahyi insanlara tebliğ ederdi.¹¹⁸

أَنَّ جَمْعَ الْقُرْآنِ لَمْ يَكُنْ مَرَّةً وَاحِدَةً، فَقَدْ جُمِعَ بَعْضُهُ بِحَضْرَةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ جُمِعَ بَعْضُهُ بِحَضْرَةِ أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ، وَالْجَمْعُ الثَّلَاثُ هُوَ فِي تَرْتِيبِ السُّورَةِ كَانَ فِي خِلَافَةِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عُثْمَانَ بْنِ عَفَّانَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ أَجْمَعِينَ

Hâkim, Müstedrek isimli eserinde Kur'an'ın bir kısmının Hz. Peygamber döneminde, bir kısmının Hz. Ebubekir Döneminde, sûrelerin sıralanmasıyla ilgili olan son kısmının ise Hz. Osman döneminde toplandığını aktararak toplamda üç cem dönemine vurgu yapmıştır.¹¹⁹ Cem kelimesinin farklı anlamlarına vurgu yapan bazı müelliflere göre Kur'an hem Hz. Peygamber döneminde hem de Hz. Ebubekir döneminde olmak üzere toplamda iki kere cem edilmiştir. Bu dönemlerin de kendine özgü bazı hususiyetleri vardır. Meseleye bu açıdan bakıldığında cem kelimesi bazen bilinen ilk anlamıyla ezberlemek bazen de kalpte muhafaza etme ve yazı yoluyla kayıt altına alma şeklinde gerçekleşir. Hz. Peygamber döneminde önce ezberlemek sûretiyle kalplerde muhafaza edilerek cem edilmiş daha sonra da kayıt altına alma ve tescil etme şeklinde cem edilmiş olup böylece Kur'an metinlerinin bir araya getirilme faaliyeti iki kere gerçekleşmiştir. Hz. Ebubekir döneminde ise bilindik şekliyle sadece dağınık halde bulunan vahiy parçaları bir araya getirilerek cem edilmiştir. Bu da ikinci kere cem edildiğinin örneğidir.¹²⁰

Hz. Ebubekir dönemiyle Hz. Osman dönemi arasındaki Kur'an'ın toplanma süreçlerinin farkı İbn Hacer'in aktardığı bir rivayette şu şekilde açıklanmaktadır:

الْفَرْقُ بَيْنَ جَمْعِ أَبِي بَكْرٍ وَبَيْنَ جَمْعِ عُثْمَانَ أَنَّ جَمْعَ أَبِي بَكْرٍ كَانَ لِحَشْيَةِ أَنْ يَذْهَبَ مِنَ الْقُرْآنِ شَيْءٌ بِذَهَابِ حَمَلَتِهِ، لِأَنَّهُ لَمْ يَكُنْ مَجْمُوعًا فِي مَوْضِعٍ وَاحِدٍ فَجَمَعَهُ فِي صَحَائِفَ مُرَتَّبًا لِآيَاتِ سُورِهِ عَلَى مَا وَقَفَهُمْ عَلَيْهِ النَّبِيُّ، وَجَمْعُ عُثْمَانَ كَانَ لَمَّا كَثُرَ الْاِخْتِلَافُ فِي وَجْهِ الْقُرْآنِ حِينَ قَرَأُوهُ بِلُغَاتِهِمْ عَلَى اتِّسَاعِ اللُّغَاتِ، فَأَدَّى ذَلِكَ بَعْضُهُمْ إِلَى تَخْطِئَةِ بَعْضٍ، فَحَشَى مِنْ تَفَاقُمِ الْأَمْرِ فِي ذَلِكَ، فَنَسَخَ تِلْكَ الصُّحُفَ فِي مُصْحَفٍ وَاحِدٍ مُرَتَّبًا لِسُورِهِ كَمَا سَيَأْتِي فِي بَابِ تَأْلِيفِ الْقُرْآنِ وَاقْتَصَرَ مِنْ سَائِرِ اللُّغَاتِ عَلَى لُغَةِ قُرَيْشٍ مُحْتَجًّا بِأَنَّهُ نَزَلَ بِلُغَتِهِمْ

¹¹⁷ İsbindârî, *Kur'an-ı Kerim'in Mekke Döneminde Yazılışı*, 90.

¹¹⁸ Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2010), 43.

¹¹⁹ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Müstedrek*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 2/249.

¹²⁰ Muhammed Ali es-Sâbü'nî, *et-Tibyân fî Ulûmi'l-Kur'an* (İstanbul: İsmailağa Yayınevi, 2019), 119.

“Ebû Bekir’in yaptığı cem’, Kur’ân’ı ezberinde taşıyan hafızların vefatıyla Kur’ân’dan bir şeyin kaybolmasından duyulan endişe sebebiyle yapılmıştı. Zira o zaman Kur’ân, tek bir yerde toplanmış değildi. Bu sebeple, Ebû Bekir Kur’ân’ı sahifelere topladı ve bu sahifelerde sûrelerin ayetlerini, Peygamber Efendimiz’in kendilerine öğrettiği şekilde sıraladı. Osman’ın yaptığı cem’ ise, Kur’ân’ı farklı lehçelerde okuyan Müslümanlar arasında okuma farklılıklarının çoğalmasa sebebiyleydi. Zira her biri kendi lehçesiyle okuyordu ve bu da bazılarını, diğerlerini hatalı saymaya götürdü. Bu farklılıkların büyümesinden korkan Osman (radiyallahu anh), mevcut sahifeleri tek bir mushaf hâlinde çoğalttı.”¹²¹ el-Ankebût sûresi 48. âyette de ifade edildiği üzere okuma yazma bilmeyen Hz. Peygamber¹²² kitabete pek de değer verilmeyen, sözlü aktarım geleneğinin hâkim olduğu bir toplumda kendisine inen vahyi yazdırmak için pek çok sahabeyi vazifelendirmiştir ancak bu sahâbelerin sayılarında ihtilaf mevcuttur.¹²³ Vahyi yazmakla memur olan sahâbelerin sayısının yirmi beş olduğu en meşhur kanaattir. Lakin bazı muhakkiklere göre kâtiplerin sayısının kırkın üzerinde olduğu kaydedilmiştir.¹²⁴ Bu kişiler Hz. Ebubekir, Ömer, Osman, Ali, Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Mes’ûd ve Übey b. Kâ’b gibi ekseriyetle sahabenin önde gelenleridir.¹²⁵ Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda sayılarında her ne kadar ittifak olmasa da inen vahyin büyük bir kitle tarafında kaydedildiği söylenebilir. Vahyin kayda geçirilmesi sürecinde cevaplanması gereken önemli sorulardan biri de, okuma-yazma oranının oldukça düşük olduğu iddia edilen Arap toplumunda, Müslümanlar tarafından vahyin hangi malzemelere yazıldığıdır. Yazı kültürünün henüz yaygınlaşmadığı bu dönemde, Kur’ân âyetlerinin hangi araçlar kullanılarak kaydedildiği meselesi, hem nüzûl ortamının şartlarını anlamak hem de yazılı mushafların teşekkül sürecini kavramak açısından dikkate değerdir.

1.2.5. Vahyin Yazıldığı Malzemeler

Vahyin yazılı olarak kayıt altına alınması yalnızca Medine dönemine yahut Hz. Peygamber’in vefatına yakın bir zamana özgü bir uygulama olmayıp bilakis Kur’ân’ın inzâl süreciyle eş zamanlı olarak başlayan sistematik bir faaliyettir. Nitekim İbn Abbas’tan nakledilen rivayetlerde Hz. Peygamber’in kendisine vahiy geldiğinde vahiy kâtiplerinden birini çağırarak “Bu sûreyi şu konunun bahsedildiği yere koyun.”¹²⁶ şeklinde talimat verdiği ifade

¹²¹ Askalânî, *Fethu’l-Bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, 9/21.

¹²² “Sen, bu Kur’ân’dan önce bir kitap okumamış ve sağ elinle de yazı yazmamıştın.”

¹²³ Osman Keskioğlu, *Kur’ân Tarihi* (İstanbul: Nebioğlu, 1953), 87.

¹²⁴ Cemaleddin İbn Hadîde, *el-Misbâhu’l-Mudî’fi Küttâbi’n-Nebiyîl-‘Arabî*, thk. Muhammed Azîmuddin (Beyrût: Âlemu’l-Kütüb, ts.), 1/70; Nureddin İtir, *‘Ulûmu’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 177; Mennâu’l-Kattân, *Târîhu’t-Teşrî’i’l-İslâmî*, 105.

¹²⁵ Şaban, *Usulü Fıkhü’l-İslamiye*, 53.

¹²⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-müsned*, 460.

edilmiştir. Bu durum hem söz konusu vahiylerin yazılı olarak tespit edildiğini hem de sûrelerin tertibinin bizzat Hz. Peygamber'in yönlendirmesiyle şekillendiğini göstermektedir. Ayrıca Mekki sûrelerden Furkan sûresinin 25. âyetinin nüzûl sebebine dair gelen haberlerde, Hz. Peygamber'in bazı Yahudilere birtakım metinleri yazdırdığı ve bunları sabah akşam okuyarak insanlara tebliğ ettiği iddiası yer almakta; bu da yazının, henüz Mekke döneminde dahi vahyin taşıyıcısı olarak aktif biçimde kullanıldığını teyit etmektedir. Dolayısıyla Kur'ân'ın daha nüzûl süreci devam ederken kitabet vasıtasıyla muhafaza altına alınması, tarihsel olarak açık ve güçlü bir biçimde belgelenebilmektedir: “*Yine dediler ki: Bunlar, onun başkalarına yazdırdığı, sabah akşam kendisine okunan eskilerin masallarıdır.*” Yine Mekki sûrelerden biri olan el-Vâkıa sûresi 78. âyeti¹²⁷ Kur'ân'ın yazılı bir nüsha olarak korunduğu hakkında delildir. Bu sebeple bazı müfessirler ayette geçen kitâb-ı meknûn ifadesini ‘*Mushaf*’ olarak tefsir etmiştir.¹²⁸ Vahyin Hz. Peygamber tarafından büyük bir ciddiyetle kaydedildiği kesinleşmiş olduğuna göre Mekke ve Medîne’de yaşayan Müslümanların da o dönemin imkânlarından istifade etmiş olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Kur'ân'ın yazıldığı malzemeleri şöyle sıralamak mümkündür:

Lahfe-Lihâf: Yontularak yazı yazmaya elverişli bir hale getirilen düz ve ince beyaz taş demektir. Bu malzeme kısa ayetlerin yazımı için uygun olabilir.

Kur'ân, Hz. Ebubekir Döneminde cem edilmeye karar verildiğinde Zeyd b. Sabit diğer yazılı malzemelerin yanında ince ve beyaz taşlar üzerine yazılan ayetleri de toplamıştır. Hatta Ebû Dâvûd’da lahfenin veya onunla aynı anlama gelen *luhufun* ince taşlar olduğunu söylemiştir.¹²⁹ İnce, düz beyaz taşların mahiyeti hakkında bilgi sahibi değiliz lakin bu taşların ve kaydedilen yazıyı muhafaza ettiği söylenmiştir.¹³⁰

Dî'l-Edlâ: Hayvanın kaburga kemiğine verilen bir isimdir.¹³¹ Bu maddenin yirminci yüzyılın ilk başlarında Doğu Afrika milleti tarafında kullanıldığı kaydedilmiştir.¹³² Kanaatimizce bu malzeme de, tıpkı beyaz taşlarda olduğu gibi, yüzeyi temizlenip düzeltilerek yazı yazmaya elverişli hâle getirildikten sonra kullanılmış olabilir. Özellikle yazı malzemelerinin kısıtlı ve zor erişilebilir olduğu dönemlerde, elde mevcut doğal unsurların bu şekilde işlenerek yazı yüzeyi olarak değerlendirilmesi oldukça makul bir uygulamadır.

¹²⁷ “(Aslı) korunmuş bir kitaptır.”

¹²⁸ Celâleddin es-Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn* (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2017), 536.

¹²⁹ Ebu Dâvûd es-Sicistânî, *Kitâbü'l Mesâhif*, thk. Muhammed b. Abduh (Mısır/Kahire: el-Faruk el-Hadîse, 2002), 52.

¹³⁰ Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 50.

¹³¹ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, thk. Muhammed Basel Uyun es-Sud (Lübnan- Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/584.

¹³² Theoder Nöldeke - Friedrich Schwally, *Kur'ân Tarihi*, çev. Muammer Sencer (son) (İstanbul: İlke Yayınları, 1970), 19.

Dolayısıyla bu malzemenin de belli bir işlemten geçirilerek yazı aracı olarak kullanılması dönemin şartları ve imkânları göz önüne alındığında son derece mümkündür.

Ketf-Ektâf: Koyun gibi küçükbaş, deve gibi büyükbaş hayvanların kürek kemiklerine verilen isimdir. Bu malzeme taş ve kaburga kemiklerine nazaran biraz daha geniş bir yüzeye sahip olduğu için tercih edilmiş olabilir. Ayrıca Arapların bu kemikleri biraz kuruttuktan sonra üzerine yazı yazdığı kaydedilmiştir.¹³³ Kürek kemiklerinin bazı Afrika ülkelerinde yirminci yüzyılın başına kadar da ilkokullarda kullanılmış olması¹³⁴ bu malzemenin kadim bir geçmişe sahip olduğunu gösterir.

Hz. Peygamber döneminde vahyin yazılması için kullanılan malzemeler arasında yukarıda hususiyetleri belirtilen kürek kemikleri de yer almaktaydı. İbn Hacer'in aktardığına göre bu kemikler özellikle yazma işlemlerinde tercih edilen malzemelerden biri haline gelmiştir. Bu durum o dönemin yazım geleneklerini ve malzeme çeşitliliğini yansıtan önemli bir örnektir. Örneğin sahabeden Zeyd b. Sabit'in, vahiy yazımı için sıklıkla kullanıldığına dair rivayetlerde bu kemiklerin adı geçmektedir. Bu rivayetler, kürek kemiklerinin kullanımıyla ilgili daha geniş bir perspektif sunarak İslam'ın ilk dönemlerinde yazılı malzemelerin çeşitliliğini ve vahiy sürecinin işleyişini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Rivayet şu şekildedir:

عَنْ الْبَرَاءِ قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ قَالَ النَّبِيُّ: اذْغُ لِي زَيْدًا وَلِيَجِيءَ بِاللُّوحِ وَالْدَّوَاةِ وَالْكَتِفِ أَوْ الْكِتَابِ وَالْدَّوَاةِ، ثُمَّ قَالَ: اكْتُبْ ﴿لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ﴾ وَخَلَفَ ظَهْرَ النَّبِيِّ عَمْرُو بْنُ أُمِّ مَكْتُومٍ الْأَعْمَى، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ فَمَا تَأْمُرُنِي؟ فَإِنِّي رَجُلٌ ضَرِيرٌ الْبَصَرِ، فَتَزَلَّتْ مَكَانَهَا: لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ

Berâ şöyle dedi: “Allah Resulü şöyle buyurdu: “Allah’ın yolunda cihat edenlerle oturan müminler bir değildir. Bu ayet inince, Nebi Zeyd b. Sabit’i çağırarak ona yazmak üzere bir levha, bir mürekkep ve bir omuz kemiği getirmesini emretti. Zeyd bunları getirdi. Ardından Nebi ona: ‘Yaz: Oturanlar ile Allah yolunda cihat edenler bir değildir. O sırada Nebi’nin arkasında Amr b. Ümmi Mektum, kör olan bir sahabe vardı. O, ‘Ey Allah’ın Resulü, bana ne emredersiniz? Ben kör bir adamım’ dedi. Bunun üzerine ayet şu şekilde indi: ‘Allah yolunda cihat edenlerle oturan müminler bir değildir; ancak özürlüler hariç’¹³⁵

Kutb-Ektâb: Deveye rahatlıkla bilinebilmesi için sırtına koyulan tahta veyahut da tahtadan imal edilmiş bir semer demektir. Vahyin bu tahtalar üzerinde yazıldığı ifade

¹³³ Sicistânî, *Kitâbü'l Mesâhif*, 52.

¹³⁴ Nöldeke - Schwally, *Kur'ân Tarihi*, 131.

¹³⁵ Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 9/22.

edilmiştir.¹³⁶ Deveye rahatlıkla binebilmek için sırtına yerleştirilen tahta ya da tahtadan yapılmış bir semer anlamına gelen bu malzeme, rivayetlere göre kimi zaman vahiy metinlerinin yazımında da kullanılmıştır. Nitekim bu tahtaların yüzey açısından düz ve geniş bir yapıya sahip olması, onları yazı yazmaya elverişli kılmış olabilir. Kanaatimizce özellikle kürek kemiklerine kıyasla daha düz ve geniş bir yüzey sunmaları sebebiyle bu tahtaların miûn sûreleri gibi orta uzunluktaki metinlerin yazımında tercih edilmiş olması muhtemeldir. Bu tür sûrelerin içerik itibarıyla kısa sûrelerden daha fazla yer kaplaması yazılacak yüzeyin boyutunu önemli kılmaktadır. Dolayısıyla bu tahtaların sadece bineklere ait bir eşya değil aynı zamanda ihtiyaç hâlinde yazı aracı olarak da kullanılmış olması tarihsel bağlam içinde son derece anlaşılır bir durumdur.

Edîm veya Kıtâ'ül-Edîm: Keçi, koyun gibi hayvanların derilerinin tabaklanması sonucu oluşan malzemedir ve İbn Hacer'den nakledildiğine göre Zeyd b. Sâbit, Hz. Ebubekir'in emriyle Kur'ân'ı kıtâ'ul-edîme (قطع الاديم) ve kürek kemiklerine (العصب) yazmıştır.¹³⁷ Tabaklanıp kurutulan ve daha sonra da yazı yazmaya elverişli hale getirilen bu derilerin papirüsten daha sağlam olduğu söylenmiştir.¹³⁸

Kernâf-Kerânîf: Hurma yaprakları (عسيف النجل) veya dalları, üzerine vahyin yazıldığı en önemli ve en yaygın malzeme aracı olup hemen hemen her kaynakta ismi geçmektedir.¹³⁹ Kernâf ise hurma ağacının sert ve kalın olan köküyle kütüğü anlamına gelir.¹⁴⁰ Bu durum hurma ağacının yalnızca dal ve yapraklarıyla sınırlı kalınmayıp yazı yazmaya elverişli olan tüm bölümlerinin, örneğin sert ve kalın kökü ile kütüğü anlamına gelen kernâf kısmının da, yazı aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Dolayısıyla burada sadece yaygın olan hurma yapraklarının kullanımıyla yetinilmediği, hurma ağacının bütün fiziki yapısının, özellikle de yüzeyi düz, sert ve yazıya elverişli olan her bölümünün değerlendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu da bize erken dönem Müslüman toplumların vahiy metinlerini kayıt altına alma konusundaki titizliğini ve mevcut tabii malzemeleri azami derecede değerlendirme çabasını göstermektedir. Söz konusu yaklaşım, bir yandan dönemin maddî imkânsızlıklarına karşı geliştirilen pratik çözümleri yansıtırken, diğer yandan da ilahî kelâmı muhafaza etme konusundaki yüksek duyarlılığı gözler önüne sermektedir. Hurma yaprağı, kürek kemikleri ve

¹³⁶ Subhi Sâlih, *el-Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* (Dâru'l-İlm li'l-Malâyîn, 2000), 70.

¹³⁷ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (el Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitâb, 1973), 1/300.

¹³⁸ Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 51.

¹³⁹ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/207; Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Dâru İhyâi'l-Kütûbi'l-'Arabiyye, 1957), 1/237; Zürkânî, *Menâhilü'l-'İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/286; Sâbûnî, *et-Tibyân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 123.

¹⁴⁰ Muhammed Salim Muhaysin, *Târîhu'l-Kur'âni'l-Kerîm* (İskenderiye, ts.), 131.

hayvan derileri kadar geniş bir yüzeye sahip değildir. Hatta üzerine çok uzun şeyler yazılabilecek bir ebatta ve boyutta da değildir. Bu da zihinlerde hurma yapraklarından müteşekkil bir Kur'ân nüshasının veya parçasının var olup olmadığı sorusunu meydana getirmektedir. Uluslararası Kur'ân haber ajansının paylaştığı bilgiye göre böyle bir Kur'ân'ın varlığı mevcuttur. Bu Kur'ân, yetmiş sayfadan müteşekkil olup her sayfasında sekiz adet hurma yaprağı vardır ve her yaprak parçası birbirine ilintili üç satır içerir.¹⁴¹

Parşömen: Koyun ve keçi derisinin üzerindeki yünün veya kılın kazınıp birkaç gün kireçli suda bekletilmesinin ardından sünger taşıyla cilalanmasıyla elde edilen bir malzemedir.¹⁴² Batı menşeli dillerde parşömen olarak ifade eden bu kâğıda Kırtâs-ı Şâmi de denir.¹⁴³ et-Tûr süresi üçüncü ayette geçen رَقٍّ (Rakk) kelimesinin her ne kadar 'amellerin kaydedildiği deri'¹⁴⁴ olduğu söylenmişse de üzerine yazı yazmaya elverişli olan parşömen anlamına geldiği kaydedilmiştir.¹⁴⁵ Müfessir İbn Âşûr'un ayetteki رَقٍّ kelimesini ince beyaz deriden elde edilen ve üzerine yazı yazmak için kullanılan sayfa olarak tefsir etmesi bu yorumu destekler mahiyettedir.¹⁴⁶

Papirüs: Menşei Mısır olan papirüs kâğıdı, eskiçağ ve ortaçağ dönemlerinde Ön Asya'da ve Batı'da kullanılan bir yazı malzemesi olup Arap fetihleriyle Mısır'dan dünyaya yayılmış ve pek çok alanda kullanılmıştır.¹⁴⁷ Buna kırtas-ı şâmi de denilmiştir ve mushaf yazmak için büyük ebatlar halinde kullanılmıştır. Bu maddenin kullanılmaya başlanması Abbasiler devrinin ilk zamanlarına tekabül etmekte olup diğer İslam beldelerinde de yazı için kullanılmıştır. Kâğıdın imal edilemeye başlamasından ve yaygınlaşmasında sonra papirüsün kullanımı da azalmaya başlamıştır.¹⁴⁸

Kırtâs: Sert ve kalın bir yapısı olup düz bir şekle sahip olan bu madde yer yer papirüs anlamında da kullanılmıştır.¹⁴⁹ Araplar eskiden kâğıdı *kırtas* olarak isimlendirmişlerdir.¹⁵⁰

¹⁴¹ <https://iqna.ir/tr/news/3476815/%C5%9Earce%E2%80%99de-hurma-yapra%C4%9F%C4%B1-%C3%BCzerine-yaz%C4%B1lan-kur%E2%80%99an-%C4%B1-kerim-sergileniyor>

¹⁴² Ersoy Osman, "Kâğıt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/163.

¹⁴³ Osman Kesioğlu, *Nuzûlünden Günümüze Kur'ân-ı Kerim Bilgileri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 77.

¹⁴⁴ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 2/408.

¹⁴⁵ W. Montgomery Watt, *Kur'ân'a Giriş*, çev. Süleyman Kalkan (Ankara: Ankara Okulu, 1998), 46.

¹⁴⁶ Muhammed Tâhir İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Tunus: Dârü't-Tûnisiyye li'n-Neşr, 1404), 9/37; Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, 2/408.

¹⁴⁷ Yıldız Nuray, "Papirüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/162-163.

¹⁴⁸ Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci*, 87.

¹⁴⁹ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1993), 2/764.

¹⁵⁰ Ersoy Osman, "Kâğıt", 24/163.

Bütün bu bilgiler ışığında kırtasın üzerinde yazı yazmaya elverişli araç olduğunu söyleyebiliriz.¹⁵¹

Yaşanılan coğrafyanın şartları dikkate alındığında yukarıda aktarılan malzemeler arasında hem rahatça temin edilebilmesi bakımından kolay hem de yazı yazmaya en uygun maddenin deri ve bez parçaları olduğu söylenebilir. Çünkü diğer maddelerin elde edilmesi deri ve bez parçasına nazaran daha zor olsa gerek. Bu maddelerin elde edilmesi güç olduğundan taş, kemik, hurma yaprakları ve diğer basit malzemelerin kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵²

1.2.6. Kur'ân'ın Yazılı Hafızasında İlk Dönem Rivayetleri ve Sahabenin Muhafaza Pratikleri

Kur'ân-ı Kerîm nazil olduğu dönem, vahyin korunması ve sonraki nesillere sağlıklı bir şekilde aktarılması açısından büyük bir hassasiyetin sergilendiği bir zaman dilimidir. Bu dönemde ilahî mesaj çeşitli malzemelere titizlikle kaydedilmiş aynı zamanda ezber yoluyla da muhafaza edilerek çift yönlü bir koruma altına alınmıştır. Söz konusu yazılı malzemeler; deri, parşömen, kemik parçaları ve hurma dalları gibi o günün imkânları dâhilinde bulunabilen farklı nesneler üzerine kaydedilmiştir. Vahyin bu şekilde hem yazılı hem sözlü olarak güvence altına alınması, Kur'ân'ın herhangi bir tahrife uğramadan günümüze ulaşmasını mümkün kılmıştır. Ayrıca bu yazılı vahiy malzemelerinin kimlerin nezaretinde ve hangi ortamlarda korunduğu da metnin güvenilirliği açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Bu bölümde özellikle Kur'ân âyetlerinin yazıldığı malzemelerin kimler tarafından saklandığı, hangi ortamlarda muhafaza edildiği ve bu süreçte gösterilen hassasiyet ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Kur'ân ilimleri literatüründe klasikleşmiş ve kaynak değeri yüksek eserler arasında kabul edilen el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân ve el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân'da aktarıldığına göre, İmam Ebû Abdullah el-Muhâsibî'nin Fehmü's-Sünen adlı çalışmasında yer alan bilgiler Kur'ân'ın yazım sürecinin sonradan ortaya çıkan bir uygulama olmadığını aksine bizzat Hz. Peygamber'in talimatları doğrultusunda şekillendiğini ortaya koymaktadır. Buna göre nâzil olan vahiyler Hz. Peygamber'in emriyle vahiy kâtipleri tarafından anında kayıt altına alınmış ve bu yazım faaliyeti çeşitli malzemeler üzerine gerçekleştirilmiştir. O dönemde yazı için kullanılan malzemeler arasında deri parçaları, kürek kemikleri, hurma dalları ve benzeri nesneler bulunmaktaydı. Bu materyaller üzerine yazılan ayetler başlangıçta dağınık bir halde Hz. Peygamber'in evinde korunmaktaydı. Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde gerçekleştirilen Kur'ân'ı cem etme faaliyetinin temel amacı bu dağınık haldeki vahiy parçalarının kaybolmasını engellemek ve onları güvenli bir şekilde bir araya getirmektir.

¹⁵¹ İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, 666.

¹⁵² Osman Keskiöğlu, *Kur'ân Tarihi*, 90; Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 135.

Nitekim Ebû Bekir, bu dağınık malzemelerin toplanarak iplerle bağlanmasını ve korunmasını emretmiştir. Bu süreç hem Kur'ân'ın nüzûl süreciyle eş zamanlı olarak yazıya geçirildiğini hem de onun sonraki dönemlerde muhafazasına yönelik ciddi kurumsal adımlar atıldığını göstermesi bakımından son derece önemlidir.¹⁵³

Bu konuda yalnızca erken dönem müellifleri değil çağdaş veya yakın dönem ilim adamları da benzer görüşleri paylaşmışlardır. Nitekim Zürkânî¹⁵⁴, Subhi Salih¹⁵⁵, ve Ramazan el-Bûtî¹⁵⁶ gibi Arapça kaleme alınmış klasik usule bağlı eserlerin sahipleri de Ebû Abdullah el-Muhâsibî'nin *Fehmü's-Sünen* adlı eserinde aktarılan rivayetlere ve değerlendirmelere atıf yaparak, Kur'ân'ın yazıya geçirilmesinin sonradan başlatılmış bir uygulama değil; doğrudan Hz. Peygamber'in talimatıyla, nüzûl süreciyle eş zamanlı biçimde gerçekleşen bir faaliyet olduğu kanaatini dile getirmişlerdir. Böylelikle Kur'ân'ın tedvininin sahabe dönemine ait bir gelişme olmakla birlikte yazım sürecinin bizzat vahiy zamanında başladığı ve bunun Hz. Peygamber'in gözetiminde yürütüldüğü yönündeki tez, yalnızca geçmişe ait rivayetlerle değil; aynı zamanda modern ilim çevrelerinde kabul gören görüşlerle de desteklenmiş olmaktadır.

Muhammed Hamidullah, bir eserinde Kur'ân metinlerinin yalnızca Hz. Peygamber'in evinde değil aynı zamanda vahyi yazan kâtiplerin de özenli denetimi altında titizlikle korunmuş olduğunu belirtmiştir. Bu metinler sadece kâtipler tarafından gözetilmekle kalmamış aynı zamanda bireylerin talepleri doğrultusunda kopyalanmış ve ihtiyaç duyanlara verilmek üzere yayılmıştır. Bu sistematik süreç Kur'ân'ın doğru bir şekilde aktarılması ve uzun yıllar boyunca muhafaza edilmesini sağlamış böylece hem yazılı hem de sözlü olarak doğru bir şekilde nesilden nesile aktarılmasının teminatı olmuştur. Bu süreç sadece metnin yazılması ve kopyalanmasıyla sınırlı kalmayıp aynı zamanda Kur'ân'ın herhangi bir yanlışlık veya eksiklik olmaksızın, titizlikle korunmasını amaçlayan bir mekanizma olarak işlev görmüştür.¹⁵⁷

Muhammed Zâid el-Kevserî' de Kur'ân metinlerinin vahiy yazan kâtiplerin gözetimi altında korunmuş olduğunu ifade edenler arasındadır. el-Kevserî, 'İlk Devir İslam Merkezleri Mushafları' başlıklı makalesinin sonunda ayetler ve sûreler arasında belirgin bir sistematik tertip olmasa da Hz. Peygamber'in sahabeye tertipli ve karşılıklı bir arzı nasıl düşündürebileceğine dair soruya yanıt aramaktadır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in

¹⁵³ Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/238; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/206.

¹⁵⁴ Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/250.

¹⁵⁵ Sâlih, *el-Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 74.

¹⁵⁶ Muhammed Said Ramazan el-Bûtî, *Min Rava'i'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 46.

¹⁵⁷ Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 49.

denetiminde hazırlanan bu metinlerin sahabelerin evlerinde muhafaza edildiğini vurgulamaktadır.¹⁵⁸

Kısaca Hz. Peygamber hayattayken yazılan Kur'ân malzemelerinin kimlerin evinde ve kimlerin yanında muhafaza edildiği ile alakalı yukarıda zikredilen kaynaklardan bazıları İmam Ebû Abdullah el-Muhâsibî'nin Fehmü's-sünen adlı eserine atıfta bulunarak yazılan Kur'ân varaklarının Hz. Peygamber'in evinde saklandığını belirtmiştir. Ayrıca Kur'ân'ın toplanması sürecinde bu vahiy yapraklarının bir araya getirilip bir ip ile bağlanarak toplandığı ifade edilmektedir. Ancak bu bilginin sıhhatli olmadığı da ifade edilmiştir. Çünkü bu hususta elde kanıt niteliği taşıyan somut belgeler yoktur. Yazılı vahiy metnlerinin Hz. Peygamber'in evinde muhafaza edildiği kanaatini taşıyanların zikrettikleri tek somut rivayet Abdullah el-Muhâsibî'nin Fehmü's-sünen isimli serinde geçen rivayettir. Bu metinlerin büyük bir kısmının Hz. Peygamber'in evinde muhafaza edildiği doğru olabilir ancak vahyin yazımı hususunda büyük bir titizlik gösteren sahabenin evinde de bu metinlerden bulunabileceği bu bâbda aktarılması gereken ve vakıa ile mutabık olan en doğru bakış açısıdır.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, çev. Ebubekir Sifil (İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2015), 1/147.

¹⁵⁹ Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci*, 134-135.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TEK SEFERDE NÂZİL OLAN MEKKÎ VE MEDENÎ SÛRELERİN TESPİTİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Birinci bölümde Arabistan coğrafyasının doğasında barındırdığı özellikler, sosyal koşullar, kültürel ve dini yapılar detaylı bir şekilde ele alınmış; vahyin yazıya geçirilmesi ve kullanılan malzeme seçeneklerine dair sorulara, aktarılan veriler ışığında bir arka plan oluşturulup çeşitli çözüm önerileri geliştirilmiştir. Bu bölümde ilk olarak Mekke’de ve Medîne’de tek seferde nâzil olan sûrelerin yazımında kullanılan malzeme türlerinin tespitine yer vermeye çalışılmıştır. Bu soruyu sorarken sadece malzemelerin fiziksel özelliklerine değil aynı zamanda bu malzemelerin Kur’ân’ın korunması adına taşıdığı derin anlamlar üzerinde de durulmuştur. Zira sınırlı sayıda bulunan yazma malzemeleriyle büyük ve uzun sûrelerin kayda geçirilmesi, dönemin yazılı kültürü ve vahyin muhafazası adına ciddi bir meseledir. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre bu az sayıdaki malzeme üzerinde uzun ayetlerin yazılabilmesiyle ilgili bulgular vahyin doğru bir şekilde kaydedilip kaydedilmediği sorusunda beraberinde getirmektedir. Kısaca birinci bölümde vahyin yazılma sürecindeki malzeme zorluklarının ne ölçüde aşılabildiği ve kayda geçirilen metinlerin bu sınırlı malzemelere ne derecede uygun olduğu tartışılmıştır.

İkinci bölümde Kur’ân’daki bütün sûreler değil; yalnızca nüzûlünün tek seferde gerçekleştiği yönünde rivayetlerle desteklenen Mekkî ve Medenî sûreler inceleme konusu yapılmıştır. Zira Kur’ân sûrelerinin büyük çoğunluğu zaman içerisinde peyderpey inmiş olup tamamı tek seferde nâzil olmamıştır. Bu sebeple çalışmanın sınırları yalnızca bütün olarak indirildiği hususunda tefsir, hadis ve ilgili rivayet literatüründe belirli bir açıklık ve yeknesaklık bulunan sûrelerle belirlenmiştir. Yine bu bölümde bu sûreleri Hz. Peygamber’in nasıl kaydettirdiği sorusu merkeze alınmış özellikle vahyin yazıya geçirilme sürecinde hangi malzemelerin kullanıldığı ve bu konuda klasik tefsir kaynaklarında doğrudan veya dolaylı herhangi bir bilgiye yer verilip verilmediği araştırılmıştır. Böylece hem tek seferde inen sûrelerin tespiti ve bu bağlamdaki rivayetlerin güvenilirliği tartışılmış hem de söz konusu sûrelerin yazıya geçirilme süreçlerine dair rivayet geleneğindeki izler değerlendirilerek ilgili literatürdeki bilgi düzeyi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Mekkî ve Medenî âyetlerin tespiti klasik dönemden itibaren Kur’ân ilimleri içerisinde özel bir ehemmiyet arz etmiş bu bağlamda âlimler Kur’ân’ı âyet ve sûre bazında tek tek inceleyerek nüzûl sırasına göre bir tertip oluşturma çabasında bulunmuşlardır. Söz konusu tasnifte yalnızca nüzûl zamanı ya da mekânı ile yetinilmeyip zaman, mekân ve hitâp unsurları birlikte değerlendirilmiştir. Bu çok yönlü yaklaşım, Mekkî ve Medenî ayırımı konusunda daha

isabetli sonuçlara ulaşmayı amaçlayan ilmî bir hassasiyetin tezahürü olmuştur. Nitekim bu metot, tefsir ve diğer Kur'ân ilimlerinde de İslâm âlimlerinin takip ettiği araştırma geleneğinin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Vahyin iniş sürecini bütün merhaleleriyle takip etmek, her bir âyetin nüzûl zamanını ve mekânını tespit etmeye çalışmak, hitap üslubu bakımından Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğunu belirlemek için birtakım ilmî ölçütlere müracaat etmek ciddi bir araştırma gayreti gerektirmektedir. Bu bağlamda âyet ya da sûrenin muhtevası da dikkate alınmakta ele alınan konunun İslâm davetinin Mekke dönemi meselelerine mi yoksa Medine dönemi gelişmelerine mi taalluk ettiği temel bir belirleyici olarak değerlendirilmektedir.¹⁶⁰

Kur'ân sûreleri, genel kabul gören tasnife göre Mekkî ve Medenî olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmıştır. Bu ayrımın usûl âlimlerinin bazıları nüzûl mahallini, kimileri nüzûl zamanını, kimileri ise muhatap kitlenin kimliğini esas almıştır. Mekâna dayalı yaklaşıma göre, Mekke ve civarında indirilen sûreler Mekkî; Medine ve çevresinde indirilenler ise Medenî olarak değerlendirilmiştir. Zaman esaslı görüşte ise hicretten önce nâzil olan sûreler Mekkî, hicretten sonra inenler Medenî kabul edilmektedir. Bu bakış açısına göre hicret sonrası Mekke'de inen sûreler bile Medenî sayılmaktadır. Muhatap odaklı sınıflandırmaya göre ise Mekkelilere hitap eden sûreler Mekkî, Medinelilere hitap edenler ise Medenî sayılır. Bu görüşler arasında, özellikle zaman merkezli tasnifin daha yaygın kabul gördüğü anlaşılmaktadır.¹⁶¹

2.1. TEK SEFERDE NÂZİL OLAN MEKKÎ SÛRELER

Mekkî sûrelerin tespitine yönelik birtakım ölçütler tarih boyunca birçok âlim tarafından sistematik hâle getirilmiştir. Bu ölçütler hem içerik hem de dilsel unsurlar bakımından bazı ayırt edici özelliklere dayanmaktadır. Bunlardan biri 'ك' (kella) edatının geçtiği sûrelerin tamamının Mekkî kabul edilmesidir. Bu ifadeyi içeren pasajlar genellikle Mekke dönemine özgü uyarı ve tehdit üslubunu yansıtmaktadır. Ayrıca Dirînî (ö. 694/1295) gibi bazı araştırmacılar içinde secde âyeti bulunan sûrelerin tamamının da Mekkî olduğunu belirtmiştir. Bu anlayış ibadet vurgusunun erken dönemdeki yoğunluğuna işaret etmektedir. Hurûf-i mukattaa ile başlayan sûrelerin büyük çoğunluğu da Mekkî sayılmıştır. Ancak el-Bakara ve Âl-i İmrân sûreleri bu kuralın dışında tutulur. Zira bu iki sûre icmâ ile medenîdir. er-Ra'd sûresi ise bu bağlamda istisna teşkil etmektedir çünkü Mekkîliği veya Medenîliği konusu ihtilaflıdır. Öte yandan el-

¹⁶⁰ Manna' bin Halil el-Kattan, *Mabâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (B.y: Mektebetü'l-Maârif, 1421), 51; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/36-38.

¹⁶¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 56-57; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 103.

Bakara sûresi hariç Hz. Âdem ile İblîs'in kıssasına yer verilen sûrelerin tamamının Mekki olduğu kabul edilmektedir. Bu anlatılar genellikle insanın yaratılışı, şeytanın isyanı ve ilk günah temalarını işlemekte olup tebliğin başlangıç dönemindeki temel inanç inşasına katkı sunmaktadır. Diğer taraftan hitap kalıpları da bu tasnifte önemli bir kriterdir. Sadece يَا أَيُّهَا النَّاسُ

(Ey insanlar!) ifadesinin geçtiği fakat يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا (Ey iman edenler!) hitabının yer almadığı sûreler genellikle Mekki olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte el-Hac sûresi örneğinde görüldüğü gibi bu ölçüt her zaman kesin bir hüküm doğurmaz ve istisnalar barındırmaktadır. Kur'an'da *mufassal* olarak nitelenen ve daha kısa yapıli sûreleri içine alan bölümün tamamının Mekke döneminde indirildiği rivayet edilmiştir. Nitekim Taberânî'nin (öl. 360/971) naklettiğine göre Abdullah b. Mes'ûd uzun bir süre yalnızca bu mufassal sûrelerin indiğini ve onları okuyarak yetindiklerini belirtmiştir. Bu bilgi, erken dönem tebliğinin yapısal özelliklerine ışık tutması bakımından dikkat çekicidir.¹⁶² Son olarak bu bölümde Mekki üslup özellikleri taşıdığı ve yekpare biçimde nâzil olduğu yönünde güçlü karineler bulunan sûreler tespit edilerek, Kur'an'ın iniş süreçleri ve vahyin yazıya geçirilme eylemi bağlamında araştırma konumuzla ilişkili olan yönleri analiz edilmiştir.

2.1.1. En'am Sûresi

En'am sûresi yüz atmış beş ayettir. Hz. Peygamber'in, "En'am sûresi bana tek seferde indirildi."¹⁶³ şeklindeki ifadesi bu sûrenin tamamının tek seferde indirilmiş olduğuna işaret etmektedir. Nitekim İbn Abbas'tan aktarılan bir rivayet de En'am sûresinin Mekke'de tek seferde indirildiğini teyit etmektedir.¹⁶⁴ Süyûtî, el-İtkân adlı eserinde En'am sûresinin faziletine ve nüzûl keyfiyetine dair dikkat çekici rivayetlere yer vermiştir. Bunlar arasında özellikle sûrenin tek seferde ve büyük bir melek alayı eşliğinde indirildiğine dair rivayetler ön plana çıkmaktadır. O, bu rivayetleri genel başlıklar altında tasnif ederken En'am sûresinin doğu ile batı arasını dolduran melekler eşliğinde indirildiğini de nakletmektedir. Meleklerin tesbih ve takdisle gökleri cınlattığı, yeryüzünün sarsıldığı gibi ifadeler sûrenin nüzûlündeki ulviyeti ve haşyeti sembolik biçimde yansıtmaktadır. Ancak bu rivayetlerin bir kısmının sened bakımından zayıf olduğu bizzat Süyûtî tarafından belirtilmiş olup onların fazilet bildirici ve temsilî anlatılar olarak değerlendirilmesi isabetli görünmektedir.¹⁶⁵ Bu rivayetler En'am sûresinin hangi yazı

¹⁶² Zûrkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, 1/196-198.

¹⁶³ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutayr el-Lahmî eş-Şâmî et-Taberânî Ebû'l-Kâsım, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, thk. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâc Emrîr (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1985), 1/145.

¹⁶⁴ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi (Kâhire: Maktabetu İbn Teymiyye, 1994), 12/215.

¹⁶⁵ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, 1/136.

malzemesi üzerine yazıldığına dair sorumuza doğrudan bir cevap teşkil etmese de sûrenin tek seferde nâzil olduğuna güçlü kanıtlar sunmaktadır.

Mevdûdî (1903-1979), farklı rivayetlere dayanarak En'âm sûresinin tamamının indirildiği gece yazıya geçirildiğini belirtmiştir.¹⁶⁶ Ancak bu yazımın hangi malzeme üzerine yapıldığına dair herhangi bir bilgi vermemiştir. Bu durum sûrenin yazıya geçirilme sürecine dair önemli bir ayrıntının eksik kaldığını göstermektedir. Zira vahyin yazıya aktarılmasında kullanılan malzeme, dönemin yazı kültürünü, imkânlarını ve vahyin korunmasına verilen önemi anlamak açısından dikkate değer bir unsurdur. Malzemenin ne olduğu bilinmeden, yazım sürecinin mahiyeti tam olarak kavranamaz. Dolayısıyla bu eksiklik, tarihsel bağlamın anlaşılmasını kısmen güçleştirmektedir.

2.1.2. A'raf Sûresi

Sûre Mekke'de nazil olmuştur ve iki yüz altı âyetten oluşmaktadır. Ancak yüz atmış üçüncü¹⁶⁷ ve yüz yetmişinci¹⁶⁸ âyetlerinin Medîne döneminde indiği rivayet edilmiştir. Elimizde A'raf sûrenin tek seferde indirildiğine dair kesin bir bilgi bulunmasa da seb'u't-tivâl (yedi uzun sûre) arasında yer alması ve En'âm sûresiyle birlikte 'iki uzun sûre' olarak anılması onun tek seferde nâzil olmuş olabileceğine işaret etmektedir.¹⁶⁹ Taberî, İbn Kesîr (öl. 774/1373), Begavî (öl. 516/1122) gibi rivayet müfessirleriyle ile Fahreddin Râzî (öl. 606/1210), Ebüssuûd Efendi (öl. 982/1574) ve Muhammed Hamdi Yazır (öl. 1878/1942) gibi dirâyet müfessirlerinin A'râf sûresine dair açıklamalarında da sûrenin hangi malzemelere yazıldığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Zikri geçen müfessirlerin her biri sûrenin içerik ve tefsirine dair derinlemesine açıklamalara yer vermiş olsalar da inen sûre metinlerinin hangi malzemelere kaydedildiği hususunda herhangi bir açıklama yapmamışlardır. Bu durum, söz konusu müfessirlerin daha çok sûrenin tefsiri ve içeriği üzerine yoğunlaştıklarını ve tek seferde inen bu sûreyi yazdırma sürecinde kullanılan malzemelere dair bilgilere yer vermediklerini göstermektedir.

2.1.3. Yûnus Sûresi

Yüz dokuz âyetten müteşekkil olan Yûnus sûrenin mevcut rivayetler dikkate alındığında tamamının Mekke döneminde hicretten iki yıl önce indirildiği anlaşılmaktadır. Bazı

¹⁶⁶ Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân* (İstanbul: İnsan Yayınları, ts.), 1/527.

¹⁶⁷ “Onlara, deniz kıyısında bulunan şehir halkının durumunu sor. Onlar, cumartesi tatili yaptıkları gün, avlayacakları balıklar sürüler halinde suyun yüzüne çıkarak onlara doğru gelirken, tatil yapmadıkları günde ortalığa çıkmıyorlar diye cumartesi yasaklarını çiğniyorlardı. Yoldan çıkmaları sebebiyle onları işte böyle sınıyorduk.”

¹⁶⁸ “Kitaba sınırsız sarılıp namazı dosdoğru kılanlar var ya, işte böyle iyiliğe çalışanların ecrini zayi etmeyiz.”

¹⁶⁹ İbni Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 8/9.

kaynaklarda kırkinci¹⁷⁰, doksan dördüncü¹⁷¹, doksan beşinci¹⁷² ve doksan altıncı¹⁷³ âyetlerin Medîne’de nâzil olduğuna dair bilgiler yer alsa da¹⁷⁴ bu görüş mutlak kabul görmemektedir. Mevcut rivayetler dikkate alındığında, Yûnus sûresinin tamamının Mekke döneminde indirildiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁵ Özellikle Mevdûdî, söz konusu ayetlerin Medenî olduğuna dair kanaate mesafeli durmakta ve bu rivayetlerin sağlam temellere dayanmadığını savunmaktadır. Ona göre sûrede anlatılan olaylar ve ele alınan temalar arasındaki güçlü bağlantı Yûnus sûresinin farklı zamanlarda ve farklı bağlamlarda değil tek bir bütün olarak aynı ortamda indirilmiş olduğunu göstermektedir. Gerçekten de sûrenin pasajları arasındaki mantıksal tutarlılık ve konu akışı sûrenin baştan sona kadar bütüncül bir şekilde nazil olduğu tezini destekleyen güçlü bir delil olarak değerlendirilebilir.¹⁷⁶

Sonuç olarak Yûnus sûresi de muhtevası ve rivayetlerin genel seyri itibariyle Mekke’de tek seferde nazil olan sûreler arasında kabul edilmektedir. Birkaç âyetinin Medîne’de indiği yönünde bazı nakiller bulunsa da bu durum sûrenin genel olarak Mekke’de ve topluca indirildiği hükmünü nakzedecek mahiyette değildir. Bununla birlikte elimizdeki klasik ve çağdaş kaynaklarda sûrenin bu şekilde topluca nâzil olmasına rağmen Hz. Peygamber’in onu nasıl yazdırdığına veya hangi vasıtalarla imlâ ettirdiğine dair açık bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu yönüyle sûre, nüzûl keyfiyeti bilinse de yazıya geçirilme süreci hakkında suskun kalan metinlerden biri olma özelliğini korumaktadır.

2.1.4. Hûd Sûresi

Hûd sûresi Mekke’de nazil olmuş olup yüz yirmi üç âyettir. Rivayetlere göre bu sûre Mekke döneminin son yılında yani hicretten hemen önceki süreçte indirilmiştir. On ikinci,¹⁷⁷ on yedinci¹⁷⁸ ve yüz on dördüncü¹⁷⁹ âyetlerin Medîne’de indiği iddia edilmişse de müfessirlerin büyük çoğunluğu bu görüşe itibar etmemiş ve sûrenin tamamını Mekke kabul etmiştir. Âyetlerin içerdiği konu bütünlüğü ve üslup özellikleri de bu görüşü destekler mahiyettedir. Bu yönüyle

¹⁷⁰ “Onların arasında bu Kur’ân’a inanan da var inanmayan da. Rabbin bozguncuları çok iyi bilmektedir.”

¹⁷¹ “Şayet sana indirdiklerimizden şüphen varsa, senden önce bu kitabı okuyanlara sor. Rabbinden sana gelen, gerçeğin ta kendisidir, sakın şüphelenenlerden olma!”

¹⁷² “Asla Allah’ın âyetlerini yalan sayanlardan olma, yoksa hüsrana düşenlerden olursun!”

¹⁷³ “Şu bir gerçek ki, haklarında rabbinin hükmü kesinleşmiş olanlar iman etmezler.”

¹⁷⁴ Karaman vd., *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/79.

¹⁷⁵ Bekir Topaloğlu, “Yûnus Sûresi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/610.

¹⁷⁶ Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, 1/299.

¹⁷⁷ “Ona bir hazine indirilse veya onunla beraber bir melek gelse ya! Dememelerinden dolayı canın sıkılarak sana vahyedilen âyetlerin bir kısmının tebliğini terkececek değilsin ya!”

¹⁷⁸ “Rabbinden gelmiş açık bir delile dayanan kimse (hiç ötekiler gibi olur mu)?”

¹⁷⁹ “Gündüzün iki tarafında da, gecenin gündüze yakın saatlerinde namazı kılın. Şüphesiz ki iyilikler kötülükleri yok eder. İşte bu öğüt almak isteyenler için bir hatırlatmadır.”

Hud sûresi Mekke döneminin ruhunu ve mesajlarını güçlü biçimde yansıtan sûrelerden biridir.¹⁸⁰

Sûrenin tamamının tek seferde indirildiğine dair açık ve kesin bir rivayet bulunmasa da ayetlerin içerdiği konu bütünlüğü, pasajlar arasındaki güçlü mantıksal bağ ve üslup itibarıyla sergilediği yeknesaklık onun Mekke döneminde bir bütün hâlinde indirildiğine işaret etmektedir.¹⁸¹ Sûrenin başından sonuna kadar görülen dil ve anlatım tutarlılığı, farklı zaman ve bağlamlarda indirilen ayetlerde karşılaştığımız üslup kırılmalarının burada bulunmayışı da bu kanaati pekiştirmektedir. Buna rağmen ulaşabildiğimiz klasik kaynaklarda bu sûrenin nasıl yazıya geçirildiğine, Hz. Peygamber'in vahiy kâtiplerine ne şekilde imla ettirdiğine dair açık bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu durum sadece Hûd sûresine özgü değil çoğu zaman tek seferde indirildiği düşünülen bazı sûreler için de geçerlidir.

2.1.5. Yûsuf Sûresi

Yüz on bir âyetten oluşan Yusuf sûresinin muhtevası ve nazmî yapısı dikkate alındığında Hz. Peygamber'in Mekke'deki risâlet döneminin son yıllarında indirildiği anlaşılmaktadır. Bu dönem müşriklerin Hz. Peygamber'i bertaraf etmeye yönelik öldürme ve sürgün etme yahut hapisle cezalandırma planları yaptığı, baskının had safhaya ulaştığı kritik bir sürece tekabül etmektedir. Söz konusu bağlamda bazı müşriklerin Yahudilerle iş birliği yaparak İsrailoğullarının Mısır'a nasıl gittikleriyle ilgili tarihî bir soruyu ortaya attıkları rivayet edilmektedir. Bu konu ne müşrikler ne de Yahudiler tarafından teferruatlı olarak bilinmektedir. Zira ellerindeki kitaplarda bu hususa dair açık ve yeterli bilgi bulunmamaktadır. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in de böyle sorulara dair önceden bilgi sahibi olmadığı açıktır. Mekkeli müşrikler Hz. Peygamber'in bu soruya cevap veremeyeceğini böylece onu zor durumda bırakıp nübüvvet iddiasını çürüteceklerini düşünmüşlerdir. Ancak beklentilerinin aksine bu tarihî süreci tafsilatlı biçimde ortaya koyan ve Hz. Yûsuf'un kıssasını özgün bir üslupla anlatan Yûsuf sûresinin nüzûlü vuku bulmuş böylece vahyin kaynağının beşer üstü olduğu bir kez daha vurgulanmıştır.¹⁸²

Yusuf sûresinin muhteva ve üslup bütünlüğü göz önüne alındığında Mekke döneminin sonlarına doğru ve tek seferde indirildiği kanaati ağırlık kazanmıştır. Ancak bu sûrenin nüzûlü sonrasında nasıl yazıya geçirildiğine, vahyin hangi malzemelere imla ettirildiğine ya da yazım sürecinin ne şekilde gerçekleştiğine dair hadis kaynaklarında, klasik tefsir mecmualarında

¹⁸⁰ İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve 't-Tenvîr*, 11/311; Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru 'l-Kur'âni 'l-Hakîm (Tefsîru 'l-Menâr)* (Kâhire: el-He'yetü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 1990), 12/4.

¹⁸¹ Muhammed Eroğlu, "Hûd Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/281

¹⁸² Karaman vd., *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/209. Mevdûdî, *Tefhîmu 'l-Kur'ân*, 1/433.

yeterli ve doyurucu bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Rivayetlerin önemli bir kısmı sûrenin içeriğinde yer alan tarihî kıssaların arka planına yahut İsrâiliyât menşeli detaylara odaklanmakta fakat doğrudan yazım pratiğiyle ilgili herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır. Bu husus, araştırmamızın temel konusu olan tek seferde inen sûrelerin yazımı bağlamında Yusuf sûresinin de diğer sûrelerde olduğu gibi belgeye dayalı somut bilgiler sunmadığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Yûsuf Sûresi'nin yazım sürecine dair bilgi eksikliği, kaynakların suskunluğu ve rivayetlerin dolaylı olması nedeniyle akademik bir boşluk olarak devam etmektedir.

2.1.6. Ra'd Sûresi

Ra'd sûresi kırk üç âyetten oluşan Mekki bir sûre olup nüzûl yerinin tespiti konusunda müfessirler arasında bir ihtilaf bulunmaktadır. Bazı müfessirler sûrenin başındaki hurûf-ı mukattaa ve üslup özelliklerini dikkate alarak onu Mekki sûreler arasında sınıflandırırken bazı müfessirler ise sûrenin Medîne'de indiği kabul etmiştir. Hurûf-ı mukattaa genellikle Mekki sûrelerle ilişkilendirilen bir özellik olup bu da sûrenin Mekki olduğuna dair bir işaret olarak kabul edilmiştir. Öte yandan sûrenin içerik ve hitap tarzı gibi unsurlar bazen Medîne döneminin sosyal ve dini koşullarını yansıttığı düşünülerek sûrenin Medîne'de nazil olduğu kanaatinin savunulmasına yol açmıştır. Bu durum Ra'd sûresinin nüzûl dönemi hakkında kesin bir görüş birliği sağlanamamasına neden olmuş ve farklı müfessirler arasında çeşitli yorumlara ve değerlendirmelere zemin hazırlamıştır.¹⁸³ Vehbe Zuhayli'ye göre Ra'd ve Yûsuf sûresi arasında hem konu hem de amaçlar açısından açık bir bağlantı bulunmaktadır. Konu açısından her iki sûre peygamberlerin kavimleriyle olan hikâyelerini anlatmış, Allah'ın inanan ve takva sahiplerini nasıl kurtardığını, kâfirleri ise nasıl helak ettiğini vurgulamıştır. Amaçlar açısından ise her iki sûre de Allah'ın birliğini ve varlığını ispatlamaya yöneliktir. Bunun yanında mezkûr sûrelerde Allah'ın kudreti, hikmeti ve yarattıklarının işlerini düzenlemedeki rolü vurgulanmaktadır.¹⁸⁴

Zuhayli'nin Ra'd sûresine dair değerlendirmesi içerik ve üslup açısından Mekke dönemine ait sûrelerin genel özellikleriyle örtüşmektedir. Bu değerlendirme sûrenin hem Mekke'de hem de tek seferde nazil olduğu yönündeki kanaatimizi desteklemektedir. Sonuç olarak, Zuhayli'nin bu konudaki yaklaşımının isabetli olduğu kanaatine varılmıştır. Ancak Ra'd sûresinin de diğer birçok sûre gibi hangi malzemeler üzerinde yazıldığına dair herhangi bir somut bilgiye ulaşılmamıştır.

¹⁸³ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr* (Beyrut: Mektebet'ül Asriyye, 2019), 2/568; Karaman vd., *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/268; Ebu'l Hasan el-Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, çev. Necdet Çağıl - Necati Tetik (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 271; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Atfîş (Kâhire: Dâru'l-kütübil Mısri, 1348), 9/278.

¹⁸⁴ Vehbe ez-Zuhayli, *et-Tefsîru'l-Munîr fi'l-Akîde ve's-Şerîa ve'l-Menhec*, 13/96.

2.1.7. İbrâhim Sûresi

İbrâhim sûresi üslup özellikleri, bağlamı ve muhtevası açısından Mekke döneminde inen sûrelerle benzerlik göstermekte ve bu bağlamda Mekke’de indirilmiş olarak kabul edilmektedir. Elli iki âyetten müteşekkil olup müfessirlerin çoğunluğuna göre tamamıyla Mekke’de ve tek seferde indirilmiştir. Bu görüş en yaygın kabul gören yaklaşımdır ve sûrenin içeriğiyle uyumludur. Bununla birlikte bazı rivayetlere göre özellikle yirmi sekizinci¹⁸⁵ ve yirmi dokuzuncu.¹⁸⁶ âyetlerinin Medine’de Bedir Savaşı’na iştirak eden müşrikler hakkında nâzil olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁷ Bu rivayetler genel olarak kabul edilen görüşten farklılık arz etmektedir. Ancak bu tür rivayetler sûrenin Mekke’de tek seferde indirildiği ana görüşü değiştirmemekte ve farklı yorumların varlığı sûrenin nazil oluşuyla ilgili daha derin bir incelemeye ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır.¹⁸⁸ Fahreddin Râzî’ye göre İbrahim sûresinin Mekke’de mi yoksa Medine’de mi nâzil olduğuna dair rivayetler haber-i âhâd mahiyetindedir. Dolayısıyla bu tür rivayetler, sıhhat açısından kesin bilgi vermekten uzaktır. Sûrede doğrudan şer’î hükümlere dair bir içerik bulunmadığından nüzûl yeriyle ilgili tartışmaların pratik bir sonucu da yoktur. Ancak bu gibi tartışmalar eğer sûrede nâsih-mensûh ilişkisi içerdiği yönünde bir kanaat varsa anlam kazanır ve belirleyici bir role kavuşur.¹⁸⁹

Tek seferde inmiş olma ihtimali çok yüksek olan İbrahim sûresinin nüzûlü ve yazım süreciyle ilgili yapılan incelemeler neticesinde bu sûrenin hangi malzeme üzerine ne şekilde yazıya geçirildiğine dair sahih ve açık bir rivayete ulaşılamamıştır. Gerek hadis kaynakları gerekse siyer ve tefsir kaynakları tarandığında sûre hakkında verilen bilgilerin daha çok sûrenin muhtevasına ve içerdiği temalara odaklandığı buna karşılık yazım süreci, imla şekli ya da yazımda kullanılan araç ve gereçler hakkında doğrudan ya da dolaylı bir beyan bulunmadığı görülmektedir. Bu durum İbrahim sûresini de tıpkı daha önce incelenen diğer Mekki sûreler gibi yazıya geçirilme pratiği açısından tarihî ve rivayet temelli bir sessizlik içinde bırakmaktadır. Bu yönüyle söz konusu sûre, çalışmamızın ana eksenini oluşturan Mekke döneminde tek seferde inen sûrelerin yazımı başlığı altında incelenmiş ancak yazım sürecine ilişkin somut veriler bakımından herhangi bir kayda değer bilgiye rastlanmamıştır.

¹⁸⁵ “Allah’ın lütfettiği nimete nankörlükle karşılık verip, sonunda toplumlarına helâke uğrayacakları yere, cehenneme sürükleyenleri görmedin mi?”

¹⁸⁶ “Oraya gidecekler, orası ne kötü karargâh!”

¹⁸⁷ Karaman vd., *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/300.

¹⁸⁸ Emin Işık, “İbrahim Sûresi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/351.

¹⁸⁹ Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu’l-gayb (et-Tefsîru’l-kebîr)* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-turâsi’l-Arabî, 1420), 19/56.

2.1.8. Hicr Sûresi

Hicr sûresi doksan dokuz âyettir. Mekke döneminde nâzil olan sûreler arasında yer almaktadır.¹⁹⁰ Hicr sûresinin hangi sûreden sonra nâzil olduğu konusu müfessirler arasında ihtilaf söz konusudur. Buna rağmen kaynaklarda bütün âyetlerin Mekkî olduğu söylenmiştir.¹⁹¹ Mevdûdî, sûrenin içerik ve üslup bakımından İbrahim sûresi ile aynı dönemde indirildiğini belirtmektedir. Mevdûdî'ye göre peş peşe gelen uyarılar ve Hz. Peygamber'in tüm gayretine rağmen halkının imana yanaşmaması iki sûrenin ortak temaları arasındadır.¹⁹² Öte yandan Muhammed Esed, Hicr sûresinin Yûsuf sûresinden sonra vahyedildiği kanaatindedir.¹⁹³ Sûrenin Mekke döneminde indirildiği hususunda genel bir görüş birliği bulunsa da tıpkı diğer sûrelerde olduğu gibi hangi malzemeler üzerine ve nasıl yazıya geçirildiğine dair güvenilir ve kayda değer bir bilgiye ulaşılamamaktadır.

2.1.9. Nahl Sûresi

Nahl sûresinin tamamının Mekke'de nazil olduğu Hasan, İkrime, Atâ ve Cabir gibi erken dönem müfessirler tarafından ifade edilmiştir. Bu sûre içerisinde Allah'ın kullarına lütfettiği çeşitli nimetlerin uzun uzadıya zikredilmesi sebebiyle 'Nimetler sûresi' olarak da adlandırılmıştır. Bununla birlikte bazı müfessirler sûre genel olarak Mekke'de nazil olmuş olsa da içinde Medîne dönemine ait bazı âyetlerin bulunduğunu belirtmişlerdir. Özellikle yüz yirmi altıncı âyetin¹⁹⁴ Uhud Savaşında Hz. Hamza'nın şehit edilmesi üzerine nazil olduğu ve Medine dönemine ait olduğu rivayet edilmiştir. Aynı şekilde onuncu âyetin de¹⁹⁵ Medine'de nazil olduğu ifade edilmiştir. Kırk birinci âyet¹⁹⁶ ise Habeşistan hicretine işaret ettiğinden dolayı Mekki kabul edilmiştir. İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre bu sûrenin yalnızca üç âyeti Hz. Hamza'nın öldürülmesinden sonra nazil olduğu belirtilen Medine'de inmiş, geri kalan kısmı Mekkî olarak kabul edilmiştir.¹⁹⁷

Medîne'de indiği rivayet edilen bazı âyetler istisna edildiğinde Nahl sûresinin genel itibarıyla Mekke döneminde indirildiği görüşü ağırlık kazanmaktadır. Nitekim bu hususta başta Hasan el-Basrî, İkrime, Atâ ve Câbir gibi birçok selef âlimi, sûrenin tamamının Mekke'de indirildiğini ifade etmiş olması tek seferde Mekke'de nâzil olma ihtimalini kuvvetlendirmiştir.

¹⁹⁰ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddin es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr* (Dâru'l-Fikr, ts.), 5/61.

¹⁹¹ Emin Işık, "Hicr Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV Yayınları, 1998), 17/456.

¹⁹² Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 2/561.

¹⁹³ Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 2002), 513.

¹⁹⁴ "Eğer ceza verecekseniz size yapılanın aynıyla ceza verin..."

¹⁹⁵ "Gökten su indiren O'dur. Ondan hem kendiniz için içeceksu hem de hayvanlarınıza yedireceğiniz bitkiler verir."

¹⁹⁶ "Zulme uğramaları yüzünden Allah yolunda hicret edenleri muhakkak ki biz bu dünyada güzel bir yere yerleştireceğiz; ahiret eciri ise daha büyük olacaktır."

¹⁹⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 10/65.

Ancak kaynaklarda sûrenin hangi fiziksel malzemeye yazıldığı, yazım sürecinin nasıl işlediği ya da vahyin yazıya geçirilme teknikleri gibi konulara dair herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Bu yönüyle sûre nüzûl yeri ve zamanı gibi konularda belirli ölçüde bilgi ihtiva etse de yazıya geçirilme biçimi ve maddi kayıt süreci bağlamında ilmî açıdan açıklığa kavuşturulamamış ve belirsizliğini muhafaza etmiştir.

2.1.10. İsrâ Sûresi

İsrâ sûresi toplamda yüz on bir âyettir. Sûrenin Mekke döneminde indirildiği yönünde genel bir kanaat vardır. Bununla birlikte bazı müfessirler tarafından yirmi altı, otuz iki, otuz üç, altmış, yetmiş üç, yetmiş dört ve sekseninci âyetlerin Medîne döneminde nâzil olduğu ileri sürülmüştür.¹⁹⁸ Ancak bu görüşler sûrenin tamamının Mekke’de indirildiği kanaatini sarsacak derecede güçlü değildir. Zira İbn Âşûr (1879-1973) gibi bazı müfessirler, bu âyetlerin içeriğinde yer alan hüküm ve konuların Medîne dönemine özgü meselelerle benzerlik taşıdığını belirtmekle birlikte bunun tek başına söz konusu âyetlerin Medîne’de indirildiğini kesin olarak göstermeyeceğini vurgulamışlardır. Dolayısıyla söz konusu âyetlerin Medenî muhtevalar taşıması yalnızca Medîne dönemine ait oldukları izlenimini uyandırmakta ancak nüzûl yerlerinin tespiti konusunda kesin ve bağlayıcı bir delil teşkil etmemektedir.¹⁹⁹ Sûrede Yahudilere ait bazı şeriat meselelerine ve özellikle cumartesi yasağını çiğneyenlerle ilgili hadiselerle temas edilmiş, Tevrat’ta kendilerine emredilen hükümler özetlenmiştir. Bu doğrultuda İbn Abbas’tan nakledilen bir rivayette, ‘Tevrat’ın tamamının İsrâ sûresindeki on beş âyet içinde özetlendiği’ ifade edilmiştir.²⁰⁰

İsrâ sûresi hem üslup hem içerik bakımından Mekke dönemine ait sûrelerin belirgin özelliklerini taşımaktadır. Ayrıca üslup ve içerik açısından bir yeknesaklık ifade etmesi sûrenin tek seferde Mekke’de inmiş olabileceğinin delilidir. Çünkü gerek müşriklerin tehditkâr tutumlarına karşı verilen cevaplar gerekse ahiret vurgusu, ibadet ve ahlâka dair evrensel ilkelerin ön planda oluşu bu dönemin tipik izlerini yansıtmaktadır. Bununla birlikte sûrenin nüzûlüne dair elimizde bazı rivayetler bulunsada hangi malzemeler üzerine yazıldığı, nasıl kayda geçirildiği gibi teknik detaylara dair kaynaklarımızda açık ve kesin bilgilere yer verilmemiştir.

¹⁹⁸ Kurtubî, *el-Câmi ‘li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 10/203; Karaman vd., *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/456.

¹⁹⁹ İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 15/6-7.

²⁰⁰ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Munîr fi’l-Akîde ve’ş-Şerîa ve’l-Menhec*, 15/15.

2.1.11. Meryem Sûresi

Mekke döneminde indirildiği kabul edilen Meryem sûresi toplam doksan sekiz âyettir. Bununla birlikte bazı müfessirler sûrenin elli sekizinci²⁰¹ ve yetmiş birinci²⁰² âyetlerinin içerik ve bağlam itibarıyla Medîne dönemine ait olabileceğini ileri sürmüştür. Bu âyetlerin Medenî olduğu yönündeki görüş sûrenin nüzûl sürecine dair tek seferde inmiş olup olmadığı sorusunu gündeme getirmiştir. Kaynaklarda sûrenin tamamının tek seferde indirildiğine dair kesin ve sahih bir rivayet bulunmamakla birlikte sadece iki âyetin Medine’de nazil olduğunun varsayılması geri kalan âyetlerin bir bütünlük içerisinde Mekke döneminde indirildiği kanaatini kuvvetlendirmektedir. Her ne kadar elli sekizinci ve yetmiş birinci âyetlerin Medîne’de indiği rivayet edilse de bu iki âyetin sûrenin genel konusuyla olan sıkı ilişkisi Medîne’de inmiş olduğunu ifade eden rivayetleri zayıf kılmaktadır. Bu sebeple sûrenin tamamının Mekke döneminde ve tek seferde nazil olduğu görüşü daha güçlü görünmektedir.²⁰³

Tek seferde inen Mekki sûrelerin yazım süreci bağlamında yapılan kaynak taramasında Meryem sûresinin nasıl yazıya geçirildiğine dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Sûrenin Mekke döneminde Müslümanlara yönelik baskıların arttığı ve Habeşistan hicretinden hemen önceki kritik bir süreçte nâzil olduğu dikkate alındığında Hz. Peygamber’in bu sûreyi ashabına nasıl aktardığı ve nasıl yazıya aktarıldığı sorusu ayrı bir önem kazanmaktadır. Zira söz konusu dönemde Müslümanlar hem sosyal hem de siyasi bakımdan ağır bir kuşatma altında bulunmaktadır. Böyle bir atmosferde bu denli tesirli ve teselli edici bir sûrenin yazımı ve muhafazası, nüzûl tarihi açısından kayda değer bir sorunsalı gündeme getirmektedir. Ne var ki klasik tefsir kaynaklarında bu husus açık bir şekilde ele alınmamış sûredeki yazım sürecine dair doğrudan bir açıklamaya yer verilmemiştir.

2.1.12. Tâhâ Sûresi

Yüz otuz beş âyetten oluşan Tâhâ sûresi kabul gören rivayetlere göre Mekke döneminde nâzil olmuştur. Bununla birlikte yüz otuzuncu²⁰⁴ ve yüz otuz birinci²⁰⁵ âyetlerin Medine’de indiği ifade edilmiştir. Nüzûl sebebi açısından bakıldığında klasik tefsir kaynaklarında sûreye

²⁰¹ “İşte bunlar, Allah’ın kendilerine lütuflarda bulunduğu, Âdem’in soyundan gelen peygamberler; Nûh ile birlikte (gemide) taşıdıklarımız, İbrâhim ve İsrâil’in (Yakub’un) soyundan gelenler ve dopruya ulaştırdığımız ve seçkin kıldığımız kimselerden olup, kendilerine Rahmân’ın âyetleri okunduğunda ağlayarak ve secde ederek yere kapanırlar.”

²⁰² “İçinizden oaraya varmayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür.”

²⁰³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 9/57-58; Mes’ûd b. Süleyman et-Tayyâr - Nûh b. Yahyâ eş-Şehrî (ed.), *Merkezu’d-Dirasât ve’l-Ma’lûmâtü l-Kur’âniyye* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2017), 13/405.

²⁰⁴ “Sen onların söylediklerine sabret. Güneşin doğmasında önce de batmasından önce de rabbini övgü ile tespih et; yine gecenin bazı vakitlerinde ve gündüzün iki ucunda da tespih et ki hoşnutluğa erişesin.”

²⁰⁵ “Sakin kendilerini sınamak için onların bir kesimini yararlandırdığımız dünya hayatının geçiciliğine göz dikme! Rabbinin sana verdiği nimetler daha hayırlı ve daha kalıcıdır.”

özgü belirli bir nüzûl sebebine yer verilmediği görülmektedir. Sûrenin muhtevası ve indiği dönemdeki sosyopolitik bağlam dikkate alındığında Hz. Peygamber ve ona tâbi olan müminlerin karşı karşıya kaldıkları yoğun baskı, inkâr ve istihzaya karşı bir teselli ve moral kaynağı olarak indirildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda sûre hem peygamberlik misyonunun ilâhî bir temele dayandığını vurgulamakta hem de tebliğ sürecinde yaşanan zorluklara rağmen sabır ve sebatın önemine işaret etmektedir.²⁰⁶

Tâhâ sûrenin tamamının Mekke’de indiği bu konuda İslâm âlimleri arasında ihtilaf bulunmadığı nakledilmektedir. Bazı rivayetlerde Hz. Ömer’in Müslüman olma süreciyle Tâhâ sûresi arasında doğrudan bir bağ kurulmaktadır. Bu bağlamda, Dârekutnî’nin Sünen’inde Enes b. Mâlik’ten nakledilen haber şöyledir: Hz. Ömer bir gün kılıcını kuşanarak Peygamber Efendimiz’i öldürme niyetiyle yola çıkmış ancak yolda kız kardeşi Fâtıma ile eniştesi Said b. Zeyd’in de İslâm’a girdiğini öğrenince yönünü onların evine çevirmiştir. Evde bulunduğu sırada yazılı bir sahîfeden Tâhâ sûresini okumakta olan sahâbî Habbâb b. el-Eret’in varlığı dikkat çekicidir. Hz. Ömer sûrenin metnini okumak istemiş ancak kız kardeşi onu Kur’ân’a ancak temiz olanların dokunabileceği gerekçesiyle önce abdest almaya davet etmiştir. Abdest aldıktan sonra metni okuyan Hz. Ömer’in derinden etkilendiği ve bu olayın onun İslâm’a yönelmesinde mühim bir rol oynadığı ifade edilmiştir.²⁰⁷

Hz. Ömer’in Müslüman oluşuna dair rivayetlerde geçen ve onun kız kardeşinin evinde Tâhâ sûresinin yazılı olduğu bir sahîfeyi okumasıyla ilgili anlatı Mekke döneminde vahyin sadece sözlü olarak değil aynı zamanda yazılı olarak da muhafaza edildiğine işaret etmektedir. Bu rivayette Habbâb b. el-Eret’in yanında Kur’ân metinlerinin bulunduğu bir sahîfeden söz edilmesi dönemin zor şartlarına rağmen erken dönemde yazılı vahiy nüshalarının şahsi evlerde mevcut olduğuna dair kuvvetli bir tanıklık sunar. Nitekim Hz. Ömer’in okuduğu bu metnin Tâhâ sûresine ait olması bu sûrenin en azından bir kısmının daha o dönemde derlenmiş olduğunu ve bu şekilde bireylere ulaştığını göstermektedir. Bu bilgi tek seferde nâzil olan sûrelerle ilgili tartışmalar açısından oldukça değerlidir. Zira bir sûrenin metin bütünlüğü içinde yazılı olarak bulunması, onun ya tamamının yahut büyük bir kısmının önceden nâzil olduğunu düşündürmektedir. Bu bağlamda Tâhâ sûresinin tamamının yahut büyük bölümünün tek seferde nazil olup yazıya geçirilmiş olma ihtimali ağır basmaktadır. Ayrıca bu durum Mekke döneminde yazının kullanımı, vahyin yazıya geçirilme biçimi ve sahabe arasında yazılı vahiy metinlerinin dolaşımı gibi konulara ışık tutacak niteliktedir.

²⁰⁶ Karaman vd., *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/622.

²⁰⁷ Kurtubî, *el-Câmi ‘ li-ahkâmi ‘l-Kur’ân*, 11/163.

2.1.13. Enbiyâ Sûresi

Yüz on iki âyetten oluşan ve Mekke’de inen Enbiyâ sûresi bu ismi içeriğinde çok sayıda peygamberin kıssasına yer verilmesinden dolayı almıştır. Sûrede tevhiid düşüncesini yayma gayreti gösteren peygamberlerin kavimleriyle olan mücadeleleri anlatılmakta ve özellikle peygamberlerin atası olarak bilinen Hz. İbrahîm’in kıssası ayrıntılı biçimde işlenmektedir. Onun ardından, Hz. İshak, Ya’kûb, Lût, Nûh, Dâvûd, Süleyman, Eyyûb, İsmâil, İdrîs, Zü’l-Kıfl, Zü’n-Nûn (Yûnus), Zekerîyyâ, Îsâ ve son peygamber Hz. Muhammed zikredilmektedir. Bu peygamberlerin kıssaları bazen tafsilatlı bazen de öz bir biçimde aktarılmış böylece onların karşılaştıkları zorluklar ve çektikleri sıkıntılar hatırlatılarak sabırları, fedakârlıkları ve insanlığı saadete erişirme uğruna verdikleri mücadeleler ortaya konmuştur.²⁰⁸ Tefsir kaynaklarında Enbiyâ sûresinin ana teması olarak adı geçen peygamberlerin ortak bir çizgide verdikleri tevhid mücadelesi öne çıkarılmıştır. Ayrıca bu mücadelelerin detayları sunulurken peygamberlerin gönderildikleri kavimlerin inanç yapıları ve gösterdikleri tepkiler hakkında da zaman zaman bilgilere yer verilmiştir. Özellikle Hz. İbrahim’in kıssası üzerinden putperestliğe karşı verilen mücadele merkeze alınmış diğer peygamberler ise kısa fakat çarpıcı örneklerle anılarak bu mücadele çizgisinin tarihsel sürekliliği vurgulanmıştır. Sûredeki bu tarihsel ve tematik derinliğe rağmen vahyin inişi sonrasında Hz. Peygamber’in bu metni kime, nasıl ve ne şekilde yazdırdığına dair diğer birçok Mekkî sûrede olduğu gibi elimizde net bir bilgi bulunmamaktadır. Oysa yazılı metinlerin varlığına dair dolaylı işaretler taşıyan bazı rivayetlere rağmen bu sûre özelinde yazım sürecinin mahiyeti klasik tefsirlerde ve tarih kaynaklarında açıklığa kavuşturulamamıştır. Bu durum özellikle yazılı kültürün Mekke dönemindeki varlığı ve işlevinin ne ölçüde olduğu noktasında ciddi bir belirsizliğin olduğunu göstermektedir.

2.1.14. Mü’minûn Sûresi

Yüz seksen sekiz âyetten oluşan Mü’minûn sûresi Mevdûdî’ye göre içeriği, üslubu ve ele aldığı meseleler bakımından Mekke döneminin ortalarına doğru indirilmiştir. Mevdûdî’ye göre bu dönemde Hz. Peygamber ile mekke müşrikleri arasında yoğun ve zorlu bir mücadele yaşanmakta buna bağlı olarak da Kur’ân ayetlerinde hem inananlara teselli hem de inkârcılara karşı ciddi uyarılar yer almaktadır. Mevdûdî, sûrenin kıtlık yılına denk geldiğini belirten sahih rivayetlere atıfta bulunarak bu dönemin gerek sosyal gerekse ekonomik olarak oldukça çetin geçtiğini vurgulamaktadır. Onun naklettiği bir rivayette Hz. Ömer’in şu sözlerine yer verilir: “Bu sûre indiğinde Hz. Peygamber’in yanımdaydım ve kendisini dikkatle gözlüyordum. Vahiy sona erdiğinde, ‘Bana on ayet geldi, kim bu ayetlere uygun yaşarsa kesinlikle cennete

²⁰⁸ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Munîr fi’l-Akîde ve’ş-Şerîa ve’l-Menhec*, 15/5-17.

girecektir' buyurdu ve ardından sûrenin ilk ayetlerini okudu." Bu rivayet hem vahyin etkisine tanıklık eden sahabi duyarlılığını hem de sûrenin içerdiği ahlâkî ve itikadî derinliği göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir.²⁰⁹

Konusu ve üslubu dikkate alındığında tek seferde inmiş olma ihtimali yüksek görünen Mü'minûn sûresi hakkında da tıpkı diğer Mekkî sûrelerde olduğu gibi sûrenin yazıya nasıl geçirildiğine veya hangi malzemelerin kullanıldığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Sûrenin inişi bağlamında aktarılan rivayetlere bakıldığında vahyin erken dönemine ait birçok ayrıntının kaydedilmiş olmasına rağmen mushaflaşma sürecine dair teknik bilgilerin çoğu zaman göz ardı edildiği görülmektedir. Ancak Mevdûdî'nin bu sûreyle ilgili değerlendirmeleri bu boşluğun kısmen de olsa telafisine imkân tanımaktadır. Zira onun ifadelerine göre Mü'minûn sûresi kıtlık yıllarında nazil olmuş olup bu da o dönemde Müslümanların ciddi anlamda maddi yoksunluk içerisinde bulunduklarını göstermektedir. Böyle bir ortamda yazı malzemelerine ulaşmanın güçlüğü göz önüne alındığında sûrenin ezberlenerek muhafaza edildiği ve sözlü aktarım yoluyla müminler arasında yayıldığı düşünülebilir. Bu olasılık sadece dönemin sosyal şartlarını yansıtmakla kalmaz aynı zamanda o dönemde Kur'ân'ın nasıl muhafaza edildiğine dair hafızanın ön planda olduğuna dair bize önemli ipuçları verir.

2.1.15. Neml Sûresi

Neml sûresi doksan üç âyetten oluşmaktadır. Nüzûl sıralamasına göre Mekke'de Şuarâ sûresinden sonra ve Kasas sûresinden önce indirilmiştir. Sûre adını 'karıncalar' anlamına gelen ve on sekizinci âyette geçen 'en-Neml' kelimesinden almıştır.²¹⁰ Hadis kaynaklarında bu sûre aynı adla anılmıştır.²¹¹ Yirminci âyette geçen ve 'hüdhüd' olarak adlandırılan kuştan bahsedildiği için 'Hüdhüd Sûresi', Hz. Süleyman'dan bahsedildiği için de 'Süleyman Sûresi' olarak da adlandırılmıştır.²¹² Sûrenin herhangi bir âyetinin Medîne'de inmiş olduğuna dair bir rivayetin olmaması, sûrenin tek seferde inmiş olabileceği ihtimalini güçlü kılmaktadır. Neml sûresi içerik bakımından Mekke döneminin boykot yıllarını takip eden süreçte inen sûrelerin karakteristik özelliklerini yansıtır. Sûre, özellikle önceki peygamberlerin bilhassa da İsrailoğullarıyla ilgili kıssalar üzerinden ibret ve öğüt vermeye odaklanmıştır. Sûrenin erken mushaf tertiplerindeki konumu dikkate alındığında nüzûlünün hicretten yaklaşık sekiz yıl öncesine yani Mekke döneminin ortalarına rastladığı anlaşılmaktadır.²¹³ Üslup yönünden

²⁰⁹ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 3/395.

²¹⁰ Karaman vd., *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/181.

²¹¹ Buhârî, *Tefsîr*, 27; Tirmîzî, *Tefsîr*, 28.

²¹² İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 19/215.

²¹³ Mustafa İslamoğlu, *Hayat kitabı Kur'an* (İstanbul: Düşün, 2021), 207.

incelendiğinde Neml sûresinin Mekke döneminin ortalarında inen sûrelerle büyük ölçüde benzerlik arz ettiği görülmektedir. Bu üslup yakınlığı, bazı rivayetlerle de teyit edilmektedir. Nitekim İbn Abbas (öl. 68/687-88) ve Câbir b. Zeyd (öl. 93/711-12) gibi erken dönem müfessirler, Neml sûresinin nüzûl sıralamasında önce Şuarâ, ardından Neml ve sonrasında Kasas sûresinin geldiğini ifade etmişlerdir.²¹⁴ Bu tertip, sûrenin hem muhteva hem de dil bakımından döneminin ruhunu yansıttığını dolayısıyla tarihsel bağlamla da uyumlu bir bütünlük arz ettiğini göstermektedir.

Ne yazık ki bu sûrenin nüzûl döneminde vahiy kâtipleri tarafından nasıl yazıya geçirildiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Neml sûresine dair nakledilen rivayetler ise büyük ölçüde içeriğe ilişkin detaylarla sınırlıdır. Bu rivayetlerde de çalışmamızın başlığıyla doğrudan ilişkilendirilebilecek bir bağlam ya da arka plana rastlanmamaktadır. Bu eksiklik özellikle sûrenin yazıya geçirilme şekli ve dönemiyle ilgili somut verilere dayalı bir değerlendirme yapmayı güçleştirmektedir. Bu nedenle sûreye dair çalışmalarda daha çok içerik analizi ve anlam çıkarmaya odaklanılmış, yazıya geçirme sürecine dair herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.

2.1.16. Rum Sûresi

Altmış âyetten oluşan bu sûrenin bir bütün olarak Mekke’de indirildiği konusunda ittifak vardır. Bunu İbn Atiyye (öl. 541/1147) ve Kurtubî (öl. 671/1273) nakledildiğine göre Farslar Rumlara saldırdı. Şam bölgesinden Azrâ’at ve Basra’yı ele geçirdiler ve Rumlar üzerinde üstünlük sağladılar. Bu durum Peygamber Efendimiz’e ve sahabelerine Mekke’de iken ulaştı. Onlar için bu zor oldu çünkü Farslar Mecusî, Rumlar ise ehli kitaptı. Mekke müşrikleri sevinip alay ettiler ve Peygamber’invarakadaşlarıyla karşılaştıklarında “Siz Ehli Kitapsınız, Hristiyanlar da Ehli Kitap. Bizim İranlı kardeşlerimiz, sizin Ehli Kitap kardeşlerinize üstün geldi. Eğer bizimle savaşımaya kalkarsanız, biz size üstün geleceğiz.” dediler. Bunun üzerine Allah bu ayetleri indirdi.²¹⁵ Sûrenin nüzûl zamanı, sûre başlangıcında belirtilen tarihî olaylar ışığında değerlendirilmelidir. Sûrede Rumların yakın bir bölgede mağlup olduklarına işaret edilmiştir. O dönemde Arap Yarımadasına komşu Bizans toprakları Suriye, Ürdün ve Filistin gibi bölgelerdir. Tarihî kayıtlara göre M.S. 615 yılında Bizanslılar İranlılara karşı yenilgiye uğramıştır. Bu bilgiler ışığında sûrenin nüzûl tarihinin büyük bir ihtimalle 615 yılı yani Habeşistan’a hicretin gerçekleştiği yıl olduğu söylenebilir. Böylece âyetin inişiyle o dönemdeki siyasi gelişmeler arasında anlamlı bir bağ kurulmuş olur.²¹⁶

²¹⁴ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 4/85.

²¹⁵ Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 21/39.

²¹⁶ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 4/272.

İncelenen kaynaklar ışığında tek seferde inen sûrenin Hz. Peygamber tarafından nasıl yazdırıldığına dair kesin bir bilgiye ulaşamamış olmamıza rağmen Mevdudî'nin sunduğu tarihî veriler ekseninde bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür. Şöyle ki bu sûre Müslümanların en zor ve sıkıntılı döneminde yani hicrete yakın bir zamanda nazil olmuştur. Hicrete yakın bu dönemde yaşanan coğrafyada Müslümanlar hem maddî hem manevî hem de psikolojik açıdan yoğun bir şiddet ve boykotla karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda, Hz. Peygamber'in Rum sûresini Müslümanlara sözlü olarak (arz yoluyla) aktardığı ve sahâbîlerin bu sûreyi hıfz yoluyla koruduğu kuvvetle muhtemeldir. Çünkü böylesine sıkıntılı ve şiddetli bir süreçte sûrenin tek seferde indirilip topluca yazdırılması pek mümkün gözükmemektedir.

2.1.17. Secde Sûresi

Otuz âyetten oluşan Secde sûresinin Mekkî oluşu konusunda müfessirlerin çoğu hemfikirdir. Bu husus İbn Abbâs'tan gelen iki rivâyetten birine de dayanmaktadır. Ancak ondan gelen diğer bir rivayette bu sûrede yer alan üç âyetin Medenî olduğu belirtilmiştir. On sekiz,²¹⁷ on dokuz²¹⁸ ve yirmi birinci²¹⁹ âyetlerin Bedir günü Hz. Ali b. Ebî Tâlib ve Velîd b. Ukbe hakkında indiği rivayet edilmiştir ancak İbn Âşûr bu görüşe katılmamaktadır. Bazı âlimlere göre on altıncı²²⁰ ve on yendinci âyetler²²¹ Medenî kabul edilmiş olsa da İbn Âşûr'a göre bu sûre bütünüyle Mekkî'dir.²²² Sûrenin üslup ve içerik özellikleri dikkate alındığında onun Mekke döneminin ortalarına doğru hatta bu dönemin ilk evrelerinde tek seferde nazil olduğu anlaşılmaktadır. Zira sûrede Mekke döneminin ilerleyen safhalarında sıkça karşılaşılan yoğun baskı ve şiddet atmosferine dair belirgin bir iz görülmemektedir. Bu da sûrenin henüz toplumsal muhalefetin keskinleşmediği bir ortamda indiğini düşündürmektedir. Sûrenin temel amacı ise insanları tevhid, ahiret ve risâlet gibi temel inanç esaslarına yönlendirmek, bu konulardaki tereddütlerini gidermek ve onları hakikate davet etmektir.²²³

Secde sûresinin Mekkî olduğuna dair rivayetlerde ve içeriğinde güçlü deliller bulunmaktadır. Bu delillere dayanarak tek seferde inmiş olabilceğini ifade etmek mümkündür. Sûredeki üslubun yumuşaklığı, muhataba doğrudan tebliğ ve ikna yoluyla hitap edilmesi sûrenin şiddetli muhalefet ortamının henüz oluşmadığı bir döneme denk geldiğini göstermektedir. Ancak sûreyle ilgili kaynaklarda onun tek seferde mi yoksa kademeli olarak mı

²¹⁷ “İman etmiş kimse günaha batmış kimse gibi olur mu? Bunlar elbette eşit değildirler.”

²¹⁸ “İman edip dünya ve âhirete yararlı işler yapanlara, yapmış olduklarına karşılık, hazır olarak onları bekleyen, huzur içinde kalacakları cennetler vardır.”

²¹⁹ “Muhakkak ki rabbın, ihtilâf edip durdukları hususlarda kıyamet günü onların arasında hüküm verecektir.

²²⁰ “Korku ve ümit içinde rablerine ibadet ve dua etmek üzere vücutları yatak görmez, kendilerine verdiğimiz rızıktan da Allah için harcarlar.”

²²¹ “Yaptıklarına karşılık olarak onlar için ne mutluluklar saklandığını kimse bilemez.”

²²² İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 21/23-24.

²²³ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 4/345.

indirildiği hususunda açık bir bilgiye ulaşılamamıştır. Aynı şekilde eğer sûre bütün halinde nazil olduysa bu metnin ne şekilde ve kimler eliyle yazıya geçirildiğine dair kaynaklarda herhangi bir rivayet veya kayıt yer almamaktadır. Bu durum söz konusu sürecin ya rivayet zincirine dâhil edilmediğini ya da dönemin kaynak aktarımında öncelikli bir mesele olarak görülmediğini düşündürmektedir. Dolayısıyla sûreye dair elimizdeki bilgiler, nüzûl yeri ve muhtevası bakımından belirgin olsa da iniş şekli ve yazıya aktarım süreci açısından sınırlı ve yoruma açıktır.

2.1.18. Fâtır Sûresi

Fâtır sûresi Mekkî olup kırk beş âyettir. ‘Fâtır’ ismi Allah Teâlâ’nın yoktan var eden ve yaratma kudretini vurgulayan ifadeyle başlamasından dolayı verilmiştir. Bu da Allah’ın azametini ve eşsiz kudretini haber verir. Ayrıca sûreye melekler sûresi de denilmiştir. Zira sûrenin başında Allah’ın, melekleri peygamberlerine vahiyleri ve emirleri ulaştırmakla görevlendirdiği belirtilmiştir.²²⁴ Yaptığımız incelemeler sonucunda Fâtır sûresinin tek seferde mi yoksa aşamalı olarak mı nazil olduğuna dair doğrudan bir rivayete ulaşılamamıştır. Ancak üslup özellikleri ve konu bütünlüğünden hareketle tek seferde inmiş olabileceğini söylemek mümkündür. Aynı şekilde Hz. Peygamber’in bu sûreyi vahiy kâtiplerine nasıl ve ne zaman yazdırdığına dair de kaynaklarda açık bir bilgi yer almamaktadır. Bu durum nüzûl süreciyle ilgili rivayetlerin genellikle içerik merkezli aktarılması ve teknik ayrıntıların ihmal edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla sûrenin yazıya geçirilme aşamaları birçok mekkî sûre gibi, tarihî belgeler açısından sınırlı ve yoruma açık kalmaktadır.

2.1.19. Yâsîn Sûresi

Seksen üç âyetten oluşan Yâsîn sûresi Mekkîdir ve İbn Atiyye bu konuda görüş birliği bulunduğunu aktarmıştır.²²⁵ Mekkî olan bu sûre üç temel konu etrafında şekillenmektedir: Öldükten sonra diriliş, peygamberlere iman etmenin önemi ve Allah’ın birliğine dair kevnî deliller. Sûre özellikle Antakya halkının peygamberleri yalanlamasıyla ilgili kıssayı anlatarak vahyedilen hakikatleri inkâr etmenin sonuçlarına karşı uyarıda bulunmaktadır. Bu kıssa Kur’ân’ın uyarı ve ibret maksatlı anlatım üslubuna uygun şekilde sunulmuştur. Sûrede kâinattaki düzen ve işleyişe dikkat çekilerek Allah’ın kudreti ve tevhid hakikati vurgulanır. Kurumuş toprağın canlanması, gecenin gündüzden ayrılması, güneşin yörüngesinde hareketi, ayın evreleri ve ilk insanların neslini taşıyan gemi, Allah’ın eşsiz kudretine delil olarak sunulur. Ayrıca, kıyametin dehşetli sahneleri, sûra üfürülmesi, insanların kabirlerinden kalkışı, haşır ve

²²⁴ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fi'l-Akîde ve's-Şerîa ve'l-Menhec*, 22/218.

²²⁵ İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 22/341.

hesap süreci, cennet ve cehennem ehlinin durumları ile müminlerin suçlulardan ayrılacağı büyük gün detaylıca işlenir.²²⁶ Yâsîn sûresiyle alakalı klasik ve çağdaş tefsir kaynaklarında genellikle yukarıda zikredilen hususlara vurgu yapılmıştır. Ancak yaptığımız incelemede Yâsîn sûresinin yazıya geçirilme süreci, nüzûlünün topluca mı parça parça mı gerçekleştiği yahut Hz. Peygamber tarafından nasıl yazdırıldığı gibi hususlara dair herhangi bir değerlendirmeye rastlanmamıştır.

2.1.20. Sâffât Sûresi

Mekke’de inen ve yüz seksen iki âyetten oluşan Sâffât sûresi, adını sûrenin başında yer alan ‘sâffât’ kelimesinden almıştır. Bu kelimeyle gökte saf saf dizilen melekler kastedilmiştir. Yeryüzünde namaz kılan insanların saf tutmalarına benzer şekilde meleklerin gökte saf saf durduklarına dair ilahî bir yeminle sûrenin başlaması sebebiyle sûreye bu isim verilmiştir. Saffât sûrenin başıyla kendisinden önceki Yâsîn sûresinin sonu arasında bir benzerlik bulunmaktadır. Her iki bölümde de Allah Teâlâ’nın göklerde ve yerdeki her şeye mutlak kudretinin vurgulanması söz konusudur. Bu kudretin kapsamına âhiret, yeniden diriliş ve ölüleri hayata döndürme de dâhildir. Zira Yâsîn sûresinde ifade edildiği üzere Allah her şeyi var eden ve dilediğini hızla gerçekleştiren bir kudret sahibidir. Aynı şekilde bu sûrenin başında da Allah’ın tek ve ortağı olmayan bir yaratıcı olduğu belirtilmiştir. Çünkü yaratmada sürat ve kusursuzluk ancak tek bir iradeye dayandığında mümkün olabilmektedir.²²⁷

Saffât sûrenin Mekke’de indiği kesin olmasına rağmen tek seferde inip inmediği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Ancak sûrelerin muhtevası, ele aldığı konuları bir bütün halinde ifade etmesi ve mekkî sûrelerde görülen üslup özelliklerini taşıması bu sûrenin tek seferde inmiş olabileceğini söylememize imkân vermektedir. Sûrenin içeriği hakkında tefsir kaynaklarında çok sayıda izah ve yorum bulunmasına rağmen bizim çalışmamızın merkezinde yer alan yazıya aktarılma sürecine dair herhangi bir bilgiye ulaşamamış ve nüzûlünün tek seferde mi yoksa aşamalı mı gerçekleştiği meselesi de açıklık kazanmamıştır. Bu durum bazı sûrelerin tarihî aktarımında yalnızca içeriğine odaklanıldığını, teknik boyutlarının ise ya kayıt altına alınmadığını ya da sonraki nesillere ulaşmadığını düşündürmektedir.

2.1.21. Zümer Sûresi

Zümer sûresi yetmiş beş âyetten oluşmaktadır. Sûrenin nüzûl yeriyle ilgili olarak Hasan (öl. 110/728), İkrime (öl. 105/723) ve Atâ (öl. 114/732) ve Câbir b. Zeyd sûrenin tamamının

²²⁶ Sâbûnî, *Safvetü ’t-Tefâsîr*, 2/1004.

²²⁷ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru ’l-Munîr fi ’l-Akîde ve ’ş-Şerîa ve ’l-Menhec*, 23/60.

Mekkî olduğunu belirtmişlerdir. Ancak İbn Abbas, yirmi üçüncü²²⁸ ve elli üçüncü âyetlerin²²⁹ Medîne’de nazil olduğu görüşünü nakletmiştir. Bazı rivayetlerde ise Zümer sûresinin son yedi âyetinin Vahşî ve onunla birlikte olanlar hakkında indirildiği ifade edilmiştir.²³⁰ İbn Âşûr’a göre ise sûrenin tamamının Mekkî olduğu konusunda cumhurun görüş birliği vardır.²³¹ Zümer sûresi kapsamlı biçimde tevhid inancını konu edinir ve bu tema, sûrenin ana eksenini oluşturacak ölçüde vurgulanır. Sûre Allah Teâlâ’nın gökleri ve yeri benzersiz biçimde yaratmasından, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinden, güneş ve ayın ilahî bir düzen içinde hareket ettirilmesinden, insanın rahim içindeki yaratılış safhalarına kadar çeşitli kevnî hakikatleri içerir. Bu yönüyle sûre inanç esasları hakkında açık, anlaşılır ve güçlü bir tebliğ sunar. Ayrıca inkârcıların ahirette yaşayacakları pişmanlık ve hüsrana dikkat çekilir. Ölümle başlayan süreç ikinci sûrun üflenmesiyle dirilişe ve ardından haşir ile kıyamet gününün dehşetine uzanır. Bu şekilde büyük hesap gününün ciddiyeti hatırlatılır.²³²

Zümer sûresinin nüzûl yeri ve zamanı konusunda tefsir kaynaklarında farklı değerlendirmelere rastlanmakla birlikte İbn Âşûr, sûrenin bütünüyle Mekke’de ve tek seferde indirildiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte sûrenin vahiy sürecinde nasıl kayda geçirildiğine dair açık bir rivayet veya bilgiye ulaşamamıştır. Mevdûdî ise sûrenin indirildiği dönemin Mekke’de Müslümanlara yönelik zulüm ve baskıların yoğunlaştığı bir safhaya tekabül ettiğini vurgulamakta ve sûrenin üslubunu bu bağlamda mükemmel bir hitabet örneği olarak nitelendirmektedir. Ona göre sûre Mekke döneminin ortalarına denk gelmektedir.²³³ Ancak bütün bu açıklamalara rağmen bizim çalışmamız açısından doğrudan Kur’ân’ın yazıya geçirilme süreci ile ilgili herhangi bir atıfa veya teknik bilgiye ulaşamamıştır.

2.1.22. Mü’min Sûresi

Gâfir sûresi olarak da isimlendirilen bu sûre, aynı zamanda Mü’min sûresi olarak da bilinir ve ‘et-Tavl’ (Uzun) ismiyle de anılmaktadır. Hasan, Ata, İkrime ve Cabir’e göre Mekke’de indirilmiştir. Sûre toplamda seksen beş âyetten oluşmaktadır.²³⁴ Mü’min sûresi Mekke döneminde tek seferde indirildiği kabul edilen sûrelerden biridir. Bu durum sûrenin bütünsel yapısı ve içerdiği tematik bütünlük açısından önemli bir husustur. Ancak Hz.

²²⁸ “Allah, kendi içinde uyumlu, gerçekleri tekrar tekrar dile getiren bir kitap olarak sözlerin en güzelini indirdi. Rablerinden korkanların onun etkisiyle tüyleri ürperir, sonra yine Allah’ı anmaya yönelerek bedenleri ve kalpleri huzura kavuşur. İşte bu kitap, Allah’ın bir rehberi olup dilediği kimseyi onunla doğruya yönlendirir; ama Allah kimi şaşırtırsa artık ona doğru yolu gösterecek yoktur.”

²²⁹ De ki (Allah şöyle buyuruyor): “Ey kendi aleyhlerine olarak günahta haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah dilerse bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edendir.”

²³⁰ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 15/232.

²³¹ İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 24/311.

²³² Sâbûnî, *Safvetü’t-Tefâsîr*, 3/1058.

²³³ Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, 5/91.

²³⁴ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 15/288.

Peygamber'in bu sûrenin vahyini yazıya geçirme sürecine ilişkin olarak kaynaklarda herhangi bir açıklama ya da belge bulunmamaktadır. Bu bağlamda Mü'min sûresinin yazıya nasıl geçirilmiş olduğu konusu tarihsel ve metinsel açıdan belirsizliğini korumaktadır. Sûrenin içerdiği inanç esasları, ahiret inancı ve peygamberlik gibi temel konular tefsirler tarafından detaylı biçimde ele alınmakla birlikte yazıya aktarılma biçimi hakkında elimizde somut bir bilgi yoktur.

2.1.23. Fussilet Sûresi

Fussilet sûrenin tamamının Mekkî ve elli dört âyetten oluştuğu konusunda görüş birliği vardır. Bu sûreye 'Secdetü'l-Mü'min' ve 'el-Mesâbih' isimleri de verilmiştir.²³⁵ Bu sûrenin, kendisinden önceki Gâfir sûresiyle olan ilgisi iki açıdan ortaya çıkar: Birincisi her iki sûrenin de Kur'ân olarak isimlendirilen bu kitabı vasıflandırarak başlamasıdır. İkincisi de her ikisinin de Mekke'de ve başka yerlerde Allah'ın âyetleri hakkında tartışan müşriklere yönelik tehdit, uyarı ve azarlama içermesidir.²³⁶ Fussilet sûresinin Mekke'de indirildiği konusunda kaynaklar arasında genel bir görüş birliği bulunmakla birlikte sûrenin tek seferde nâzil olduğuna dair açık ve kesin bir rivayete ulaşılamamıştır. Bununla birlikte içeriği ve konu bütünlüğü göz önünde bulundurulduğunda sûrenin bütüncül bir yapıda tek defada inmiş olabileceği kanaatine varmak mümkündür. Bu değerlendirme sûrenin üslup ve muhteva özelliklerinin dikkate alınmasıyla ortaya konulmuştur. Kaynaklarda sûrenin ana teması olarak Kur'ân'ın ilahî menşesine vurgu yapılması ve onun eşsizliği üzerinde durulması ön plana çıkmaktadır. Bu çerçevede müşriklerin Kur'ân'a karşı koyma hususundaki âcizlikleri hatırlatılmış, onun bâtıldan uzak hakka rehberlik eden ve daha önceki peygamberlere indirilen vahiylerle desteklenen bir kitap olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca sûrede müşriklerin Kur'ân'a yönelik inkârcı tutumları, kulaklarını tıkamaları ve hakikatten yüz çevirmeleri eleştirilmiş, bu inkârlarının dilsel bir mazerete de dayanamayacağı vurgulanmıştır. Sûre Allah'ın birliğini evrenin yaratılışındaki delillerle ortaya koymakta, geçmiş kavimlerin helakinden hareketle Mekke müşriklerini hem dünyevî hem uhrevî azapla uyarmakta, kıyamet günü organların şahitliği ve inkârı teşvik eden şeytanların hakikatiyle yüzleşme gibi sarsıcı gerçekliklere dikkat çekmektedir. Bu yönüyle sûre hem Kur'ân'ın beşerî bir söz olmadığını ispata çalışmakta hem de inançsızlığı dayatan çevrelere karşı bireyi zihnen ve ahlaken uyarmaktadır.²³⁷

²³⁵ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdu'l-Mesîr* (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabi, 1422), 2/45.

²³⁶ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fî'l-Akîde ve's-Şerîa ve'l-Menhec*, 24/180.

²³⁷ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 5/173-175; İbnî Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 24/228.

İncelenen klasik ve modern tefsir kaynaklarında Fussilet sûrenin muhtevası ağırlıklı olarak Kur'ân'ın i'câzı, tevhid akidesinin ispatı, nübüvvetin gerekçelendirilmesi ve ahiret inancının temellendirilmesi gibi temel akîdevî ve itikadî esaslar çerçevesinde ele alınmıştır. Bununla birlikte, tefsirlerde yer alan bu kapsamlı değerlendirmelere rağmen, bizim çalışmamızın odaklandığı sûrelerin nüzûl süreciyle ilgili hususlarda özellikle Fussilet sûresinin tek seferde inip inmediği ya da Hz. Peygamber tarafından nasıl yazdırıldığına dair herhangi bir açık veya dolaylı bilgiye rastlanmamıştır.

2.1.24. Şûrâ Sûresi

Elli üç âyetten oluşan Şûrâ sûresi, 'eş-Şûrâ' adını müminlerin işlerini aralarında istişare ile yürütmeleriyle ilgili şu ayette geçen ifadeden almıştır: *"Ve işleri aralarında şûrâ iledir."*²³⁸ Çünkü şûrâ, İslam'da yalnızca bireysel yaşamda değil aynı zamanda siyasal ve toplumsal düzende de temel bir ilkedir. Şûrânın bu yüksek konumu ve maslahatların gerçekleşmesindeki önemi sebebiyle bu sûre bu adla anılmıştır. Bu sûrenin bir önceki sûreyle olan münasebeti şu hususlarda belirginleşmektedir: Her iki sûrede de Kur'ân-ı Kerim'in yüce sıfatları vurgulanmış, vahyin Hz. Peygamber'in kalbine indirildiği açıkça belirtilmiş ve kıyamet gününün gerçekleşeceği vurgulanmıştır. Müşriklerin bâtil inançlarıyla tartışılmış, tehdit ve uyarılarla karşılık verilmiş, Allah'ın varlığı, birliği, hikmeti ve kudreti hem gözle görülen kozmik delillerle hem de yeryüzündeki yaratılmış varlıklar üzerinden ispat edilmiştir. Müminlere onları cennete ve ebedî nimetlere ulaştıracak olan istikamet üzere kalmaları teşvik edilmiştir. Buna mukabil kâfirler ise Allah'ın hidâyetinden yüz çevirmeleri ve sapkınlıkları sebebiyle cehennem ve onun dehşet verici azabıyla uyarılmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'e, kavminin kendisine yönelttiği eziyetler ve ithamlar karşısında teselli verilmiş, sabır ve metanet telkin edilmiştir.²³⁹

İncelenen klasik ve çağdaş kaynaklar Şûrâ sûresinde tevhid, nübüvvet, ahiret gibi inanç esaslarının yanı sıra toplumsal düzen, şura ilkesi ve Hz. Peygamber'in karşılaştığı tebliğ zorlukları gibi hususlara dikkat çekmiştir. Ancak yapılan araştırmalar sonucunda sûrelerin tek seferde mi yoksa tedricen mi nazil olduğuna yahut Hz. Peygamber tarafından nasıl yazdırıldığına dair herhangi bir açık bilgiye rastlanmamıştır. Diğer taraftan içerik bütünlüğü ve üslup özellikleri açısından değerlendirildiğinde sûrenin tek seferde inme ihtimali kuvvetlidir. Ancak tek seferde inen sûrelerin nasıl yazdırıldığına dair yaptığımız araştırma bağlamında, Şûrâ sûresinin de diğer sûreler gibi nasıl yazıya geçirildiğini doğrudan gösteren özel bir bilgiye rastlanmamıştır.

²³⁸ eş-Şûrâ 42/38.

²³⁹ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fi'l-Akide ve's-Şerîa ve'l-Menhec*, 19/21; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 3/1112; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 5/209-212.

2.1.25. Zuhruf Sûresi

Zuhruf sûresi seksen dokuz âyetten müteşekkil olup dünya hayatının bazı geçici yönlerini ve fanî nimetlerini yani altını veya süslü ziynetleri nitelendirmesi ve bunları kalıcı olan ahiret nimetleriyle karşılaştırması sebebiyle bu adla anılmıştır. Bu sûrenin kendisinden önce gelen ‘Hâ-Mîm’ grubu sûreleriyle olan münasebeti iki açıdan ortaya çıkar: Birincisi bu sûrenin başlangıcının önceki sûrelerin başlangıç ve sonuyla benzerlik arz etmesidir. Her iki sûrede de Kur’ân-ı Kerîm’in vasıfları ve onun kaynağının ilahî vahiy oluşu açıklanmaktadır. İkincisi her iki sûrede de Allah Teâlâ’nın varlığına ve birliğine dair kesin delillerin zikredilmesi, ahiret hallerinin, korkularının ve kâfirlerin maruz kalacağı cehennem azabının tasvir edilmesi, bunun da mümin ve muttakiler için hazırlanmış cennet nimetleriyle karşılaştırılmasıdır. Bu sûrelerin konusu Mekke’de inen diğer sûrelerde olduğu gibi İslam akidesinin temellerini zihinlere yerleştirmeye yöneliktir. Bu temeller; Allah Teâlâ’ya hiçbir ortağı olmaksızın iman etmek, risalet, nübüvvet ve vahiy, ayrıca yeniden diriliş ve ahiret hesabıdır. Sûre, Kur’ân’ın kaynağının ilahî vahiy olduğunu açıklayarak başlamaktadır. Sûrede Kur’ân’ın Arapça oluşu doğruluğu ve güvenilirliği vurgulanmakta, onun İslâm’ın ve Peygamber Efendimiz’in kıyâmete dek sürecek en büyük mucizesi olduğu belirtilmektedir. Ayrıca bu Kur’ân dünya nimetlerine aşırı bağlı olan ve önceki ümmetler gibi peygamberlerini yalanlayan Kureyşlilere ve diğer Arap kabilelerine bir uyarı olarak gönderilmiştir.²⁴⁰

Zuhruf sûresi Mekke döneminde inmiş olup iman esaslarını kalplere yerleştirmeye yönelik güçlü bir hitap üslubuna sahiptir. Sûrede Kur’ân’ın ilahî kaynağı ve mucizeliği vurgulanmakta, dünya ziyneti olan zuhrufun geçiciliği karşısında ahiret nimetlerinin kalıcılığı ortaya konmaktadır. Geçmiş kavimlerin inkârı ve helâkı hatırlatılarak Kureyş uyarılmakta, iman edenler ise ebedî saadetle müjdelanmaktadır. Sûrenin üslubu hem aklı hem kalbi etkileyen bir belagat taşımakta ve içinde akîde, tevhid ve nübüvvetin temelleri derinlikli şekilde işlenmektedir. Ancak bizim çalışmamızın ana eksenini teşkil eden tek seferde nazil olan sûrelerin tespiti ve değerlendirilmesi bağlamında Zuhruf sûresine dair doğrudan bir bilgiye klasik ya da çağdaş tefsir kaynaklarında rastlanmamıştır. Sûrenin nüzûlüne dair rivayetler genellikle dönemsel bağlamda kalmakta, tek seferde nazil olup olmadığına dair açık bir beyan içermemektedir. Ancak sûrenin içeriği ve konu bütünlüğü, üslup ve muhteva özelliklerinin dikkate alınması bütüncül bir yapıda tek defada inmiş olabileceği kanaatini uyandırmaktadır.

²⁴⁰ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fi'l-Akîde ve's-Şerîa ve'l-Menhec*, 25/113.

2.1.26. Duhân Sûresi

Duhân sûresi yetmiş beş âyettir.²⁴¹ Bu sûre çoğunluğun görüşüne göre tamamıyla Mekke’de nazil olmuştur. İbn Âşûr bu sûrelerin bazı âyetlerinin Medîne’de indiğine dair görüşleri şöyle değerlendirmiştir: “İbn Atıyye, sûrenin Mekke’de nazil olduğuna dair hiçbir ihtilaf bilmediğini belirtir. El-Keşşaf adlı tefsirde ise sûrenin on beşinci âyetinin²⁴² Mekke dışı bir yerde nâzil olabileceğine dair istisnai bir değerlendirme yer alır, fakat bu görüş belirli bir kişiye isnat edilmemiştir.” Kurtubî tefsirinde benzer bir söz geçmekle birlikte bu görüş belli bir rivayete dayandırılmamıştır. Kanaatimizce bu tür değerlendirmeler söz konusu ifadeyi ilk anlayan kişi tarafından ortaya konmuş bir yorumdur ve âyetin nüzûl bağlamı hakkında yanlış bir anlamaya dayanmaktadır.²⁴³

Görüldüğü üzere Duhân sûresinin bazı âyetlerinin Mekke veya Medîne’de inip inmediğine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı âyetlerin Medîne’de nazil olduğu yönünde rivayetler ve ihtilaflar söz konusu olsa da sûrenin bütünüyle Mekke’de tek seferde indiği kanaati daha ağır basmakta ve genel kabul görmektedir. Bu konuda kaynaklar arasında devam eden tartışmalar da genellikle bu eksen üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak bizim tez konumuz olan tek seferde nazil olan sûrelerin tespiti ve değerlendirilmesi bağlamında, Duhân sûresinin, indiği zamanda Hz. Peygamber tarafından vahiy kâtiplerine nasıl yazdırıldığı, yazımında kullanılan malzemelerin ne olduğuna dair doğrudan ve kesin bir bilgi veya delil bulunmamaktadır.

2.1.27. Câsiye Sûresi

Bu sûre ‘Hâ-Mîm el-Câsiye’ ismiyle de anılır. Sûre ismi olarak ‘el-Câsiye’ şeklinde elif-lâmlı kullanılması her ne kadar ilgili ayette geçen lafız marife olmadan yani elif-lâmsız bir şekilde zikredilmiş olsa da bu tercihin sebebi, lafzı güzelleştirmek içindir. Yani anlam bakımından ‘bu kelimenin geçtiği sûre’, ‘içinde bu kelimenin zikredildiği sûre’ demektir. Bu marifelik edatının başka bir amacı yoktur. Aynı adlandırma tarzı ‘Hâ-Mîm Gâfir’ ve ‘Hâ-Mîm Zuhurf’ sûreleri için de geçerlidir. Câsiye sûresi iman esaslarını derinlemesine işleyen, Kur’ân’ın ilahî vahiy oluşunu ve onun Arapça mucizevî yönünü vurgulayan Mekke dönemi bir sûredir. İbn Atıyye, bu konuda ihtilaf bulunmadığını belirtmiştir.²⁴⁴

Sûrede dünya hayatının geçiciliği ve ahiret nimetlerinin ebediliği karşılaştırılarak, kâfirlerin akıbeti ve müminlerin mükâfatı güçlü bir belagatla anlatılmıştır. Tefsirlerde bu sûrenin içerdiği kavramlar ve üslup hep detaylı şekilde aktarılmıştır. Ancak Peygamber

²⁴¹ Kurtubî, *el-Câmi‘ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 16/125.

²⁴² Biz azabı biraz hafifleteceğiz, kuşkusuz siz de hemen eski haline döneceksiniz.

²⁴³ İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr* (Tunus: Dârü’t-Tûnisîyye li’n-Neşr, 1404), 25/275.

²⁴⁴ İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 25/323.

Efendimiz'in bu sûrenin tamamını tek seferde yazdırıp yazdırmadığı veya nüzûlün bir kerede mi yoksa parça parça mı gerçekleştiği hususunda ne klasik ne çağdaş tefsir kaynaklarında net bir bilgi bulunmaktadır. Bu konuda elimizde somut rivayetler veya kesin deliller yoktur.

2.1.28. Ahkâf Sûresi

Otuz beş âyetten oluşam Ahkâf sûresi Mekke döneminde nazil olmuştur ve genel olarak Mekke'de inen diğer sûrelerle benzer bir maksat gütmektedir. Allah'ın birliği, peygamberlik ve âhiret günü gibi İslam'ın inanç esaslarını insanlara benimsetmeyi hedeflemektedir. Sûrenin ana eksenini, peygamberlik müessesesi etrafında şekillenmekte olup Hz. Muhammed'in hak peygamber oluşu ve Kur'ân'ın hakikat olduğu konusunda güçlü bir delil teşkil etmektedir. Sûre, başlangıçta Kur'ân-ı Kerim'in Allah tarafından hak olarak indirildiğini vurgulamaktadır. Sonrasında ise müşriklerin tapındıkları, onlara şefaate edeceklerine inandıkları putlar ele alınır. Müşriklerin işitmeyen ve hiçbir fayda sağlamayan bu varlıklara taparak düştükleri sapıklık ve yanlışlık detaylı bir biçimde ortaya konmaktadır. Ardından Kur'ân'a yönelik kuşkulara temas edilerek bu şüphelerin kesin ve açık delillerle çürütülmesi amaçlanmaktadır.

Sûrede insanlığın hidayet ve sapıklık yollarına dair iki örnek sunulur: İlki anne ve babasına itaat eden, güzel huyları ve takvası artan salih bir evlat ikincisi ise iman etmeyen öldükten sonra diriliş ve haşir olaylarını alaya alan fitratça bozuk ve ebeveynine karşı çıkan kötü bir evlat. Her iki evladın akıbeti de ayrıntılı şekilde anlatılır ve sûre bir grup cinin kıssasıyla sona erer. Bu cinler Kur'ân'ı dinleyip ona iman etmiş, ardından kendi kavimlerini İslam'a davet etmek üzere onlara dönmüşlerdir. Kur'ân bu olayı, insanlardan inat eden ve iman etmeyenlere cinlerin dahi İslam'ı kabul etme hususunda onları geride bıraktıklarını hatırlatmak maksadıyla dile getirmiştir.²⁴⁵ Diğer taraftan klasik ve çağdaş tefsir kaynaklarında Zuhurf sûresinin Hz. Peygamber tarafından doğrudan nasıl kaleme alındığına dair somut bir bilgi veya rivayet bulunmamaktadır. Ancak dönemin genel uygulaması ve Kur'ân'ın nüzûl süreci göz önüne alındığında, bu sûrenin muhtemelen Hz. Peygamber'den sözlü olarak insanlara ulaştırıldığı, oradan da sahabe ve ümmet arasında ezberlenerek zihinlere nakşedildiği sonucuna varılabilir. Dolayısıyla Zuhurf sûresinin yazılı metinler oluşturulmadan önce sözlü aktarım yoluyla insanlara ulaştığı ihtimali oldukça güçlüdür.

2.1.29. Kâf Sûresi

Kırk beş âyetten oluşan Kâf sûresi Mekke döneminde nazil olmuştur. İslam'ın temel inanç esaslarından olan Allah'ın birliği, peygamberlik ve ölümden sonra diriliş konularını ele

²⁴⁵ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 3/1165; Karaman vd., *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5/24-25; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 5/335-338.

alır. Özellikle ölümden sonra diriliş ve haşır meselesi sûrede ön plana çıkarak kesin ve etkileyici delillerle vurgulanır. Sûre okuyucunun ruhunda derin etkiler bırakan, korku ve ümit unsurlarını dengeli şekilde işleyen bir yapıya sahiptir. Başlangıç bölümünde Kureyş müşriklerinin en çok şaşırdığı ve reddettiği konu olan ölüm sonrası diriliş ele alınmıştır. Ardından Allah'ın kudretinin evrendeki yaratılış ve düzen üzerinden güçlü delillerle gösterilmesi sağlanmıştır. Sûre geçmişte Allah'ı inkâr eden ve helak edilen kavimlerin kıssalarını hatırlatarak Mekke müşriklerini uyarmakta ve benzer akıbete uğramaları ihtimaline dikkat çekmiştir. Yine hesap ve cezanın korkutucu boyutlarına yer verilmekte ve ölümden sonra haşrin zor koşulları ve cehennemin azabından bahsedilmiştir. Son olarak sûre 'Hak sesi'nin duyurulmasıyla sona ermiştir. Bu ses kıyamet günü insanları kabirlerinden çıkaracak hepsini hesaba çağırarak kudretteki bir sestir. Bu şekilde mezkûr sûrede müşriklerin reddettiği ölüm sonrası diriliş ve haşır kesin olarak teyit edilmektedir.²⁴⁶

Sonuç olarak, sûre hakkında tek seferde nazil olduğuna dair açık ve sahih bir rivayet bulunmamaktadır. Bununla birlikte sûre uzunluk bakımından nispeten kısa olduğu için nazmî bütünlüğü ve konu akışı dikkate alındığında sûrenin tek seferde inmiş olabileceği yönünde güçlü bir kanaat oluşmaktadır. Diğer taraftan sûrenin nüzûlünden sonra vahiy kâtipleri tarafından nasıl kayda geçirildiğine dair kaynaklarda herhangi bir açıklamaya rastlanmamıştır. Bu durum sûrenin mushafa intikal süreciyle ilgili önemli bir boşluğu işaret etmekte ve kitabet sürecinin mahiyetinin daha ayrıntılı araştırmalara konu edilmesini gerekli kılmaktadır.

2.1.30. Zâriyât Sûresi

Altmış âyetten oluşan Zâriyât sûresinin Mekkî olduğuna dair görüş tüm müfessirler ve nüzûl dönemiyle ilgilenen âlimler arasında ittifakla kabul edilmiştir. Bu konuda kaynaklar arasında herhangi bir ihtilaf nakledilmemiştir.²⁴⁷ Câbir b. Zeyd'in rivayet ettiği nüzûl sırasına göre Zâriyât sûresi Kur'ân'daki altmış altıncı sırada yer almakta olup Ahkâf sûresinden sonra Gâşiye sûresinden önce indirilmiştir. Ayrıca kıraat ve ayet sayımıyla meşgul olan âlimler arasında, sûrenin toplamda altmış âyetten oluştuğu konusunda görüş birliği bulunmaktadır.²⁴⁸

Sûre Allah'ın kudretini hatırlatan kozmik unsurlar üzerine yeminlerle başlanmış ardından ahireti inkâr eden müşriklerin akıbetini ve müttakilere vaad edilen nimetleri tasvir edilmiştir. Sûrede kozmik delillerle Allah'ın birliği vurgulanmış, geçmiş kavimlerin kıssaları

²⁴⁶ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 3/1208; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 5/467-468; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü'l-Hadîs* (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1383/1963), 2/220.

²⁴⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 17/29;

²⁴⁸ İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 26/335.

üzerinden ibretler verilmiştir. Son bölümde ise cinlerin ve insanların yaratılış gayesinin yalnızca Allah’a kulluk olduğu vurgulanarak sûre tamamlanmıştır.²⁴⁹

Zâriyât sûresinin Mekkî oluşu hakkında kaynaklarda görüş birliği bulunmasına rağmen sûrenin tek seferde mi yoksa parça parça mı indirildiğine dair doğrudan bir rivayete rastlanmamaktadır. Bununla birlikte sûrenin içeriği ve konu bütünlüğü göz önünde bulundurulduğunda, bütüncül bir yapıda tek defada inmiş olabileceği kanaatine varmak mümkündür. Bu değerlendirme sûrenin üslup ve muhteva özelliklerinin dikkate alınmasıyla ortaya konulmuştur. Benzer şekilde, Hz. Peygamber’in bu sûrenin vahyini nasıl yazdırdığına veya vahiy kâtiplerince ne şekilde kayda geçirildiğine dair kaynaklarda herhangi bir açıklama yer almamaktadır.

2.1.31. Rahmân Sûresi

Rahmân sûresi yetmiş sekiz âyettir. Mushaf sıralamasında elli beşinci iniş sırasına göre ise doksan yedinci sûredir. Ra’d sûresinden sonra İnsan sûresinden önce Medine’de nazil olmuştur. Tamamının Mekke’de indiği veya bir kısmının Mekke diğer kısmının Medine’de inmiş olduğu yönünde farklı görüşler mevcuttur. Şevkânî sûrenin hem Mekke hem Medine’de nazil olduğuna dair rivayetler bulunduğunu belirterek kısmen Mekki kısmen Medenî olması ihtimalinin daha uygun olduğunu ifade eder. Sûrenin adını ilk âyetinde geçen ve Allah’ın isimlerinden biri olan ‘er-Rahmân’ kelimesinden aldığı görülmektedir. Aynı zamanda ‘Arüsü’l-Kur’ân’ olarak da anılmaktadır. İçeriğinde insanın hem kendisinde hem dış dünyada gözlemleyebileceği pek çok dini ve dünyevi nimete dikkat çekilmiş bunların sorumluluğunun idrak edilerek kulluk bilinciyle hareket edilmesi gerektiği hatırlatılmıştır. Cinlere ve insanlara yönelik müşterek hitaplar bulunmaktadır. Ayrıca, nispeten kısa bir cehennem betimlemesini takiben, oldukça detaylı bir cennet tasviri sunulmaktadır. Üslup açısından, edebiyatımızdaki ‘terciibend’ adı verilen sanata benzer şekilde, “*Rabbimizin hangi nimetini inkâr edebilirsiniz?*” ifadesi sûrede tam otuz bir defa tekrar edilmiştir.

Rahmân sûresi kısa olmasına rağmen derinlikli ve güçlü bir vurguya sahip olmasıyla dikkat çeker. Konu bütünlüğü ve üslup özellikleri dikkate alındığında Mekke’de tek seferde inmiş olma ihtimali yüksek olan bu sûreyle ilgili kaynaklar genellikle sûrenin içeriğine ve temalarına odaklanmış olup sûrenin yazıya geçirilme biçimine dair doğrudan bilgi sunmamaktadır. Ancak metnin nispeten kısa olması ve içerdiği anlam zenginliği göz önüne alındığında sûrenin indiği dönemde mevcut olan ince deri, geniş taş levhalar, papirüsler veya kemik gibi yazı malzemelerine kolaylıkla aktarılacak bir metin olduğu izlenimi

²⁴⁹ Sâbûnî, *Safvetü’l-Tefâsîr*, 3/1216.

doğmaktadır. Bu durum hem metnin korunması hem de nakledilmesi açısından pratik bir avantaj sağlamış olabilir.

2.1.32. Tûr Sûresi

Kırk dokuz âyetten oluşan Tûre sûresi adını ilk âyetinde yer alan ‘et-Tûr’ kelimesinden alır. Bu isimlendirme Allah Teâlâ’nın içerisinde ağaçların bulunduğu ve Hz. Mûsâ’ya vahyin indirildiği Tûr Dağı üzerine yemin etmesiyle ilgilidir. Rivayetlere göre bu dağ, Hz. Îsâ’nın da gönderildiği bölge olup bu iki peygamberle ilişkilendirilmesi sebebiyle diğer dağlara nazaran özel bir şeref kazanmıştır. Dikkatle incelendiğinde Tûr sûresi ile ondan önce gelen Zâriyât sûresi arasındaki anlam bağlantısı çeşitli yönlerden belirginleşir. Her iki sûrenin de Mekki olmasıyla birlikte tevhid, ahiret inancı, nübüvvetin ispatı ve müşriklerin batıl inançlarının çürütülmesi gibi temel akide meselelerini işlemeleri aralarındaki doğrudan tematik uyumu gösterir. Her iki sûrenin giriş kısımlarında da takvâ sahibi müminlerin ahiretteki hâlleri tasvir edilmiştir. Bu benzerlik sûrelere hem içerik hem de üslup bakımından bütünlük kazandırmakta ve konular arasında bir devamlılık hissi oluşturmaktadır. Allah Teâlâ, önceki sûreyi ‘vaad edilen gün’e yemin ederek bitirmiştir. Bu sûrede ise yemin konusu olarak ‘et-Tûr’u (Dağ) seçmiştir; bu dağ, Hz. Mûsâ’nın kıssasında defalarca zikredilen, ayrıca ‘kitâbı mestûr’ (yazılı kitap, örneğin Tevrat veya Levh-i Mahfuz), ‘el-beyt’il-ma’mûr’ (kâbe), ‘es-sekf’il-merfû’ (gökler) ve ‘el-bahr’il-mescûr’ (dolu veya kaynayan deniz) gibi kâinattaki yukarı ve aşağı âyetlere işaret eden bir yemin unsurudur. Bu yemin, gerçekleşmesi kesin olan bir azabın mutlaka geleceğini vurgular. Ardından Allah Teâlâ, inkâr edenlerin cehennem azabına atılmalarını, orada maruz kalacakları zillet ve aşağılanmayı tasvir eder. Bunu takvâ sahipleri olan cennet halkının nimetleriyle tamamlar onların kıyafet, konut, yiyecek, içecek ve hurilerle olan evlilik gibi çeşitli lezzet ve mutluluklarını anlatır. Bu betimlemelerin ardından Peygamber Efendimiz’e sürekli olarak insanları uyarma, mesajı tebliğ etme ve inkârcıları korkutma görevini sürdürmesi emredilir.²⁵⁰

Bu sûre, Kur’ân’ın erken dönemde hem sözlü hem de yazılı bir metin olarak varlığını koruduğuna dair önemli işaretler içermektedir. Mevdûdî’nin nüzûl zamanı ile ilgili değerlendirmesine göre sûre Mekke’nin ilk dönemlerinde İslâm davetinin geniş halk kitleleri tarafından bilinmeye başlandığı bir zamanda inmiştir. Bu bağlamda sûrede geçen *sahifeler üzerinde yazılı kitap* ifadesi, Kur’ân’ın erken İslâm toplumunda yazılı sûrette de muhafaza edildiğine ve dolayısıyla yazılı Kur’ân anlayışının erken safhalarda ortaya çıktığına işaret etmektedir. Tez kapsamında değerlendirildiğinde, bu durum Kur’ân’ın korunması ve nakil

²⁵⁰ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Munîr fi’l-Akîde ve’ş-Şerîa ve’l-Menhec*, 27/52-53.

sürecine ilişkin tarihsel ve metinsel bağlamda önemli bir veri teşkil etmektedir. Sûrenin, vahyin yazılı biçimde tutulması ve toplumdaki yayılım sürecine dair verdiği bu işaretler, İslâm'ın ilk dönemlerindeki vahiy kültürünün anlaşılması açısından da kritik öneme sahiptir.²⁵¹

2.1.33. Necm Sûresi

Necm sûresi Mekke'de inmiş olup altmış iki ayettir. Mekke dönemine ait diğer sûreler gibi genel hatlarıyla peygamberlik, ahiret hayatı ve dirilmeye olan inancı işler. Sûre Hz. Muhammed'in mucizesi olan Mirac olayını anlatarak başlar. Bu olayda Peygamber, Allah'ın geniş mülkünde akılları hayrete düşüren olağanüstü manzaralarla karşılaşmıştır. Sonrasında insanlara iman, gayb ve vahiy konularında mücadele etmemeleri gerektiği öğütlenmiştir. Kıyamet gününde herkesin yaptığıının karşılığını alacağı, suç ve sevapların adil şekilde cezalandırılacağı anlatılmıştır. Bu konuda kimsenin başkasının günahını yüklenmeyeceği, Allah'ın adaletinin ve Kur'ân'ın bu husustaki kesin hükümlerinin altı çizilmiştir. Sûrede ayrıca Allah'ın yaratma kudreti, hayat verme ve öldürme gücü, cinsiyetlerin çift olarak yaratılması ve su damlasından yaratılış gibi alametler açıklanmıştır. Son bölümde azgın ve isyankâr kavimlerin Ad, Semud, Nuh ve Lut'un helakine dair kıssalar yer almaktadır. Bu anlatılar Mekke müşriklerine Peygamber'e karşı inat ve yalanlamalarının sonuçlarına dair uyarı niteliğindedir. Bu yönleriyle Necm sûresi iman esaslarını pekiştirirken hem Peygamber'in mucizelerine işaret eder hem de inkârcıları ciddi şekilde uyarmaktadır.²⁵²

Tefsir kaynaklarında Necm sûresinin inşiyle ilgili bilgiler genellikle metnin genel içeriği ve temaları üzerine odaklanmakta olup sûrenin tek seferde inip inmediğine dair kesin ve net bir arka plan sunmamaktadır. Ancak sûrenin Mekke döneminde muhtemelen İhlâs sûresinin ardından nâzil olduğu yönünde genel bir kanaat oluşmuştur. Her ne kadar tamamının yahut bir kısmının Medine devrine ait olduğuna dair bazı görüşler ileri sürülmüşse de mevcut rivayetler ile sûrenin dil, üslup ve içerik özellikleri dikkate alındığında bu görüşler ilmî çevrelerde kabul görmemiştir.²⁵³ Ayrıca sûrenin vahiy süreci içinde nasıl yazıya geçirildiği veya yazdırıldığına dair doğrudan ve güvenilir bir bilgi kaynağına da rastlanmamıştır. Bu durum Necm sûresinin inşi ve metnin kaydedilme biçimiyle ilgili konuların, daha ayrıntılı ve kaynak temelli incelemelerle ele alınmasını gerektiren bir araştırma alanı olarak kalmaya devam ettiğini göstermektedir.

²⁵¹ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 1/525.

²⁵² Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 3/1235.

²⁵³ M. Kâmil Yaşaroğlu, "Necm Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/495.

2.1.34. Kamer Sûresi

Elli beş âyetten oluşan Kamer sûresi ismini ilk âyetinde geçen ‘el-Kamer’ kelimesinden almıştır. Nüzûl zamanı ise sûrede bahsedilen ayın yarılması mucizesine dayanılarak belirlenmektedir. Hadis ve tefsir kaynaklarında bu mucizenin hicretten yaklaşık beş yıl önce Mina’da gerçekleştiği hususunda görüş birliği bulunmaktadır. Sûre Rasûlullah’a yönelik inatçı ve direnen kâfirleri uyarmıştır. Ayın ikiye yarılması mucizesi kıyametin yaklaşmakta olduğuna ve Peygamber’in haklı olduğuna dair açık bir işaret olarak sunulmuştur. Ayın yarılması gökyüzünde büyük ve etkileyici bir olay olarak tasvir edilmiş ve kâinatın sonsuz ve ebedî olmadığı vurgulanmıştır. Bu doğrudan kıyametin gerçekliğine dair bir delil teşkil eder. Kâfirlerin bu açık mucizeyi sihir olarak nitelemesi ve inançsızlıkta ısrar etmeleri sûrede eleştirilmiştir. Ayrıca Nuh, Ad, Semud, Lut ve Firavun kavimleri gibi peygamberleri inkâr eden ve azaba uğrayan geçmiş toplumların akıbeti örnek verilerek, Mekke müşrikleri uyarılmıştır. Bu toplulukların başına gelen felaketler ibret alınması gereken tarihi olaylar olarak sunulmuştur. Sûrenin son bölümlerinde ise Allah’ın kıyameti gerçekleştirmek için büyük bir hazırlık yapmaya gerek duymadığı, O’nun emrinin her şeyi yerine getireceği ifade edilmiştir. Kıyametin zamanı belirlenmiş ve kesinlikle vuku bulacak bir gerçekliktir. İnsanların davranışlarının kaydedildiği ve nihai hesap gününün kaçınılmaz olduğu vurgulanarak, inkâr edenlere son uyarı yapılmıştır²⁵⁴

Tefsir kaynakları incelendiğinde sûrenin bizim tezimiz konumuzla doğrudan ilgili olan kısmına dair belirgin ve özgün bir bilgi ya da değerlendirmeye rastlanmamıştır. Mevcut yorumlar genellikle sûrenin genel içeriği ve tarihsel bağlamı üzerinde yoğunlaşmakta olup özel olarak tezimizin ilgilendiği yönlerde detaylı analiz veya açıklama sunmamaktadır. Bu durum çalışmamızın özgünlük ve katkı alanını göstermesi açısından önem arz etmekte; zira bu konuda yapılacak detaylı araştırma ve değerlendirme, literatüre yeni bir bakış açısı kazandırabilecektir.

2.1.35. Vâkıâ Sûresi

Vâkıâ sûresi elli beş âyettir. Sûre ahiret gerçeğini vurgular ve insanların oradaki makamlarını tasvir eder. Onu inkâr edenlerin sözlerini aktarır, onlara meydan okuma, azarlama ve reddiye ile karşılık verir. Allah’ın büyüklüğünün ve insanları ilk yaratıldığı gibi tekrar diriltme kudretinin delillerini sunar ve Kur’ân’ın önemine dikkat çeker. Sûrelerin ayetleri uyumlu, birbirine bağlı ve dengelidir; bu da sûrelerin tek seferde inmiş olabileceğine işaret eder. Giriş kısmında, sûrelerin Tâhâ sûresinden sonra inmiş olabileceğine dair bazı göstergeler

²⁵⁴ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 6/43-44.

bulunmaktadır. Seksen birinci²⁵⁵ ve seksen ikinci²⁵⁶ âyetlerin Medine’de indiği aktarılmıştır. Ancak bu ayetlerin önceki ve sonraki ayetlerle hem üslup hem de konu bakımından uyumlu olması bu rivâyetin doğruluğu konusunda şüphe doğurmaktadır.²⁵⁷

Vakıa sûresi içerik ve üslup itibarıyla Mekke döneminin erken safhalarında inmiş izlenimi verse de kaynaklarda bu sûrenin tek seferde inip inmediği hususunda net bir bilgi yoktur. Ancak üslup özellikleri ve ihtiva ettiği meselelerin yeknesaklığını göz önünde bulundurduğumuzda tek seferde inmiş olabileceğini söylememiz mümkündür. Peygamber Efendimiz’in bu vahyin nasıl yazdırıldığına dair somut bir bilgi mevcut değildir.

2.1.40. Mülk Sûresi

Otuz âyetten oluşan bu sûrede Allah’ın yüceliği ve kudreti, kâinattaki âyetler ve kanunlar üzerine dikkat çekilmiştir. Allah’ın insanları yaratıp onları ahiret hayatında diriltmek suretiyle imtihana tabi tuttuğu vurgulanmış ve insanlara olan nimetleri hatırlatılmıştır. Sûrede müminlerin ve kâfirlerin ahiretteki akıbeti tasvir edilmiştir. Kâfirler sert bir şekilde uyarılmış, Peygamber ile tartışmalarında kâfirlerin iddialarına yanıt verilmiştir. Ayetlerin uyumlu ve bütüncül yapısı sûrenin bir defada indiğini destekler.²⁵⁸

Sûrenin nüzûl zamanı konusunda bazı ihtilaflar bulunsa da genel kabul onun Mekke döneminde indirildiği yönündedir. Bazı müellifler sûrenin tamamının ya da bir kısmının Medîne devrinde nâzil olduğunu ileri sürmüşlerse de bu kanaat rivayetlerin bütünlüğü ile sûreye hâkim olan üslup ve muhtevânın karakteri göz önünde bulundurulduğunda ikna edici bulunmamaktadır. Bu sebeple söz konusu görüş ilmi literatürde yaygınlık kazanmamıştır. Mülk sûresine dair tefsir kaynaklarında genellikle sûrenin isimlendirilmesi ve içeriği hakkında bilgiler aktarılmakla birlikte tezimizle doğrudan ilgili olan iniş şekli, bağlamı ve yazıya geçirilme sürecine dair herhangi bir detaylı bilgiye rastlanılmamıştır. Bu durum sûrenin gelişimi ve vahyin metne dönüşümü hususlarında mevcut literatürde belirgin bir boşluk olduğunu göstermektedir.

2.1.41. Kalem Sûresi

Elli iki âyetten oluşan Kalem sûresi Allah’ın yemin ettiği kelimelerle başlar: “*Nun. Kaleme ve yazdıklarına yemin ederim.*”²⁵⁹ Allah kaleme yemin ederek onu yüceltmıştır çünkü el-Kaşşâf sahibine göre kalem, yaratılışı ve düzenlenişiyile büyük hikmeti göstermekte, sayısız

²⁵⁵ “Şimdi siz bu sözü mü küçümsüyorsunuz?”

²⁵⁶ “Size verilen sızka yalanlamayla mı karşılık veriyorsunuz?”

²⁵⁷ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrû 'l-Hadîs*, 3/225.

²⁵⁸ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrû 'l-Hadîs*, 5/373.

²⁵⁹ el-Kalem 68/1.

fayda ve yararları içermektedir ki bunları tarif etmek mümkün değildir.²⁶⁰ Çoğu yorumcuya göre burada geçen kalem, yazmakta kullanılan tüm kalemleri, yani göklerde ve yerde bulunan her türlü yazı aracını ifade eder. Mülk sûresi Allah'ın muhteşem kudretini ve geniş bilgisini delillerle ortaya koyar, dirilişi sabitler, müşrikleri hem dünya hem de ahiretteki şiddetli azapla uyarır ve onları iman etmeye çağırır. Allah'a, O'nun eşi ve ortağı olmadığına, dirilişe ve Resûl Muhammed'e iman etmeye davet edilir. Sonra Allah, bu sûrenin başında Peygamber'i müşriklerin asılsız ithamlarından, O'nu sihirbazlık, şiir ya da delilikle suçlamalarından temize çıkarır ve O'nu yüce bir ahlak ile övüp metheder.²⁶¹

Kalem sûresi tezimizi destekleyen önemli bir kaynaktır. Mekke döneminin erken safhalarında inmiş olması davetin yayılmaya başladığı o kritik süreçte yazı kültürünün Arap toplumunda var olduğuna dair doğrudan bir delil sunmaktadır. Sûrede kalem ve onunla yazılanlara yemin edilmesi vahyin yazıya geçirilmesinin erken dönemlerde mümkün ve bilinen bir uygulama olduğunu göstermektedir. Bu durum Kur'ân metninin nazil oluşu ve kayıt süreci hakkında yapılan tarihî ve ilmî değerlendirmelerde dikkate alınması gereken önemli bir husustur. Dolayısıyla, Kalem sûresinin iniş zamanı ve içeriği, tezin nüzûlü ve tahrif tartışmaları çerçevesinde sağlam bir temel oluşturmaktadır.

2.1.42. Hakka Sûresi

Elli iki âyetten oluşan Hakka sûresi Mekke döneminde nazil olmuş sûrelerden biridir ve bu bağlamda iman ve inancı pekiştirme yönüyle Mekke'de indirilen diğer sûrelerle paralellik göstermektedir. Kıyamet ve onun korkunç azabından; peygamberlerini inkâr eden ve helak edilen Ad, Semud, Lut, Firavun gibi azgın kavimlerin kıssalarından söz ederek birçok temayı işlemektedir. Ayrıca bahtiyar ve bedbaht kimselerin ahiretteki durumlarına dikkat çekmektedir. Bununla birlikte sûrenin temel vurgusu Kur'ân'ın Yüce Allah'ın hak sözünü içeren gerçek bir vahiy olduğunu ve Peygamber Efendimizin iftira edilen sapkınlık iddialarından münezzeh olduğunu ortaya koymaktır. Sûre, kıyametin şiddetli olayları ve inkâr edenlerin karşılaşacağı azabı detaylandırarak başlamaktadır. Semud ve Ad kavimlerinin kıyameti nasıl inkâr ettikleri ve helak edildiklerine dair örneklerle kıyametin gerçekliği vurgulanır. Devamında sûrun birinci üflenmesiyle ortaya çıkacak olan dünyanın yıkımı, dağların dağılışı ve göklerin yarılması gibi dehşet verici olaylar betimlenir. Kıyamet gününde müminlere kitabın sağ tarafından verileceği, ikram ve rahmete nail olacakları; kâfirlere ise kitabın sol tarafından verileceği ve zillete uğrayacakları bildirilir. Sonrasında Peygamberimizin ve vahyin doğruluğu, müşriklerin

²⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakā'iki Gavāmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-ekāvil fî Vücûhi't-Te'vil* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 4/584.

²⁶¹ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fî'l-Akîde ve's-Şerîa ve'l-Menhec*, 29/41-42.

Kur'ân'ı sihir ya da kâhinlik olarak nitelemesine karşı kesin ve kuvvetli yeminlerle savunulur. Bu bölümde Peygamber'in söz uydurması durumunda kendisine nasıl müdahale edileceğine dair sert ifadeler yer almakta ve Kur'ân'ın ilahi bir gerçek olduğu bir kez daha teyit edilmektedir. Hakka sûresi Kur'ân'ın yüceliğini ve müminlere rahmet, kâfirlere ise pişmanlık vesilesi olduğunu vurgulayarak sona erer. Sûre kesin ve sarsılmaz hakikatleri ortaya koyarak Allah'ın yüceliğini takdis etmeye davet eder.²⁶²

Hakka sûresi kıyametin dehşetli halleri, geçmiş kavimlerin inkârları ve Allah'ın adaleti üzerine zengin betimlemeler içermekte olup tefsir literatüründe bu yönleriyle geniş yorumlara konu edilmiştir. Ancak bu sûredeki genel temaların ötesinde, tezimiz bağlamında doğrudan ilişkili özgün malzeme ve detaylı analizlere rastlanmamıştır. Mevcut tefsir kaynakları genellikle sûrenin kıyamet tasvirleri ve iman esasları üzerine klasik yorumlarını sürdürmekte, özel bağlamlarda yapılacak akademik değerlendirmeler veya tezimizle münhasır bağlantılar sunmamaktadır. Dolayısıyla Hakka sûresinin tefsirine ilişkin mevcut kaynaklar tezimizde ele alınan konuya dair özgün katkılar sunmaktan ziyade, genel tematik çerçeve içinde değerlendirilmekle sınırlı kalmaktadır.

2.1.43. Meâric Sûresi

Kırk dört âyetten oluşan Meâric sûresi Câbir b. Zeyd'e göre Kur'ân sûrelerinin iniş sıralamasında seksen yedinci sıradadır. Bu Sûre kıyamet günü inkârcıların karşılaşacağı azap tehdidini içerir ve o günün korkunç halleri tasvir edilir. Allah'ın yüceliği hakkında bazı betimlemeler yapılır, cehennem azabının şiddeti anlatılır ve bu azabın hak edilme sebepleri belirtilir. Bunun karşısında müminlerin amel ve davranışlarının onlara kazandırdığı şerefli ve nimetlerle dolu ahiret yurdu vurgulanır. Ayrıca Peygamber'in müşriklerin eziyetlerine karşı sabrı ve tesellisi ele alınır. Son olarak Müslümanlar pek çok olumlu özellikleriyle tanıtılır ve müşriklere yönelik de onların yok edilip yerine daha hayırlılarının getirileceği hususunda uyarılar yapılır.²⁶³

Bu sûre de diğer Mekke dönemine ait sûrelerde olduğu gibi ahiret hayatı ve kıyamet olayları üzerine yoğunlaşmakla birlikte tezimizin odaklandığı hususlarla ilgili tefsir kaynaklarında doğrudan uygulanabilir veya özgün malzemeye rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu sûreye dair mevcut tefsir çalışmaları, genel ahiret temalarını ve inanan-kâfir ayrımını ele almakla sınırlı kalmakta; tezimizin özel bağlamında yeni veya ayrıntılı katkı sunmamaktadır.

²⁶² Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 2/1381; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 1/443-444; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrû'l-Hadîs*, 18/256.

²⁶³ İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 29/153.

Bu durum, sûrenin içerik ve üslup itibarıyla Mekke döneminin genel özelliklerini taşıdığını teyit etmekle birlikte, tez bağlamında onun analizinin sınırlarını göstermektedir.

2.1.44. Nûh Sûresi

Mekke’de inen ve yetmiş bir âyetten oluşan bu sûre diğer Mekkî sûreleri gibi iman esaslarının yerleştirilmesine önem veren bir sûredir. Bu sûre Allah’a ibadet ve itaatin gerekliliğini, put ve putperestliğin geçersizliğini ortaya koyarak Allah’ın varlığı birliği ve kudretine dair deliller sunmayı amaçlar. Sûre Allah’ın Nuh’u kavmine gönderdiğini ve onları günahlarından dönmeye çağırarak uyardığını belirtmekle başlar. Allah onların tövbe etmeleri halinde günahlarını bağışlayacağını, onları mal ve evlatla zenginleştireceğini, nehirlerin aktığı cennetler ihsan edeceğini vaat eder. Ancak kavimleri bu davete karşı çıkarak sapkınlık ve isyanlarını sürdürürler. Sonra Allah varlığının, birliğinin ve kudretinin delili olarak O’nun göklerin ve yerin yaratılışına, insanın yaratılışına ve kullarına verdiği nimetlere dikkat çekmelerini emreder. Yeryüzünü insanlara kolaylaştırması, içinde bulunan hazineler ve madenler, geniş yollar ve ulaşım imkânları, insanların bunlardan faydalanmaları için yaratılmıştır. Bunlar Allah’a yönelmek ve O’na itaat etmek için güçlü delillerdir. Sûre, kavminin inatla putlara tapmaya devam etmesi ve Allah’a isyanları sonucu hem dünyada hem de ahirette alacakları cezayı açıklar. Hz. Nuh’un dokuz yüz elli yıl süren uzun ve sabırlı davet mücadelesinden sonra kavminin ısrarla şirkten dönmemesi üzerine Allah’a yalvararak helakleri için dua ettiğini belirtir. Bu uyarı ve hatırlatmalardan fayda görmeyenlerin akıbetine dair güçlü bir uyarıdır.²⁶⁴

İncelediğimiz Nûh sûresinde tezimizin özel kapsamına doğrudan hizmet eden özgün malzeme ve açıklamalara rastlanmamıştır. Genel olarak iman esaslarının pekiştirilmesi, kıyamet ve ahiret tasvirleri, peygamberlerin kıssaları ve inkâr edenlerin akıbeti gibi temel İslami temalar üzerinde durduğu görülmekle birlikte tezimizin özgün konusuyla ilgili doğrudan delil veya ayrıntılı açıklamalar tefsir kaynaklarında yer almamaktadır. Bu durum söz konusu sûrelerin ana hatlarıyla dini öğretiyi genel çerçevede pekiştirmeye yönelik olduklarını ancak tezimizin araştırma alanına dair yeni veya özgün malzeme sunmadıklarını göstermektedir. Dolayısıyla çalışma kapsamında bu sûrelerin içeriklerinin genel İslami inanç ve ahiret öğretisi bağlamında değerlendirilmesi tez konusuna özgü derinlemesine analizler için sınırlı kalmaktadır.

²⁶⁴ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Munîr fi’l-Akîde ve’ş-Şerîa ve’l-Menhec*, 29/133-134.

2.1.45. Cin Sûresi

Yirmi sekiz âyetten oluşan Cin sûresi Mekke döneminde inmiş olup İslam inançlarının temel esasları olan Allah'ın birliği, peygamberlik, ölüm sonrası diriliş ve hesap gününe dair konuları ele almaktadır. Ancak bu sûrede özellikle cinlere özgü durumlar ve onların Kur'ân'a karşı tutumları ön plana çıkarılmıştır. Cinlerin Kur'ân'ı dinleyip etkilendikten sonra iman etmeleri ve kavimlerini de bu hak dine çağırımları sûreye temel teşkil eder. Sûrede cinlerin gizlice göklerde olup bitenleri dinlemeleri ve bu süreçte kendilerine alevli ateşlerin gönderilmesi gibi hususlar aktarılmakta ayrıca cinlerin gayba dair bazı sırları da bildikleri ifade edilmektedir. Bu yönüyle sûre cinlerin ruhani ve metafizik dünyasına dair önemli bilgiler sunar. Âyetlerde bir grup cinin Kur'ân'ın parlak ve etkileyici ifadelerini işittikten sonra iman ettiği ve kendi topluluklarını da bu hakikate davet ettikleri bildirilmektedir. Cinlerin Allah'ı mutlak yücelttikleri, O'nun çocuk edinmediği gibi sapkın inançları reddettikleri vurgulanır. Ayrıca cinlerin göklerdeki koruyucu melekler ve alevli ateşlerle çevrili alanlarda gizlice dinleme girişimlerinin engellendiği ve bu durum karşısında yaşadıkları şaşkınlık anlatılır. Sûre cinlerin iman edenler ve inkâr edenler olarak ikiye ayrıldığını, iman edenlerin doğru yolu arayanlar olduğu, inkârcıların ise cehennem azabına mahkûm edileceğini belirtir. Son olarak peygamberimizin Kur'ân'ı okuduğunu işiten cinlerin onun etrafında toplandıkları ve onun yalnızca Allah'a yönelerek dua ettiğine şahit oldukları ifade edilir. Bu kapsamda Cin sûresi hem İslam'ın temel inançlarını pekiştirmekte hem de cinler âlemine dair özgün ve detaylı bilgiler sunmaktadır.²⁶⁵

Cin sûresi Mekke döneminde inmiş olup cinler ve onların Kur'ân'a karşı tutumları bağlamında önemli dini ve inançsal unsurları işlemektedir. Ancak tefsir kaynakları incelendiğinde sûrede tezimizle doğrudan ilişkili olan yazılı metnin oluşumu, nüzûl şekli veya metnin peygamber tarafından nasıl yazdırıldığına dair somut ve ayrıntılı bilgiye rastlanmamıştır. Dolayısıyla Cin sûresi tezimizin odaklandığı hususlar bakımından kaynak ve malzeme sunmamakta ve bu yönüyle çalışmamızda doğrudan referans verilebilecek bir içerik taşımamaktadır.

2.1.46. Müzzemmil Sûresi

Yirmi âyetten oluşan Müzzemmil sûresi Peygamber Efendimiz'e gece kalkıp Kur'ân okumaya, kendisine vahyedilene hazırlanmasına yönelik çağrı yer almaktadır. Zenginlerin ve liderlerin inkârcı tavırlarına karşı Allah katından kendisine destek olunacağı bildirilmekte, Hz. Mûsâ'nın risaline karşı Firavun'un tutumu ve Allah'ın onu cezalandırması örnek verilerek uyarı

²⁶⁵ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 2/1402.

ve hatırlatma yapılmaktadır.²⁶⁶ Bu sûre kısa olmasına rağmen güçlü bir edebi belâgat ve vurgulu anlatıma sahiptir. Tefsir kaynaklarında sûrenin içeriği ve anlamı yukarıda belirtilen çerçevede ele alınmakta temelde mesaj ve muhteva üzerinde durulmaktadır. Ancak sûrenin nasıl yazıya geçirildiği, hangi ortamda ve kimler tarafından kayıt altına alındığına dair herhangi bir açıklama veya bilgi bulunmamaktadır. Bu durum özellikle Kur'ân metninin oluşum süreci ve kayıt yöntemleri bakımından önemli bir boşluk teşkil etmekte, sûrenin nazil olduğu dönemde yazıya geçirilme pratiğiyle ilgili doğrudan kaynaklara ulaşmanın güçlüğü göstermektedir. Dolayısıyla bu sûrenin metinsel kayda alınması ve yazılı hale getirilmesi hususunda tefsir ve rivayet literatüründe net ve somut bir malzeme mevcut değildir.

2.1.47. Kıyâme Sûresi

Kırk âyetten oluşan Kıyâme sûresi ittifakla Mekkîdir. Kur'ân sûrelerinin iniş sırasına göre otuz birinci olarak kabul edilmiştir. Kâria sûresi'nden sonra Hümeze sûresinden önce nazil olmuştur. Sûre yeniden dirilişin ispatını içermektedir. Kıyâmet günüyle ilgili hatırlatmalara ve onun alâmetlerine yer verilmiştir. İnsanların dünyada işledikleri amellere göre karşılık görecekları gerçeği vurgulanmıştır. Saadet ehlinin ve şekâvet ehlinin durumlarının farklı oluşuna ayrıca saadet ehlinin yüceltilişine dikkat çekilmiştir. Ölüm hatırlatılmış, onun âhiret yolculuğunun ilk merhalesi olduğu belirtilmiştir. Dünya hayatının geçici menfaatlerini âhiretteki nimetlere tercih etmekten sakındırılmıştır.

Tefsir kaynaklarında yer alan bilgilere göre Kıyâme sûresi ittifakla Mekkî kabul edilmiştir. Bu bağlamda sûrenin kırk âyetten müteşekkil oluşu dikkat çekicidir. Kısa ve özlü pasajlardan oluşması o dönemin yazı malzemeleri ve teknikleri göz önüne alındığında sûrenin tamamının mevcut imkânlarla kolayca yazıya geçirilmesine imkân tanımış olmalıdır. Dolayısıyla sûre formunda nazil olan bu metnin erken dönemde yazıya geçirilmiş olabileceğine dair teknik bir zemin bulunduğu da söylenebilir. Ancak tefsir kaynaklarında doğrudan çalışmamızın konusunu oluşturan vahyin yazım sürecine ilişkin açıklamalara rastlanmamış, yalnızca yukarıda zikredilen muhtevaya dair değerlendirmelere yer verilmiştir.²⁶⁷

2.1.48. Mürselât Sûresi

Elli âyetten oluşan Mürselât sûresinde kıyâmet gününün büyüklüğü ve korkunçluğu vurgulanmakta, kâfirlerin dehşetli akıbetiyle müminlerin müjdelenen sonu hakkında uyarılar yer almaktadır. Üslubu, kendine has sanatsal ve nesirî özellikler taşımaktadır. Bazı bölümlerinde inkârcılara yönelik hitaplar bulunsa da sûrede belirgin bir kişisel tavır yoktur ve

²⁶⁶ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrû 'l-Hadîs*, 1/405.

²⁶⁷ İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve 't-Tenvîr*, 29/337.

bu yönüyle genel karaktere sahip sûrelere dâhil edilebilir. Sûrenin bölümlerinin birbirine bağlılığı, dengesi ve özgün düzeni onun tek seferde nazil olduğuna dair kanaati güçlendirmektedir.²⁶⁸ İzzet Derveze'nin değerlendirmesine göre söz konusu sûrenin tek seferde nazil olmuş olma ihtimali oldukça yüksektir. Ancak sûrenin nasıl yazıya geçirilmiş olduğuna dair kaynaklarda doğrudan bir bilgiye rastlanmamıştır. Bununla birlikte sûrelerin kısa pasajlardan oluşması mevcut yazı malzemeleri göz önünde bulundurulduğunda yazıya aktarılmasının makul ve anlaşılır bir süreç olduğunu göstermektedir. Öte yandan bu sûrenin yazılı kaydının yanı sıra sözlü aktarım yoluyla da muhafaza edilmiş olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

2.1.49. Nebe' Sûresi

Kırk âyetten oluşan sûrenin temel eksenini farklı delillerle yeniden dirilişin kesinliğinin ortaya konmasıdır. Bu nedenle sûre müşriklerin bu konuda yönelttiği soruların tasviriyle başlamış ardından kıyamet günü, diriliş, yeniden toplanma ve mükâfatlandırma süreçleri hakkında bilgi vermiştir. Son olarak inkârcıların bu gerçekleri reddetmelerine karşı bir tehdit ve uyarı ile sûrenin üslubu tamamlanmıştır. Daha sonra sûrede Allah'ın yaratma ve yaratılıştaki gösterdiği çeşitli kudret ve mucizeler sıralanarak dirilişin mümkün olduğuna dair güçlü deliller ortaya konulmuştur. Evrenin farklı harikalarının yaratılması insanların ölümden sonra yeniden diriltilebileceğinin bir göstergesi olarak sunulmaktadır. Sûre kıyamet gününün kesin bir hakikat olduğu bilgisiyle sona ermektedir. Ayrıca kâfirler yakında karşılaşacakları şiddetli azaptan dolayı uyarılmaktadır. Sûrenin tamamında yoğun bir korkutma ve tehdit havası hâkimdir; adeta sonraki ayetler, kıyamet gününün dehşetli tasvirlerini gözler önüne serer ve okuyucuda o büyük felaketlerin getireceği korku ve endişeyi derinleştirir.²⁶⁹

Bu sûrenin tek seferde nazil olduğuna dair doğrudan güçlü bir delil bulunmamakla birlikte kısa pasajlardan müteşekkil kırk âyetten oluşması tek seferde inmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Hz. Peygamber'in bu sûreyi hangi yöntemle ve hangi malzemeler üzerine yazdığının dair kesin bilgi mevcut değildir. Ancak sûrenin hem sözlü aktarım yoluyla muhafaza edilmiş olması hem de dönemin mevcut yazı malzemeleri kullanılarak kayda geçirilmiş olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir.

²⁶⁸ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrû 'l-Hadîs*, 2/207.

²⁶⁹ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru 'l-Munîr fî 'l-Akîde ve 'ş-Şerîa ve 'l-Menhec*, 30/6.

2.1.50. Nâziât Sûresi

Kırk altı âyetten oluşan bu sûre ittifakla Mekke’de inmiştir.²⁷⁰ Sûre diriliş ve mükâfatın gerçekleşeceğini kesin bir şekilde ortaya koymakta müşriklerin kıyametin gerçekleşmeyeceği yönündeki inkârlarını çürütmektedir. Ayrıca kıyamet gününün dehşetini ve o anda insanların karşılaştıkları korku ve şaşkınlığı etkileyici bir üslupla tasvir etmektedir. Sûre müşriklerin bedenler ortadan kalktıktan sonra dirilişin mümkün olmadığı şeklindeki iddialarını geçersiz kılmaktadır. Onların bu inkârının Allah’a karşı isyanlarından kaynaklandığı belirtilerek bu isyanın onları uyarılara kulak vermekten alıkoyduğu vurgulanmıştır. Sûrede müşriklerin ahiretin olmayacağına inanarak kendilerini güvende hissetmeleri Firavun’un Hz. Musa’ya karşı tutumuna benzetilmiş ve bu kıssadan ders çıkarmaları gerektiğini vurgulanmıştır. Ardından dirilişin mümkün olduğuna dair güçlü deliller sunulmuş, evrenin yaratılışı ve düzenlenişinin yeniden yaratılmasından çok daha büyük bir iş olduğu ifade edilmiştir. Göklerin ve yerin yaratılışında görülen Allah’ın kudretine işaret edilerek bu âlemin yaratılmasının sağladığı nimetlere şükredilmesi gerektiği hatırlatılmıştır. Son olarak âhiret âleminin başlamasıyla dünya hayatının sona ereceği ve bunun ardından amellere göre mükâfat ve cezanın kesin olarak verileceği belirtilmiştir.²⁷¹ Diğer Mekki sûrelerde olduğu gibi Nâziât sûresi de kısa ve vurucu pasajlarla derin teolojik ve ahlaki mesajlar içermektedir. Yeniden dirilişin kesinliği, kıyamet gününün dehşetleri, inkârcıların tutumu ve müminlerin ahiretteki mükâfatları gibi temel konular bu sûrede yoğun ve çarpıcı bir şekilde işlenmiştir. Ancak tez konumuzla ilgili herhangi bir bilgiye bu sûrelerin tefsirinde de rastlanmamıştır.

2.1.51. Abese Sûresi

Kırk iki âyetten oluşan Abese sûresinde davete ilgisiz kalan kâfir bir liderle ilgilenmeye kendisine yönelen Müslüman bir âmâdan daha fazla önem vermesi sebebiyle Allah Resûlü’ne yönelik bir ilahî sitem yer almaktadır. Bunun yanında nübüvvetin görev tanımı ortaya konulmakta, insanın nankörlüğü kınanmakta ve Allah’ın ona bahşettiği nimetler zikredilmektedir. Ayrıca âhiret hayatı, onun dehşet verici halleri ve orada sâlihlerle suçluların karşılaşıacağı akıbetler hakkında uyarılar yapılmaktadır. Sûrenin muhtemelen bölüm bölüm nazil olduğu ancak aralarında kopukluk olmaksızın tamamlandığı anlaşılmaktadır. İlk bölüm olan sitem pasajı dışındaki ayetlerde ise genel bir uyarı ve kınama üslubu hâkimdir.²⁷² İbnü’l-Arabî, el-’Arıda adlı eserinde, Mekkî ve Medenî sûrelerin ayırt edilmesinin genelde kesin bir biçimde tespit edilemediğini ayrıca İbn Ümmü Mektûm’un ne zaman Müslüman olduğunun da

²⁷⁰ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 19/190.

²⁷¹ İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 30/60.

²⁷² Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrû’l-Hadîs*, 2/121.

net olarak belirlenemediğini ifade etmiştir. Ancak bu görüş tefsir âlimlerinin sûrenin Mekki olduğu konusundaki ittifakına aykırıdır ve bu sebeple İbnü'l-Arabî'nin sözünün ilmî bir değeri bulunmamaktadır.²⁷³ Abese Sûresine dair tefsir kaynaklarında ekseriyetle yukarıda zikredilen konular çerçevesinde açıklamalara yer verilmiştir. İlâhî hitabın doğrudan Hz. Peygamber'e yöneldiği ilk bölümde bir nevi uyarı ve yönlendirme bulunurken devam eden ayetlerde insanın nankörlüğü, Allah'ın nimetleri, âhiret hayatının dehşeti ve amellere göre belirlenen akıbetler ön plana çıkarılmıştır. Bununla birlikte sûreye dair kaynaklarda nüzûl şekli, yazıya geçirilme biçimi veya teknik aktarım süreci hakkında doğrudan bir bilgiye rastlanmamıştır.

2.1.52. Tekvîr Sûresi

Yirmi dokuz âyetten oluşan Tekvîr ssûresi de diğer Mekki sûrelerde olduğu gibi itikadî konulara odaklanmıştır. Kıyamet gününde vuku bulacak halleri tasvir etmiş ve Kur'ân-ı Kerîm'in Allah Teâlâ tarafından indirilmiş hakiki bir vahiy olduğunu ortaya koymuştur. Sûre müşriklerin sapkınlığına dikkat çekilerek sona ermiştir. Ardından Kur'ân'ın hidâyeti arzulayan ve hayra yönelen insanlar ile cinlerden tüm âlemler için bir öğüt ve hatırlatma olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca kulun iradesinin mutlak bir bağımsızlığa sahip olmadığı, onun dilediği şeyi gerçekleştirmesinin ancak Allah Teâlâ'nın dilemesiyle mümkün olacağı açık bir şekilde ifade edilmiştir.²⁷⁴ Kıyamet halleriyle ilgili tasvirleri, kısa ve etkili pasajlarıyla bu sûrenin Mekki oluşu kesinlik arz etmektedir. Sûreye dair tek seferde nazil olduğuna ilişkin açık bir rivayet bulunmasa da toplamda yirmi dokuz âyetten ve kısa fasılalardan oluşması onun tek seferde inmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Bununla birlikte tefsir kaynaklarında sûreye dair yer verilen açıklamalar yukarıda zikredilen temalarla sınırlı kalmakta, vahyin nasıl kaydedildiğine veya hangi malzeme üzerine yazıldığına dair doğrudan bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2.1.53. İnfîtâr Sûresi

İnfitar sûresi, Mekke döneminde inen sûreler arasında yer almakta olup kendisinden önce gelen Tekvîr sûresi gibi kıyamet esnasında meydana gelecek kozmik değişimleri ve âhiret gününde yaşanacak büyük hadiseleri merkeze almıştır. Sûre gökyüzünün yarılması, yıldızların dağılması, denizlerin karışması ve kabirlerin boşaltılması gibi sahnelerle başlayarak insanın amel defteriyle yüzleşeceği o dehşetli ana dikkat çeker. Devamında insanın Rabbi karşısındaki nankörlüğü dile getirilmiş, yaratılışıyla şerefleendirilen insanoğlunun ilahî ihsanlara karşı duyarsız kalışı sorgulanmıştır. Sûrede ayrıca her insanın amelinin kayıt altında olduğu, melekler

²⁷³ İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 30/101.

²⁷⁴ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fi'l-Akîde ve's-Şerîa ve'l-Menhec*, 30/79-80.

vasıtasıyla gözetim ve yazım işlemlerinin kesintisiz sürdüğü bildirilmiştir. Nihâyetinde insanların amellerine göre iki gruba ayrılacağı; iyilerin cennetle, kötülerin ise cehennemle karşılık bulacağı ifade edilmiştir. Sûre hesap gününün mutlak adaletin tecelli ettiği, hiçbir ferдин başkası adına tasarruf yetkisine sahip olmadığı ve yalnızca Allah'a ait olan bir hüküm gününe işaretle son bulur.²⁷⁵ İnfitâr sûresi, üslup bakımından diğer Mekki sûrelerle benzerlik göstermektedir. Özellikle Tekvîr sûresi ile aynı dönemde nazil olmuş olabileceği yönünde görüşler bulunması da bu hususu destekler.²⁷⁶ Bununla birlikte Hz. Peygamber tarafından bu sûrenin nasıl kayda geçirildiğine dair doğrudan bir bilgiye kaynaklarda rastlanmamıştır. Ancak kısa ve vurgulu pasajlardan oluşan diğer erken dönem Mekki sûrelerde olduğu gibi bu sûrenin de indiği dönemin sınırlı imkânlarına rağmen mevcut olan yazı malzemeleri üzerine kaydedilmiş olabileceği ihtimali güçlüdür.

2.1.54. İnşikâk Sûresi

İnşikak sûresi Mekke döneminde inmiş olup Mekke'de nazil olan ve İslam inançlarını merkeze alan diğer sûrelerle benzer özellikler taşımaktadır. Sûre kıyametin dehşetli sahnelerini ayrıntılı biçimde tasvir etmekte ve bu büyük günde evrende meydana gelecek köklü değişikliklere dikkat çekmektedir. Devamında insanın rızkını temin etmek için gösterdiği gayret ve çabadan söz edilmekte; insanın bu dünya yaşamındaki çabalarının, ahirette adil bir şekilde karşılık bulacağı belirtilmektedir. Sûre ayrıca müşriklerin Kur'an'a karşı takındıkları tutumu ele almakta; mal ve çocuk gibi dünyevi şeylerin o dehşetli günde onlara fayda sağlamayacağını, karanlık ve zorluklarla karşılaşacaklarını ifade etmektedir. Son olarak ayetlerin açık ifadelerine ve güçlü delillerine rağmen Allah'a iman etmeyen müşrikler kınanmakta ve onlar için cehennemde azap müjdelendiği belirtilmektedir.²⁷⁷ Mekke'nin ilk dönemlerinde nazil olan İnşikâk sûresinin muhtevası dikkate alındığında henüz inananlar üzerinde ciddi bir baskının mevcut olmadığı bir dönemi yansıtmaktadır. O zamanlarda müşrikler Kur'an'ı yalnızca inkâr etmekle yetinmekteydi.²⁷⁸ Sûrenin diğer mekki sûrelerle büyük ölçüde örtüşen üslup ve içerik özellikleri onun da benzer şekilde tek seferde inmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Ancak sûrenin nüzûl döneminde nasıl yazıya geçirildiğine dair kaynaklarda doğrudan bir bilgi bulunmamıştır. Buna karşılık vahyin henüz yeni inmeye başladığı bu erken dönemde sûrenin kısmen mevcut yazılı malzemeler üzerine kaydedilmiş ya da sözlü aktarım yoluyla Müslümanlar arasında yayılmış olması muhtemeldir.

²⁷⁵ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 3/1467.

²⁷⁶ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, 7/57.

²⁷⁷ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 3/1476.

²⁷⁸ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, 7/71.

2.1.55. Burûc Sûresi

Burûc sûresi ittifakla Mekkî kabul edilmiştir. Kur'ân sûrelerinin iniş sıralamasında yirmi yedinci sûre olarak sayılır. Şems ve Duha sûresinden sonra, Tîn sûresinden önce nazil olmuştur. Toplamda yirmi iki âyetten oluşmaktadır. Bu sûrenin amaçları Mekke'de Müslümanlara eziyet edenlere bir örnek teşkil eden bir kıssa ile başlamaktadır. Bu kişiler Allah'a iman eden bir topluluğu eziyetle sınavan bir kavme benzetilmiştir. Onlar, inananları cezalandırmak için ateşten hendekler kazmışlardır. Bu örnek Müslümanların sabrını pekiştirmek, müşriklerin zulmüne karşı dayanıklılıklarını artırmak ve kendilerinden önce iman edenlerin maruz kaldığı benzeri görülmemiş şiddetli işkencelerin hatırlatılması amacıyla verilmiştir. Bu işkenceler onları dinlerinden döndürmemiştir. Müslümanlara Allah'ın kudretinin büyük olduğu ve müşriklerin yaptıklarının karşılığını mutlaka görecekları, müminlerin ise ebedi nimetler ve zaferle mükâfatlandırılacakları bildirilmiştir. Ayrıca Müslümanların Allah katındaki yüceliklerine dikkat çekilmiştir. Firavun ve Semud kavmi örnekleri verilerek onların peygamberleri yalanlamalarının sonunda uğradıkları akıbet hatırlatılmıştır. Bu aktarılan hadiseler müşriklerin Müslümanlara yönelik fitnelerinde, peygamberi inkâr etmelerinde ve Kur'ân'a karşı tutumlarında bir ibret vesilesi olarak sunulmuştur.²⁷⁹ Buruc sûresi Mekke döneminin erken safhalarında nazil olmuş olup içerik itibarıyla henüz Müslümanlar üzerinde yoğun bir baskının söz konusu olduğu bir dönemi yansıtmaktadır. O dönemde müşrikler Kur'ân'ın hakikatlerini reddetmekle sınırlı kalmaktaydı. Sûrenin diğer Mekki sûrelerle paylaştığı benzer dil ve tematik özellikler, onun da tek seferde inmiş olma olasılığını kuvvetlendirmektedir. Ancak sûrenin nüzûlü esnasında nasıl kayda alındığına dair doğrudan ve net bir bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte vahyin henüz yeni inmeye başladığı bu ilk yıllarda sûrenin kısmen mevcut yazılı materyaller üzerine kaydedilmiş ya da diğer Mekki sûrelerde olduğu sözlü aktarım yoluyla Müslümanlar arasında yayılmış olması muhtemeldir.

2.1.56. Târik Sûresi

Burûc sûresi gibi iman esaslarını önceleyen Mekkî sûreler arasında yer alan Târik sûresi, özellikle öldükten sonra diriliş inancını temellendirmeye yöneliktir. On yedi âyetten oluşmaktadır. Mekke'de indirilmiştir.²⁸⁰ Sûrede insanın yoktan var edildiğine dikkat çekilerek onu ilk defa yaratan kudretin, yeniden diriltmeye de elbette muktedir olduğu vurgulanır. Bu bağlamda gökyüzü ve geceleyin parlayarak karanlıkta yol gösteren yıldızlar üzerine yapılan

²⁷⁹ İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 30/237.

²⁸⁰ Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 8/367.

yeminle ilahi kudretin görkemine dikkat çekilir. Her bireyin amelinden sorumlu olduğunu ve onun başında bir gözetleyicinin bulunduğunu bildiren ayetler, bireysel sorumluluğu pekiştirir. Ardından insanın basit gibi görünen bir sınıftan yaratıldığına işaret edilerek bu yaratılışın bile başlı başına bir yeniden diriliş delili olduğu ortaya konur. Sûre âhirette gizli hallerin açıklığa kavuşacağına, hiçbir desteğin fayda vermeyeceği o günde ilahi adaletin tecelli edeceğine dikkat çeker. Son olarak Kur'ân'ın hakikatleri apaçık ortaya koyan bir kelâm olduğu, onun ne bir oyun ne de boş bir söz olduğu vurgulanarak inkârcıların çabalarının sonuçsuz kalacağı ilan edilir.²⁸¹ Sûrenin Mekkî olduğu hususunda görüş birliği bulunsa da onun tek seferde nâzil olup olmadığına dair klasik kaynaklarda açık bir bilgiye rastlanmamıştır. Bununla birlikte sûre yapısal olarak kısa ve fasılalı ayetlerden oluştuğundan diğer Mekkî sûrelerde olduğu gibi topyekûn iniş ihtimalini kuvvetli kılmaktadır. Öte yandan sûrenin nüzûlü sırasında nasıl yazıya geçirildiği konusunda rivayetlerin bulunmaması dikkat çekicidir. Ancak sahip olduğu hacim ve dönemin bilinen yazı malzemeleri göz önünde bulundurulduğunda bu sûrenin düz beyaz taşlar, hurma dalları veya deri ve papirüs gibi araçlara rahatlıkla kaydedilmiş olabileceği kanaati akla yatkındır.

2.1.57. A'lâ Sûresi

On dokuz âyetten oluşan A'lâ sûresinde Hz. Peygamber'e Allah'ın ismini yüceltmesi emredilmiş, kendisine kolaylık yolu üzere sevk edileceği müjdelenmiş ve hatırlatma görevine devam etmesi bildirilmiştir. Aynı zamanda hakka yönelenlerin kurtuluşla müjdeleneceği, inatla yüz çevirenlerin ise ateşle uyarılacağı ifade edilmiştir. Sûrenin üslubu genel bir davet sunumu, risâletin hedefleri ve Peygamber'in görevine dair çerçeve niteliğindedir. Tartışmalı sahneler veya müşriklerin tutumlarını aktaran kısımlara yer verilmemiştir. Bu yönüyle, Fâtîha sûresinden hemen sonra nazil olmuş olması veya müşriklerin açık karşıtlıklarının ve söylemlerinin henüz Kur'ân'da konu edilmediği döneme ait olması muhtemeldir.²⁸² A'lâ sûresi kısa yapısı ve ahenkli fasıllarıyla klasik Mekkî sûre formunu yansıtmaktadır. Bu özellikleri onun bütüncül bir şekilde nazil olmuş olabileceği yönündeki ihtimali güçlendirmektedir. Bununla birlikte kaynaklarda sûre indiği sırada nasıl kayıt altına alındığına dair doğrudan bir rivayete erişilmemiştir. Ancak âyet sayısının sınırlı oluşu ve dönemin yaygın yazı malzemeleri dikkate alındığında A'lâ sûrenin de düz taş levhalara, hurma yapraklarına ya da deri ve papirüs gibi araçlara kaydedilerek muhafaza edilmiş olması makul bir ihtimal olarak değerlendirilebilir.

²⁸¹ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 3/1485.

²⁸² Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrû'l-Hadîs*, 1/511.

2.1.58. Gâşiye Sûresi

Sûrenin Mekkî olduğu hususunda görüş birliği bulunmaktadır. Zâriyât sûresinden sonra Kehf sûresinden önce indirilmiştir. Yirmi altı âyetten oluşmaktadır. Sûrede kıyamet gününün dehşeti ve o gün cezaya uğrayacak kimselerin içler acısı hâlleriyle, nimetlere erişecek olan kimselerin sevinçli durumları tasvir edilmiştir. Bu anlatım hem korkutucu hem de özendirici bir üslupla genel çerçevede verilmiştir. Ardından bu genel çerçevenin neye tekabül ettiğini açıklayıcı nitelikte İslam hakikatinden yüz çeviren bir topluluğa yönelik kınayıcı ifadelerle işaret edilmiştir. Sûrede insanların gözleri önünde duran Allah'ın yaratıkları aracılığıyla O'nun ulûhiyetteki yegâneliğine dikkat çekilmiş, böylece tehdit edilen topluluğun müşrikler olduğu açıkça anlaşılmıştır. Aynı zamanda Yüce Allah'ın bazı varlıklarını ölümden sonra yeniden yaratmasının mümkün olduğuna dair deliller sunularak yeniden dirilişe dair inanç temellendirilmiştir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in davet görevi konusunda teselli edilmesi ve müşriklerin yüz çevirmesinin onu etkilememesi gerektiği mesajı verilmiştir. Çünkü onlar, eninde sonunda Allah'a dönecek ve inkârları ile ilgisizliklerinin karşılığını göreceklerdir.²⁸³ Gâşiye sûresi hacim bakımından kısa oluşu ve fasılalarındaki ritmik akışla, tipik Mekkî sûre üslubunu yansıtan örneklerdendir. Bu yapısal özellikleri sûrenin yeğpare biçimde nâzil olmuş olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Sûrenin nüzûl sürecinde nasıl yazıya geçirildiğine dair kesin bir rivayet olmasa da, ayet sayısının azlığı ve dönemin yazı imkânları dikkate alındığında, diğer kısa sûreler gibi deri, taş veya hurma yaprağı gibi malzemelere kaydedilerek korunduğu muhtemeldir.

2.1.59. Fecr Sûresi

Otuz âyetten oluşan Fecr sûresi, Mekke döneminde Müslümanlara yönelik baskıların henüz şiddetlenmediği bir süreçte inmiş olup inkârcıların ahiret gerçeğini reddettiği bir dönemi yansıtmaktadır. İçerisinde Âd, Semûd ve Firavun kavimlerinin uğradığı akıbetler örnek gösterilerek ilâhî adaletin tarih boyunca tecelli ettiği vurgulanmıştır. Sûrede fecr, gece ve diğer doğa olayları üzerine yemin edilerek, kâinattaki düzenin hikmet ve adalet esasına dayandığı; bunun, ahiret gününün varlığına güçlü bir delil olduğu belirtilmiştir. Ayrıca toplumdaki ahlakî yozlaşma özellikle servetin ve makamın ölçü kabul edilmesi ile yetimlere karşı duyarsızlık eleştirilmiş, bu davranışların dünya hayatında bir imtihan olduğu ve karşılığının hesap gününde verileceği hatırlatılmıştır. Son olarak, inkârcıların pişmanlığına ve iman edenlerin ebedî mükâfata dikkat çekilmiştir.²⁸⁴ Fecr sûresi de tıpkı diğer kısa fasılalı Mekkî sûreler gibi kısa yapısı ve fasılalarındaki ritmik düzenle klasik Mekke dönemi sûrelerinin üslup özelliklerini

²⁸³ İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 30/293-294.

²⁸⁴ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 7/111-112.

taşıyan belirgin örneklerden biridir. Bu yapısal özellikler, sûrenin tek seferde ve bütüncül bir şekilde nazil olmuş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Nüzûl sürecinde sûrenin nasıl yazıya geçirildiğine dair doğrudan bir rivayet bulunmamakla birlikte, ayet sayısının sınırlı oluşu ve dönemin mevcut yazı imkânları dikkate alındığında; deri, taş levhalar, hurma yaprakları veya benzeri materyaller kullanılarak kaydedilip muhafaza edilmiş olması mantıklı bir ihtimal olarak değerlendirilebilir.

2.1.60. Beled Sûresi

Beled sûresi yirmi âyetten müteşekkildir, Mekke döneminde indirilmiştir. Mekke’de nazil olan diğer sûrelerle benzer amaçlar taşımaktadır. Temel hedefleri arasında imanı güçlendirmek, ahiret gününe olan inancı pekiştirmek ve itaat edenlerle isyan edenleri ayırmak yer almaktadır. Sûre, Peygamber Efendimiz’in tebliğ faaliyetlerinin yürütüldüğü kutsal şehir Mekke’ye yeminle başlamaktadır. Bu yemin Mekke’nin önemini vurgulamak, Allah’ın yüce makamına saygı göstermek ve bu kutsal şehirde Peygamber’e yapılan eziyetlerin Allah katında büyük bir günah olduğunu müşriklere hatırlatmak amacı taşımaktadır. Ardından sûrede, güçlerine güvenip hakka karşı çıkan ve Peygamber’i reddeden bazı mekke müşrikleri ele alınmaktadır. Bu kişiler, mallarını Allah’ın azabından korunmak için harcadıklarını sanmakta ve bununla övünmektedirler; ancak ayetler bu yanılgıyı kesin delillerle çürütmektedir. Daha sonra sûre, kıyamet gününde yaşanacak dehşetli ve zor anları tasvir ederek, bu sıkıntıların ancak iman ve salih amellerle aşılabileceğini vurgulamaktadır. Son olarak, o gün müminlerle kâfirlerin birbirinden ayrılacağına ve amellerinin karşılığını alacaklarına işaret ederek sona ermektedir.²⁸⁵ Beled sûresi de diğer erken dönem Mekkî sûrelerde gözlemlenen yapısal ve üslup özellikleriyle büyük oranda paralellik göstermektedir. Dolayısıyla bütüncül bir şekilde inmiş olma olasılığı güçlüdür. Yazıya geçirilme süreciyle ilgili somut rivayetler mevcut olmasa da kısa ve öz yapısı ile dönemin yazı materyalleri göz önünde bulundurulduğunda kaydının dönemin yaygın araçlarıyla yapılmış olabileceği düşünülebilir.

2.1.61. Şems Sûresi

On beş âyetten oluşan Şems sûresinin Mekke’de indiği hususunda ittifak vardır. Bu metin müşriklere yönelik bir uyarı niteliğindedir; onların şirk koşmaları ve Hz. Muhammed’in peygamberliğini inkâr etmeleri nedeniyle yakında cezalandırılacaklarına işaret eder. Bu durum, geçmişte Semud kavminin de şirkleri ve peygamberlerine karşı olan isyanları sebebiyle başlarına gelen felaketlerle örneklendirilir. Bu tehdidin sağlam temellere dayandığını vurgulamak amacıyla Allah’ın yüce varlıklarına yemin edilerek haberin doğruluğu pekiştirilir

²⁸⁵ Sâbûnî, *Safvetü ’t-Tefâsîr*, 2/1499.

ve örnek olaylar delil olarak zikredilir. Bu ayetler, Allah Teâlâ'nın eşsiz ve benzersiz yaratışının bir delili olarak sunulmaktadır; O, ilahlıkta tek olup başka hiç kimse O'nunla ortak değildir. Bu durum, yalnızca O'nun ilahlık hak ve yetkisine sahip olduğunu, özellikle insan ruhlarının hidayet, sapma, mutluluk ve azap yolundaki farklı durumlarını ve mertebelerini belirleme yetkisinin sadece Allah'a ait olduğunu göstermektedir.²⁸⁶ Bu sûre, erken Mekke dönemine ait diğer sûrelerde görülen yapısal ve üslup özelliklerini barındırması bakımından büyük ölçüde benzerlik arz etmektedir. Bu paralellik, sûrenin tek seferde ve kesintisiz olarak nazil olmuş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Yazıya geçirilmesine dair doğrudan bir kaynak bulunmamakla birlikte, ayetlerinin kısalığı ve o dönemde kullanılan yazı gereçleri dikkate alındığında, sûrenin o dönemin yaygın materyalleri vasıtasıyla kayda alınmış olması muhtemel görülmektedir.

2.1.62. Duhâ Sûresi

On bir âyetten oluşan Duhâ sûresi, Peygamber Efendimiz'in Allah tarafından terk edilmeyeceğine dair bir teminat içerir, ona geçmişteki nimetlerin hatırlatılması yapılır, yetime ve dilenciye iyi davranmaya teşvik eder ve Allah'ın nimetlerinden bahseder. Üslubu ve içeriği, Duhâ sûrenin Peygamber'in yaşadığı psikolojik bir sıkıntı döneminde, davetin erken safhalarında nazil olduğunu düşündürür. Ayrıca, Peygamber'in çocukluk dönemi ve gençlikteki maddi ve ruhani durumu hakkında da işaretler taşır.²⁸⁷ Duha sûresi, Mekke döneminin başlarında Hz. Peygamber'in risaletinin ilk safhalarında nazil olmuştur. İçeriği dikkate alındığında vahyin bir süre kesintiye uğradığı dönemde inmiş ve Allah Resûlü'ne moral ve teselli vermeyi amaçlamıştır.²⁸⁸ Bu döneme ait vahyin yazımıyla ilgili doğrudan bir rivayet bulunmasa da sûrelerin kısa fasılalarla inmesi ve henüz vahiy bilincinin yeni yeni oluşmaya başlaması, o dönemde yazılı kayda ihtiyaç duyulmadığını düşündürmektedir. Ancak zamanla bu bilinç gelişip topluluk içinde yerleştikçe inen vahiylerin hem yazıyla kaydedilmesi hem de başkalarına aktarılması yönünde bir çabanın başladığı söylenebilir.

2.1.63. İnşirâh Sûresi

Sekiz âyetten oluşan İnşirâh sûresi, nüzûl sırasına göre on ikinci sırada yer almaktadır. Duha sûresinden sonra ve Asr sûresinden önce indiği hususunda ittifak vardır. Tâvûs ve Ömer b. Abdülaziz'ten nakledildiğine göre, bu iki zat 'Elem Neşrah'ı Duha sûresinin bir parçası sayarlardı. Bu iki sûreyi tek bir rekâtta okur ve aralarında herhangi bir ayırım yapmazlardı. Ancak bu görüş, mushafların resmî dizilişine dair ümmetin üzerinde ittifak ettiği anlayışa aykırı

²⁸⁶ İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 30/365-366.

²⁸⁷ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrû'l-Hadîs*, 1/549.

²⁸⁸ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 1/151.

olan nâdir (şâz) bir görüştür. Bu sûrede Allah Teâlâ'nın Rasûlü'ne olan özel ilgisi, ona gösterdiği sıkıntı ve darlığını gidermesi, zorlandığı hususların kolaylaştırılması ve değerinin yüceltilmesi gibi konulara yer verilmiştir. Bu yönüyle sûre, Duha sûresinin muhtevasına adeta bir delil ve tamamlayıcı mahiyettedir. Peygamber Efendimiz'e geçmişte kendisine gösterilen ilahî ilgiyi ve hidayet yolunun aydınlatılmasını hatırlatarak Allah'ın ihsanına mazhar olmuş bir nebinin bundan sonra bu lütuftan mahrum bırakılmayacağı gerçeği pekiştirilmektedir. Bütün bunlar Hz. Peygamber'in yaşadığı tecrübeler üzerinden ona teselli vermek ve gönlünü ferahlatmak amacıyla nazil olmuştur.²⁸⁹ Duhâ sûresi ile birlikte değerlendirildiğinde İnşirâh sûresinin de aynı dönem bağlamında, yani Hz. Peygamber'in risaletinin ilk yıllarında nazil olduğu anlaşılmaktadır. Her iki sûre de içerik ve üslup bakımından birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Özellikle vahyin geçici olarak kesintiye uğradığı bir dönemde Peygamber Efendimiz'in yaşadığı içsel sıkıntıları teskin etmeyi, ona moral vermeyi ve ilahî desteği hatırlatmayı amaçlamaktadır. Nüzûl bağlamı, ayetlerin kısa ve fasılalı yapısı ile hitap tarzı, sûrenin klasik Mekki üslubu yansıttığını göstermektedir. Bu da onun, muhtemelen Duhâ Sûresi gibi, yekpare olarak nazil olduğunu düşündürmektedir. Yazıya geçirilişiyle ilgili doğrudan bir rivayet bulunmasa da içerik hacminin sınırlı oluşu ve dönemin yazı malzemeleri dikkate alındığında, bu sûrenin sözlü rivayet yoluyla yaygınlaştırılmış veya mevcut malzemeler üzerine kaydedilmiş olması makul bir ihtimal olarak değerlendirilebilir.

2.1.64. Tîn Sûresi

Sekiz âyetten oluşan Tîn sûresinin Mekke döneminde nazil olduğu kabul edilmiştir. Sûre, insanın yaratılıştaki değerine ve ahiretteki hesap gerçeğine vurgu yapan iki ana temayı işler. Sûre, içerdiği yeminlerle bu iki hususu temellendirir. Yemin edilen coğrafi mekânlar Beytü'l-Makdis, Tûr-i Sînâ ve Mekke vahyin inişiyle şereflenmiş bölgeler olup, insana bahşedilen yüksek kıymeti hatırlatma işlevi görmektedir. İnsan, bu değere rağmen nankörlük ederse, aşağıların en aşağısına düşeceği ifade edilmiştir. Sûrede, insanın "ahsen-i takvîm" üzere yaratıldığı belirtilmiş; ancak inkâr ve isyanla bu değeri yitirenlerin ahirette azaba uğrayacağı bildirilmiştir. Son âyetlerde ise, âhirette ilahî adaletin tecelli edeceği, inananların mükâfatlandırılacağı ve inkârcıların cezalandırılacağı vurgulanarak sûre, dinî sorumluluk bilincine davetle nihayete erdirilmiştir.²⁹⁰ Tîn Sûresi kısa ve fasılalı yapısıyla, Mekke dönemi sûrelerinin karakteristik özelliklerini yansıtan çarpıcı bir örnektir. Ayetlerindeki ritmik akış ve bütüncül kompozisyon, sûrenin tek bir vahiy olarak inmiş olabileceğini düşündürür. Sûrenin nüzûl sürecinde yazıya geçirilişine dair kesin bir bilgi olmasa da, az sayıda ayetten oluşması ve

²⁸⁹ İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 30/407.

²⁹⁰ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 3/1516.

dönemin yazı malzemeleri göz önüne alındığında deri, hurma yaprağı veya taş gibi malzemelerle kaydedilip korunduğu tahmin edilebilir.

2.1.65. Kadr Sûresi

Beş âyetten oluşan Kadir sûresi, Mekke döneminde nazil olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'in iniş sürecinin başlangıcını ve Kadir gecesinin diğer zamanlardan üstünlüğünü konu edinir. Bu gece, Allah'ın mümin kullarına bol bol ilahi nur, rahmet ve bereket gönderdiği, ilahi tecellilerin yaşandığı müstesna bir vakittir. Kadir gecesindeki bu manevi ikramlar, Kur'ân'ın inişine verilen önem ve değerin ifadesidir. Ayrıca sûrede, bu gecede itaatkâr meleklerin gece boyunca yeryüzüne inerek görev yaptıkları belirtilir. Bu özel gecenin, Allah katında bin aydan daha hayırlı olduğu vurgulanarak onun yüceliği dile getirilir.²⁹¹ Kadr sûrenin Mekke mi yoksa Medenî mi olduğu hususunda farklı görüşler mevcuttur. Ebû Hayyân, Babru'l-Muhît adlı eserinde, birçok âlimin kanaatine dayanarak bu sûrenin Medenî olduğunu belirtir. Ali b. Ahmed el-Vâhidî ise tefsirinde, sûrenin Medîne'de nâzil olan ilk sûre olduğunu kaydeder. Buna karşın el-Mâverdi, çoğunluğun görüşüne dayanarak sûrenin Mekke'de indiğini ifade eder. İmam Suyûtî de el-İtkân adlı eserinde benzer kanaati dile getirir. İbn Merdûye ise İbn Abbas, İbn Zübeyr ve Hz. Aişe'den aktardığı rivayetlerle sûrenin Mekke'de nâzil olduğuna işaret eder. İçerik açısından bakıldığında ise, sûrenin Mekke'de indirildiği sonucu çıkmaktadır.²⁹² Biz de el-Mâverdi ve Suyûtî'nin kanaatine dayarak bu sûreyi Mekke'de tek seferde inen sûreler arasında değerlendirdik.

Tefsir kaynakları bu sûreyle ilgili Kur'ân'ın iniş süreci ve Kadir gecesinin üstünlüğü üzerinde durulmuştur. Tez konumuz açısından doğrudan bir tarihsel ya da metinsel bilgi sunmamaktadır. Bu sûrede vahyin yüceliği ve ilahi lütufların müminlere indirilişi temaları öne çıkmakta ancak nüzûl sürecine dair ciddi detaylar yer almamaktadır. Dolayısıyla Kadir sûresinin tarihsel arka planı ve metin oluşumu hakkında kapsamlı çıkarımlar yapmak mümkün olmamakla birlikte onun içerdiği genel tevhidî ve vahiysel mesajların, Mekke dönemi bağlamında Kur'ân'ın gelişim sürecine işaret ettiği söylenebilir.

2.2. TEK SEFERDE NÂZİL OLUP MEKKÎ MEDENÎ OLDUĞUNDA İHTİLAF OLAN SÛRELER

Bu bölümde, tek seferde nâzil olduğu yönünde güçlü rivayetler veya karineler bulunan; ancak Mekke ya da Medenî oluşu konusunda görüş birliği bulunmayan sûreler ele alınmıştır. Söz konusu sûrelerin iniş yeriyle ilgili ihtilaflar, nüzûl sürecine dair yapılan tarihsel ve içerik

²⁹¹ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 2/1524.

²⁹² Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 7/183.

temelli değerlendirmeler ışığında incelenmiş, bu bağlamda sûrelerin nüzûl ortamına dair kanaat oluşturmaya katkı sunacak ipuçları ortaya konmaya çalışılmıştır.

2.2.1. Fâtiha Sûresi

Fâtiha sûresinin bilinen üç ismi vardır: Fâtihatü'l-Kitâb, Ümmü'l-Kur'ân ve es-Seb'u'l-Mesânî. Fâtihatü'l-kitâb olarak adlandırılmasının sebebi, Allah Teâlâ'nın Kur'ân'ı bu sûreyle başlatmış olmasıdır. Ümmü'l-kur'ân ve Ümmü'l-kitâb şeklindeki isimlendirmeler ise, onun Kur'ân'ın özü ve temeli kabul edilmesine dayanır. Zira Kur'ân bu sûre ile başlamış ve birçok temel ilkeyi bünyesinde barındırmıştır. Arap dilinde bir şeyin 'ümmü' yani 'anası', onun temeli, kaynağı anlamında kullanılır. Nitekim Mekke'ye de 'Ümmü'l-Kurâ' denilmesi, onun diğer beldelelerin aslı ve yeryüzünün oradan yayıldığına dair inanç sebebiyledir. Ayrıca bu sûreye es-seb'u'l-mesânî' (tekrar edilen yedi âyet) isminin verilmesinin nedeni, âlimlerin ittifakıyla yedi âyetten oluşması ve namazlarda sürekli tekrar edilmesidir. Mesânî olarak nitelendirilmesi, her rekâtta okunmak sûretiyle iki kez (veya çok kez) tekrar edilmesindendir. Mücâhid'e göre ise, bu ismin verilmesi, Allah Teâlâ'nın onu bu ümmete tahsis etmiş ve bir lütuf olarak saklayıp onlara bahşetmiş olmasındandır.²⁹³ Fâtiha sûresinin Mekke'de indirildiği, cumhûrun yani âlimlerin çoğunluğunun benimsediği görüştür. Mücâhid (öl. 103/721) ise onun Medine'de indirildiğini söylemiştir. Bazı rivayetlerde ise sûrenin iki kez nazil olduğu, bir defa Mekke'de, bir defa da Medine'de indirildiği ifade edilmiştir. Bu görüşe göre sûrenin mesânî (tekrar edilen) olarak adlandırılması da bu iki inişe işaret etmektedir. Ancak en güçlü ve tercih edilen görüş, bu sûrenin Mekki olduğudur. Bu görüşü destekleyen en önemli delil, Hicr sûresinin seksen yedinci âyetinde Allah Teâlâ'nın "*Andolsun, sana tekrarlanan yedi âyeti verdik.*" ifadesidir. Bu âyette geçen tekrarlanan yedi âyetten muradın Fâtiha sûresi olduğuna kabul edilmiştir. Nitekim Hicr sûresi de Mekke döneminde indirilmiştir. Buna göre Allah Teâlâ, henüz indirilmemiş bir sûreyi verip onunla övemez; dolayısıyla bu beyana göre Fâtiha'nın da Mekke döneminde nazil olduğuna kesinlik kazanmış olur.²⁹⁴

Üslup akışı ve içeriği göz önüne alındığında Mekki olduğuna ve tek seferde indiği kesin olan bu sûre ile ilgili yapılan tartışmalar genellikle besmelenin Fâtiha'dan bir âyet olup olmadığı etrafında yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte sûrenin indikten sonra hangi materyaller üzerine yazıldığına dair tefsirlerde belirgin bir değerlendirme yapılmamıştır. Mekki oluşu ve kısa pasajlar içermesi, bu sûrenin yazımıyla ilgili bize bazı ipuçları sunmaktadır. Özellikle sûrenin Mekke'de indiği kabul edilirse yazı materyalleri olarak o dönemde yaygın olan beyaz

²⁹³ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl* (Dâru't-Tîba, 1417), 4/49.

²⁹⁴ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fi'l-Akîde ve's-Şerîa ve'l-Menhec*, 1/53; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/49.

düz taşlar veya hurma ağaçlarından mamul yapraklar gibi malzemelerin kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Ayrıca o dönemin yazı gereçleri ve uygulamaları göz önünde bulundurulduğunda, bu sûre bir anlamda erken dönem yazılı Kur'ân'ın şekillenmeye başladığı döneme işaret eder. Bu nedenle sûrenin yazılma şekli ve kullanılan malzemeler Kur'ân'ın ilk nesil müslümanları tarafından nasıl ve hangi şartlar altında yazıya geçirildiğine dair önemli ipuçları verebilir.

2.2.2. Ankebût Sûresi

Ankebût sûrenin tamamının Mekke döneminde indirildiği yönünde Hasan, İkrime, Atâ (öl. 114/732) ve Câbir'in görüş birliği bulunmaktadır. Buna karşın, İbn Abbas ve Katâde'ye (öl. 117/735) nispet edilen bir başka rivayete göre sûrenin tamamı Medîne döneminde nazil olmuştur. Ancak bu iki isme ait ikinci bir görüşte (aynı zamanda Yahyâ b. Sellâm tarafından da benimsenen kanaatte) sûrenin büyük kısmı Mekke'de indirilmiş, yalnızca ilk on âyetinin Medine dönemine ait olduğu belirtilmiştir. Bu ilk on âyetin, Mekke'de kalmaya devam eden Müslümanlar hakkında nazil olduğu ifade edilmektedir. Diğer taraftan Hz. Ali ise sûrenin Mekke ile Medîne arasında, yani hicret yolculuğu esnasında indirildiği kanaatindedir. Sûre, toplam altmış dokuz âyetten oluşmaktadır.²⁹⁵ Ankebût sûresinde, insanın başıboş bırakılmadığını ve hayatının imtihanlar ekseninde şekilleneceğini vurgulayan bir girişle başlayarak tevhid inancına bağlı bir yaşamın esaslarını ortaya koyar. Ardından Hz. Nûh, İbrâhim, Lût ve Şuayb peygamberlerin mücadeleleri üzerinden tevhid davasının tarihsel sürekliliği gözler önüne serilir. Âd ve Semûd kavimleri gibi helâkle sonuçlanan toplumsal sapmalar da ibret nazarıyla sunulurken Hz. Mûsâ'nın kıssası da mücadelenin başka bir boyutunu temsil eder. Tefsir kaynaklarında aktarılanlar da sûrede işlenen bu temalar etrafında şekillenmiştir. Ancak bütün bu içerik zenginliğine rağmen, sûrenin tek seferde indirilen Mekkî sûrelerden biri olup olmadığı yahut indiriliş sürecinde Hz. Peygamber tarafından nasıl yazdırıldığına dair doğrudan bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu yönüyle sûre, çalışmamızın ana eksenini olan nüzûl birliği taşıyan sûrelerin yazımı bağlamında doğrudan bir malzeme sunmamaktadır.

2.2.3. Saff Sûresi

Saff sûresi cumhurun görüşüne göre sûre Medenîdir ve on dört ayettir. Ancak İbn Abbas, Mücahid ve Atâ, onun Mekkî olduğunu belirtmişlerdir; Zemahşerî Mekkî, Fahreddin er-Râzî ise Medenî görüşünü esas almıştır. İbn Atıyye ise sûrenin Medenî olduğunu daha

²⁹⁵ Kurtubî, *el-Câmi ' li-ahkâmi 'l-Kur'ân*, 13/323.

isabetli bulmuş, içinde Mekkî kısımların bulunabileceğini ifade etmiştir.²⁹⁶ Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğu konusunda ihtilaf bulsa da bu sûrenin tek seferde inmiş olma ihtimali yüksektir. Tek seferde indiğini görüşünü kabul ettiğimizde bu sûrenin Hz. Peygamber tarafından nasıl yazdırıldığına dair kaynaklarda açık bir bilgi yer almamaktadır. Eğer sûrenin mekkî olduğu görüşü esas alınacaksa, Mekke döneminin hangi safhasında nazil olduğunun tespiti önem kazanır. Bununla birlikte, sûrenin daha çok Medenî olduğuna dair görüşlerin ağır bastığı görülmektedir. Nitekim Mevdûdî'nin verdiği bilgiler esas alınırca, sûrenin Uhud Savaşı'na yakın bir tarihte, yani Müslümanların toplumsal ve askerî bakımdan daha güçlü bir döneme girdikleri bir evrede nazil olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu sûrenin Hz. Peygamber'in doğrudan gözetimi dışında, sözlü aktarım yoluyla ya da ismi günümüze ulaşmamış bazı sahâbîlerin bireysel gayretleriyle yazıya geçirilmiş olabileceği ihtimali değerlendirilebilir.

2.2.4. Sebe' Sûresi

Sebe' sûresi, elli dört âyettir. Müfessirlerin genel kabulüne göre bu sûre Mekkîdir. Ancak sûre bütünlüğü içinde altıncı âyetin²⁹⁷ Medîne'de nâzil olduğuna dair bazı rivayetler bulunmaktadır.²⁹⁸ Sebe'e sûresi, müşriklerin âhireti inkâr etmeleri ve öldükten sonra dirilişi yalanlamalarına dikkat çeker. Bu bağlamda Allah Teâlâ Hz. Peygamber'e, bedenler tamamen yok olduktan sonra dahi dirilişin hak olduğuna dair Rabbine yemin ederek cevap vermesini emreder. Sûrede ayrıca bazı peygamberlerin kıssalarına da yer verilmiştir. Nitekim Hz. Dâvûd ve oğlu Hz. Süleyman'ın kıssaları üzerinden Allah'ın onlara ihsan ettiği nimetler zikredilmiştir. Süleyman'a rüzgârın boyun eğdirilmesi, Dâvûd ile birlikte kuşların ve dağların tesbih etmesi gibi mucizevî olaylar bu çerçevede anlatılmıştır. Bu kıssaların aktarılmasındaki temel amaç, Allah Teâlâ'nın bu elçilerine lütfettiği ilahî ikram ve desteği gözler önüne sermektir.²⁹⁹

Sûrenin iniş yeriyle ilgili olarak tefsir kaynaklarında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Sadece altıncı âyetin Medenî olduğuna dair bazı rivayetler zikredilmekte ancak sûrenin tamamının tek seferde mi yoksa farklı zamanlarda mı indirildiği hususunda net bir kanaat ortaya konmamaktadır. Ayrıca, Hz. Peygamber'in bu sûreyi nasıl yazdığının veya hangi vahiy kâtipleri aracılığıyla kayıt altına alındığına dair diğer sûrelerde rastlanan detaylı bilgilere burada yer verilmemiştir. Bu durum, ya ilgili rivayetlerin zamanla kaybolduğunu ya da nüzûl sürecinin

²⁹⁶ İbnî Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 28/172; Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtîhu'l-gayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*, 25/190; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, 3/566.

²⁹⁷ “Kendilerine bilgi verilenler, rabbinden sana indirilenin, gerçeğin ta kendisi olduğunu ve çok güçlü, her türlü övgüye lâyık olan Allah'ın yolunu gösterdiğini çok iyi bilirler.”

²⁹⁸ Karaman vd., *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/408.

²⁹⁹ Sâbüni, *Safvetü't-Tefâsîr*, 2/969.

olağan akış içinde geliştiği için müstakil bir aktarım konusu yapılmadığını düşündürmektedir. Bu bağlamda, sûrenin nüzûlü ve yazım sürecine dair veriler, sınırlı ve yoruma açık olmakla birlikte, bütüncül bir değerlendirme yapmaya imkân verecek düzeyde değildir.

2.3. TEK SEFERDE İNEN MEDENÎ SÛRELER

Medenî sûrelerin tespitiyle ilgili olarak kaynaklarda bazı ilke ve ölçütler belirlenmiştir. Bu ölçütler, sûrelerin içerdiği hüküm ve temalara dayanılarak geliştirilmiştir. Özellikle had cezalarının ve mirasla ilgili düzenlemelerin yer aldığı sûrelerin Medenî olarak kabul edilmesi, bu sûrelere konu olan hükümlerin toplumsal düzenlemelere dair olmasıyla açıklanabilir. Benzer şekilde, doğrudan cihadla ilgili izin ve hükümler içeren sûreler de genellikle Medine döneminde nazil olmuş kabul edilmektedir. Ayrıca, nüzûl bağlamında münafıkların tavır ve tutumlarını konu edinen pasajların da Medenî karakter taşıdığı genel bir kabuldür.³⁰⁰

2.3.1. Âl-i İmrân Sûresi

İki yüz âyetten oluşan Âl-i İmrân sûresinin Medenî olduğu genel kabul görmüştür. Bunun temel gerekçesi, sûrenin ilk seksen üç âyetinin Necran heyeti hakkında nâzil olmasıdır. Necran heyeti ise hicretin dokuzuncu yılında Medîne'ye gelmiş, Hz. Peygamber ile itikadî bir tartışmaya girmiştir. Bu ziyaret özellikle mübâhele (karşılıklı beddua) ile sonuçlanması bakımından tefsirlerde tafsilatlı şekilde ele alınır. Dolayısıyla bu sûre, özellikle ilk bölümü itibariyle hicretin sonlarına doğru inen Medenî sûreler arasında yer almakta; içeriği, siyasal ve dinî ilişkiler bağlamında Hristiyanlarla münasebetleri konu edinmektedir. Ayrıca bu sûre ile Bakara sûresinin birlikte anıldığı ve faziletlerine dair bazı rivayetlerin yer aldığı da müfessirler tarafından özellikle vurgulanmıştır.³⁰¹

Âl-i İmrân sûresi içerdiği konular itibariyle oldukça kapsamlıdır. Öncelikle Kur'ân-ı Kerîm ile ilgili övgüyle başlamaktadır. Ardından Kur'ân âyetlerinin tasnifi ve bu âyetlerin anlaşılması noktasında insanların idrak düzeylerine göre konumlarının belirlenmesi dikkat çeker. Sûrede İslâm'ın fazileti vurgulanmakta ve onun yegâne hak din olduğu, İslâm'ın zuhurundan sonra başka hiçbir dinin Allah katında geçerli olmayacağı açıkça ifade edilmektedir. Ayrıca Tevrat ve İncil'e de övgüyle işaret edilmekte, bu kitapların Kur'ân'dan önce indirildikleri belirtilerek, onların aslında bu son dine zemin hazırladığı beyan edilmektedir. Bu da, Kur'ân'a ve İslâm'a iman etmenin bütün insanlar için bir zorunluluk

³⁰⁰ Zûrkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, 1/198.

³⁰¹ İmâdüddin Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 7/126.

olduğuna işaret eder. Sûrede ayrıca Allah Teâlâ'nın ulûhiyetine, tekliğine dair deliller ortaya konmakta, O'ndan başka ilâhlar edinenlerin bâtl inançları reddedilmektedir.³⁰²

Âl-i İmrân sûresinin tek seferde inip inmediğine dair kaynaklarda net bir bilgi yoktur. Ancak bize göre yukarıda aktarılan konuların bütüncül bir üslupla aktarılmış olması tek seferde inmiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Ne var ki, bu kadar önemli konuları ihtiva eden sûrenin Hz. Peygamber tarafından vahiy kâtiplerine ne şekilde yazdırıldığına dair bilgiler, klasik tefsir literatüründe ayrıntılı bir şekilde yer almamaktadır. Bu da nüzûl süreci ile yazım süreci arasındaki ilişkinin daha kapsamlı araştırılması gerektiğine işaret etmektedir.

2.3.2. Enfâl Sûresi

Medîne döneminde inen ve yetmiş beş âyetten oluşan, ahkâm yönü ağır basan sûrelerden biri olan Enfâl sûresi özellikle savaş ve cihatla ilgili önemli hükümler içermektedir. Sûre Müslümanların toplum hayatındaki en kritik ve dönüm noktalarından birini teşkil eden savaşlarla ilgili detaylı hükümler getirir ve özellikle Allah yolunda savaşmanın gerekliliği ile ilgili hükümler ortaya koyar. Enfâl sûresi, aynı zamanda savaş sonrası ortaya çıkan hukukî meseleleri de çözer. Bu sûre Müslümanların tarihindeki ilk büyük zafer olan Bedir Savaşı'ndan sonra indirilmiştir. Bu sebeple bazı sahabeler Bedir sûresi olarak anmış ve ona bu ismi vermiştir. Bu sûrede savaş sonrası ganimetlerin paylaşılması, esirlerin durumu ve savaş sırasında uyulması gereken etik kurallar gibi önemli meseleler ele alınarak İşlam hukukunun ilk örnekleri sunulmuştur.³⁰³

Mevdûdî, Enfâl sûresinin tek seferde nâzil olmuş olabileceğini belirtmiştir. Bu yorumu esas alarak biz de söz konusu sûreyi tek seferde inen sûreler arasında değerlendirdik. Mevdûdî'nin bu bağlamda yaptığı tespitler sûrenin muhtevasını doğru anlamak ve nüzûl şekline dair kanaat geliştirmek açasından dikkate değerdir. Mevdûdî'ye göre Enfâl sûresi Hicrî 2. yılın en mühim hadiselerinden biri olan Bedir Gazvesi'nin hemen ardından inzal edilmiştir. Nüzûl seyri açasından değerlendirildiğinde sûrenin büyük ölçüde tek seferde indirildiği düşünölmektedir. Mevdûdî ayrıca Bedir Savaşı'nın sadece askerî bir zafer olmadığını, aynı zamanda İşlam toplumunun siyasî ve ekonomik yükselişini başlatan stratejik bir dönüm noktası olduğunu vurgular. Medine'nin konumu sayesinde Müslümanlar Mekkelilerin Yemen ve şam arasındaki ana ticaret yollarını kontrol edebilir hâle gelmiş böylece Kureyş'in ekonomik düzenini ciddi biçimde sarsabilecek bir güç kazanmışlardır. Bu durum sadece askerî değil aynı zamanda sosyoekonomik etkileri olan bir mücadelenin parçası olarak Enfâl sûresini daha iyi

³⁰² İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 3/144. Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 1/154.

³⁰³ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 1/418. Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fi'l-Akîde ve'ş-Şeria ve'l-Menhec*, 6/236; Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*, 317.

kavramamıza katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla sûre, hem savaş sonrası gelişmeleri düzenleyen fikhî hükümleriyle hem de arka planında yatan tarihsel ve stratejik bağlamla, İslam toplumunun teşekkül sürecine ışık tutan bütüncül bir metin olarak değerlendirilmelidir.³⁰⁴

Tek seferde nazil olan sûrelerin yazım süreciyle ilgili yürüttüğümüz inceleme çerçevesinde ele aldığımız Enfâl sûresi hakkında Hz. Peygamber'in bu sûreyi vahiy kâtiplerine nasıl imlâ ettirdiğine dair tefsir ve tarih kaynaklarında açık ve kayda değer bir bilgiye rastlanmamaktadır. Oysa Enfâl sûresi Medine'de inmiş savaş hukuku, ganimet paylaşımı ve toplumsal düzenlemelere dair birçok önemli hükmü içermesi itibarıyla diğer Medenî sûreler gibi sosyo-politik bağlamda dikkate değer bir metindir. Buna rağmen, bu sûrede yer alan hükümlerin hangi ortamda, nasıl yazıya geçirildiği meselesi kaynaklarda cevapsız kalan yönlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, vahyin kayıt altına alınma sürecine dair daha fazla veriye ulaşılması gerektiğini bir kez daha göstermektedir.

2.3.3. Tevbe Sûresi

Tevbe sûresi yür yirmi dokuz âyettir. Bu sûrenin tamamının Medine'de indiği kesindir.³⁰⁵ Allah Rasûlü üzerine inen son sûrelerden biridir. Nitekim Buhârî (öl. 256/870) şöyle rivayet etmiştir: İnen son âyet, *يَسْتَغْفِرُكَ قُلُوبُ اللَّهِ يُغْفِرُكُمْ فِي الْكَلَالَةِ* âyetidir.³⁰⁶ İnmiş olan son sûre ise Tevbe sûresidir. Bu sûrenin başında besmelenin yazılmayışının sebebi ise sahâbenin imam mushafının başında besmeleyi yazmamış olmalarıdır. Onlar bu hususta Osman b. Affân'a tâbi olmuşlardır. Bu sûrenin baş kısmı Rasûlullâh Tebûk Gazvesi'nden döndüğünde ve hac yapmayı düşündüğü sırada nâzil olmuştur. Ardından müşriklerin o yıl da daha önceki alışkanlıkları üzere hac mevsimine katılacakları ve kâbeyi çıplak şekilde tavaf edecekleri zikredilmiştir. Bunun üzerine Rasûlullâh onların Müslümanlarla birlikte hac ortamında bulunmasından hoşlanmamış ve o yıl hac emirliği görevini halkın menâsikini eda ettirmesi ve müşriklere bu yıldan sonra artık hacca gelemeyeceklerini ilan etmesi için Ebû Bekir es-Sıddık'e vermiştir. Rasûlullâh Medine'ye dönünce, Ebû Bekir'in ardından Ali b. Ebî Tâlib'i de göndermiştir.³⁰⁷

Tevbe sûresi ile ondan önce gelen Enfâl sûresi arasında bir benzerlik vardır. Zira Tevbe Enfâl'in tamamlayıcısı mesabesinde. Dış ve iç ilişkilerin esaslarını, barış ve savaş hükümlerini, sadık mü'minlerin kâfirlerin ve münafıkların durumlarını, anlaşma ve ahidlerin

³⁰⁴ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 2/137-148.

³⁰⁵ Bekir Topaloğlu, "Tevbe Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/585.

³⁰⁶ en-Nisâ, 4/176.

³⁰⁷ İmâdüddin Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 15/521; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 8/61-62.

hükümlerini beyan etme gibi hususlarda Enfâl sûresinin devamı gibidir. Her iki sûrede de müşriklerin Mescid-i Harâm'dan men edilmeleri, Allah yolunda mal harcamaya teşvik, müşriklerle ve ehl-i kitapla cihadın tafsilatı ve münafıkların iç yüzüne dair açıklamalar yer almaktadır.³⁰⁸ Tevbe sûresinin sert uyarılar ve açık ikazlar içeren üslubu onun nüzulünün hemen ardından yazıya geçirilmesini gerekli kılmaktadır. Ancak müracaat ettiğimiz klasik kaynaklarda bu sûrenin Hz. Peygamber'e indikten sonra hangi aşamalarda, kimler tarafından ve nasıl yazıya geçirildiğine dair açık ve doğrudan bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu durum, tek seferde inen sûrelerin yazıya aktarılma süreciyle ilgili bazı boşlukların hâlâ açıklanmaya muhtaç olduğunu göstermektedir.

2.3.4. Ahzâb Sûresi

Ahzâb sûresi yetmiş üç ayettir, tamamı Medîne'de inmiştir.³⁰⁹ Adını içinde bahsedilen Hendek (Ahzâb) Savaşı'ndan almıştır. Çünkü bu sûrede Kureyş müşrikleri ile Gatafân kabilesinden bazı grupların münafıklarla ve Benî Kurayza Yahudileriyle iş birliği yaparak Medine'yi kuşatmaları, Müslümanlarla savaşmaları ve onları tümüyle yok etmeye çalışmaları anlatılmıştır. Ayrıca bu sûreye 'el-Fâdiha' (örtüyü kaldıran, açığa çıkaran) ismi de verilmiştir. Çünkü sûre münafıkların gerçek yüzünü ortaya çıkarmış, onların Peygamber Efendimiz'e özellikle eşleri üzerinden ne derece eziyet ettiklerini ve Hendek Savaşı sırasında ona karşı nasıl bir ihanet içinde olduklarını açıkça göstermiştir. Bu sûrenin konusu genel olarak Medenî sûrelerin taşıdığı temalarla paralellik arz etmiştir. Özellikle İslâm ümmetinin sosyal düzeniyle ilgilenmekte ve câhiliye dönemine ait bazı uygulamaların iptali gibi meselelere odaklanmaktadır. Bu bağlamda sûrede evlât edinme (tebennî), zihâr (eşe 'sen bana annem gibisin' deme) ve boşanan kadına iddet uygulanmaması gibi yanlış câhili gelenekler açıkça reddedilmiştir.³¹⁰

Ahzâb sûresinin Medîne'de indiği ve bu konuda şüphe bulunmadığı genel kabul görmektedir. Ancak sûrenin inişinden sonra Hz. Peygamber'in bu sûreyi nasıl ve ne şekilde yazdırdığına dair de açık ve sağlam rivayetler bulunmamaktadır.

2.3.5. Muhammed Sûresi

Muhammed sûresi otuz sekiz ayettir. Kâfirlerin inkârları, Allah yolundan alıkoymaları şiddetle kınanmakta müminlere ise onların karşısında savaşmaları, ancak bu savaşta insanları tamamen yok etmeme prensibine riayet etmeleri emredilmektedir. Ayrıca esirlerle ilgili

³⁰⁸ İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve 't-Tenvîr*, 10/92-93.

³⁰⁹ Emin Işık, "Ahzab Sûresi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları), 2/195.

³¹⁰ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru 'l-Munîr fî 'l-Akîde ve 'ş-Şeria ve 'l-Menhec*, 21/225.

hükümler getirilmiştir. Müslümanlar ile kâfirler arasında kıyaslamalar yapılarak her iki grubun akıbetleri açıklanmakta, kalpleri hastalıklı olanların durumu ve onların Yahudilerle kurdukları işbirliği tasvir edilmektedir. Müslümanlar Allah’a ve Peygamber’e itaat etmeye, cihada ve Allah yolunda gayret göstermeye teşvik edilmekte, düşmanlara karşı cömertlikten kaçınanlar ya da gevşek davrananlar kınanmaktadır. Bazı müfessirler sûrenin içinde barındırdığı savaş çağrıları nedeniyle ona ‘Sûre’tül-Kıtâl’ (Savaş Sûresi) isminin de verildiğini vermişlerdir. Sûrenin özgün bir üslup ve içeriğe sahip olması bir bütün halinde tek seferde inmiş olduğu mümkün kılmaktadır.³¹¹

Ancak Muhammed sûresinin Peygamber Efendimiz tarafından nasıl yazdırıldığı veya yazıya geçirildiğine dair klasik ve modern kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu durum nüzûl sürecinin sözlü aktarım üzerinden gerçekleşmiş olabileceği ihtimalini artırmaktadır. Sonuç olarak Muhammed sûresinin tek seferde inmiş olması Kur’ân metninin vahiy süreçleri ve toplumsal yayılımı açısından önemli bir gösterge sunar. Buna rağmen yazılı hale getirilme şekli hakkındaki belirsizlik dönemin vahiy alım ve aktarım yöntemlerine ışık tutmakta ve bu konuda daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır.

2.3.6. Fetih Sûresi

Fetih sûresi, ittifakla Medine’de nazil olmuştur ve yirmi dokuz âyettir. Sûre, Mekke ile Medine arasında, Hudeybiye olayıyla ilgili olarak gece vakti inmiştir. Buhârî’nin rivayet ettiğine göre, Fetih sûresi başından sonuna kadar Hudeybiye meselesi münasebetiyle Mekke ile Medine arasında inmiştir. Sahih-i Müslim’de Zeyd b. Eslem’in babasından rivayetle, Hz. Peygamber bazı gece yolculuklarında Hz. Ömer’le birlikte yürürken Hz. Ömer’in sorduğu sorulara cevap vermediği, bunun üzerine Hz. Ömer’in endişelenip Peygamber’e yaklaşıp selam verdiği aktarılır. Peygamber, o gece kendisine güneşin doğuşundan daha sevgili bir sûre indirildiğini bildirir ve “*Şüphesiz sana apaçık bir fetih verdik.*” âyetini okur.³¹² Bu hadis, Fetih sûresinin nüzûlünü ve önemini ortaya koyar.

Bu sûre, müminlerin cihadı ile Sahabe’nin Peygamber Efendimiz’e verdikleri ve ölünceye dek Allah yolunda cihada devam edeceklerine dair ‘Biatu’r-Rıdvan’ adıyla anılan antlaşmayı konu alır. Bu biat, yüksek bir mertebeye sahip olup, Allah tarafından kutsanmış ve biatı gerçekleştirenlerden razı olunmuştur. Kur’ân’da bu husus, “*Şüphesiz, o ağaç altında sana biat ederken Allah, müminlerden razı olmuştur.*” ifadesiyle müjde bulmuştur. Sûre ayrıca, Peygamber ile birlikte cihada çıkmayanlardan bahseder; bunlar arasında kalplerinde hastalık

³¹¹ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrû'l-Hadîs*, 8/299.

³¹² Kurtubî, *el-Câmi‘ li-ahkâmi'l-Kur’ân*, 16/259.

bulunan bedevîler ve Peygamber ile müminlere karşı kötü zan besleyip onlara katılmayan münafıklar yer almaktadır. Bu âyetler, onların gizli niyetlerini açığa çıkarmak ve onları rezil etmek amacıyla indirilmiştir.³¹³

İncelemelerimiz sonucu, sûrenin tek seferde nazil olduğu yönünde güçlü kanaatler bulunmakla birlikte, sûrenin Peygamber Efendimiz tarafından nasıl yazıya geçirildiğine dair ne klasik ne de modern kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Bu husus, sûrenin yazıya intikal sürecine dair önemli bir boşluğu işaret etmekte ve konuyla ilgili detaylı çalışmaların gerekliliğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, sûrenin inişi ile ilgili sağlam verilere rağmen, onun yazım ve derlenme şekline dair elimizde somut bir bilgi bulunmamaktadır.

2.3.7. Hucurât Sûresi

Hucurât sûresi on sekiz âyettir. Müslümanların Peygamber Efendimiz'e ve birbirlerine karşı tutmaları gereken tutumlarla ilgili disiplin, eğitim, ahlak, sosyal, siyasal ve davranışsal boyutlarda çeşitli bölümler bulunmaktadır. Ayrıca Peygamber döneminde arabin bedevî kesimlerinden bir grubun İslam'a karşı gösterdiği kendini beğenmişlik ve kibir tasvir edilmektedir. Bu bölümler müminlerin imanlarının samimiyetini ölçmekte ve bedevîlerin İslam ve İslam devleti bünyesine kabulüne zemin hazırlamaktadır. Konular arasındaki bu uyum, sûrenin ya tek bir seferde ya da birbirini takip eden bölümler halinde nazil olduğu görüşünü desteklemektedir. Öte yandan ayetlerin iniş sebeplerine dair rivayetlerin çoğunluğu ayetlerin sûreden önce meydana gelen olaylarla ilişkili olduğunu ve bu olayların ayetlerin inişini vesile kıldığına işaret etmektedir. Sûrenin, Mücadele sûresinden sonra indiğini rivayet edilmiştir. Ayrıca, çoğu nüzûl sıralaması da buna yakınlık göstermektedir.³¹⁴

İzzet Derveze'nin Hucurât sûresi hakkındaki değerlendirmesi, sûrenin nazmî yapısı ve tematik uyumu dikkate alındığında tek seferde inme ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Derveze'nin, sûrenin bölümlerinin içerik bakımından birbirini tamamladığını ve bu nedenle ya bir bütün olarak ya da hızlı bir ardışıklıkla indirildiğini ifade eder. Bu yaklaşım bizim tezimizin merkezinde yer alan tek seferde nazil olan sûrelerin tespiti meselesiyle doğrudan örtüşmektedir. Ancak Hucurât sûrenin yazıya geçirilme süreciyle ilgili herhangi bir bilgi veya kaynak bulunmaması bu sûrenin Peygamber aracılığıyla sözlü olarak aktarılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu durum tek seferde iniş olasılığının kuvvetli olmasına rağmen yazıya intikal mekanizmasının daha farklı ve zaman içinde gelişen bir süreç olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, Derveze'nin değerlendirmesi tezimizin temel konusu olan nüzûl şekli ile metnin

³¹³ Sâbûnî, *Safvetü 't-Tefâsîr*, 2/1187.

³¹⁴ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü 'l-Hadîs*, 8/496.

kayda alınma süreci arasındaki farkı anlamamız açısından önemli bir perspektif sunmaktadır. Sonuç olarak tek seferde inmiş olma ihtimali yüksek olan Hucurât sûresinin yazıya geçirilme şekli hakkında yeterli bilgi bulunamaması, ilerleyen araştırmalar ve tez çalışmaları için hâlâ önemli bir araştırma alanı olduğunu göstermektedir.

2.3.8. Münâfikûn Sûresi

Münâfikun sûresi on bir âyettir. ilk olarak münafıkların temel vasıflarını ve içtimâî zaafılarını konu edinir. Bu vasıfların başında gelen en bariz özellik, onların söz ve eylem bütünlüğünden yoksun olmalarıdır. Zira münafıklar, kalben tasdik etmedikleri hâlde dilleriyle iman ettiklerini iddia ederler. Bu durum, nifakın en temel tezâhürü olarak sûrenin ilk ayetlerinde açık bir şekilde ortaya konmuştur. Müteakiben, münafıkların Hz. Peygamber ve müminler hakkında kurdukları gizli komplolara yer verilmiştir. Bu bağlamda sûre münafıkların iç yüzlerini ifşa etmiş sahte bağlılıklarını, ikiyüzlü davranışlarını ve İslam toplumuna karşı yürüttükleri yıkıcı faaliyetleri ortaya çıkarmıştır. Ayrıca bu sûre, münafıkların Peygamber Efendimiz'e yönelik haddi aşan beyanlarını, onun risâletinin başarısızlığa uğrayacağı yönündeki temelsiz inançlarını, Benî Mustalik Gazvesi dönüşünde Peygamber'i ve beraberindeki müminleri Medîne'den çıkarmaya dair taşıdıkları niyeti ve benzeri ifadelere metin içerisinde açıkça yer vermektedir.³¹⁵

Münâfikûn sûresinin Medine'de nâzil olduğu hususunda görüş birliği bulunmakla birlikte, tek seferde indiğine dair klasik kaynaklarda açık ve kesin bir rivayete rastlanmamaktadır. Ancak Mevdûdî'nin, sûrenin belirli bir hadise üzerine indirildiğini ifade etmesi,³¹⁶ onu tek seferde nâzil olmuş sûreler arasında değerlendirmemizi mümkün kılmıştır. Sûrenin konu bütünlüğü ve üslup özellikleri de bu kanaati destekler niteliktedir. Bununla birlikte, sûrenin Hz. Peygamber tarafından vahiy kâtiplerine nasıl yazdırıldığına ilişkin herhangi bir açık bilgiye ulaşamamıştır.

2.3.9. Tegâbün Sûresi

Tegâbün Sûresi, çoğunluğun görüşüne göre Medine'de inmiştir. Dahhâk ise onun Mekke'de nazil olduğunu söylemiştir. Kelbî de sûrenin hem Mekkî hem Medenî olduğunu ifade etmiştir. Sûre, on sekiz ayettir. İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre Tegâbün sûresinin tamamı Mekke'de nazil olmuştur, ancak sonlarındaki bazı ayetler Medine'de inmiştir. Bunlar, Afv b. Mâlik el-Eşcaî hakkında inmiştir. O, Hz. Peygamber'e ailesinin ve çocuklarının kendisine karşı

³¹⁵ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 3/1336. Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 6/320-326; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrû'l-Hadîs*, 460-461.

³¹⁶ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 1/317.

sergilediği soğuk ve ilgisiz tavırdan şikâyet etmiş, bunun üzerine Yüce Allah şu âyeti indirmiştir: “*Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan sizin için birer düşman olanlar vardır; onlara karşı dikkatli olun.*”³¹⁷ ve sûrenin sonuna kadar olan ayetler bu bağlamda nazil olmuştur.

Tegâbün sûresinin bir kısmının Mekke’de, bir kısmının ise Medine’de nâzil olduğuna dair bazı rivayetler bulunsa da, konu bütünlüğü ve üslup özellikleri itibarıyla sûre medenî sûrelerle önemli benzerlikler göstermektedir. Bu özellikler ve müfessirlerin büyük çoğunluğunun medenî olduğu yönündeki kanaatleri dikkate alındığında, sûrenin Medine’de nâzil olduğu genel kabul görmektedir. Bununla birlikte, sûrenin tamamının tek seferde indirildiğine dair kaynaklarda açık ve kesin bir rivayet yer almamaktadır. Ancak konu bütünlüğü ve üslup yapısı, sûreyi tek seferde nâzil olmuş sûreler arasında değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Buna rağmen, sûrenin Hz. Peygamber tarafından vahiy kâtiplerine nasıl yazdırıldığına dair doğrudan bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2.3.10. Talâk Sûresi

Talâk sûresi Medine döneminde nazil olmuş olup on iki ayettir. Eşlerin hukuki durumlarına dair çeşitli hükümleri ihtiva etmektedir. Sûrede talâk-ı sünnî (dini usulüne uygun boşanma) ile talâk-ı bid’î (dini ölçülere aykırı boşanma) kavramları ve bunlara ilişkin hükümler detaylı olarak ele alınır. Ayrıca, talâk sürecinde iddet dönemi nafaka, boşanan kadının oturacağı yer ile emziren kadına verilecek ücret gibi maddi ve sosyal düzenlemeler de sûrede yer almaktadır. Sûre öncelikle boşanmanın usulüne uygun yapılmasının önemine vurgu yapar. Evlilik hayatının sürdürülemez hale gelmesi durumunda müminlere en doğru ve uygun yolu seçmeleri, eşlerini meşru bir şekilde boşamaları tavsiye edilir. İddetin sayılması ve sona erme zamanıyla ilgili hükümler ise soy karışıklığının önüne geçmek ve boşanmış kadının zarara uğramasını engellemek maksadıyla belirlenmiştir. Bununla birlikte sûre Allah’ın belirlediği sınırlar içinde hareket etmeyi ve O’nun emirlerine itaat etmeyi öğütlemektedir. İddetle ilgili hükümler bağlamında yaşlılık veya hastalık sebebiyle hayız göremeyen kadınların iddetleri, adet görmeyen küçük kızların ve gebe kadınların iddetleri de açık ve sistematik bir şekilde açıklanmaktadır. Sûrede şer’î düzenlemeler kimi zaman teşvik, kimi zaman ise korkutma usulüyle ele alınmakta, bu sayede hükümlerin benimsenmesi ve uygulanması kolaylaştırılmaya çalışılmaktadır.³¹⁸

³¹⁷ et-Tegâbün, 64/14.

³¹⁸ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 18/147. Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, 8/145. Sâbûnî, *Safvetü’t-Tefâsîr*, 3/1349. Karaman vd., *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr*, 5/379. Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, 6/357-358.

Mevdûdî'nin aktardığı bilgilere göre sûrenin iniş zamanını kesin olarak belirlemek zor olmakla birlikte içerdiği bazı rivayetler onun Bakara sûresinde geçen talâka dair âyetlerin yanlış anlaşılması ve hatalı uygulanmasının düzeltilmesi amacıyla indirildiğini göstermektedir. Bu bağlam dikkate alındığında, sûre belirli bir olay üzerine nâzil olmuş görünmektedir.³¹⁹ Bu ise sûrenin bütüncül bir bağlamda tek seferde indirildiği yönündeki kanaati güçlendirmekte ve bu ihtimali neredeyse kesinlik düzeyine taşımaktadır. Toplumsal düzenin temel taşı olan aile kurumunu ve aile içindeki geçim sıkıntıları, geçimsizlik halleri gibi hayati meseleleri ele alan bu kısa sûrenin yazılış sürecine dair elimizde herhangi somut bir bilgi bulunmamaktadır. Bu bağlamda vahyin yazıya geçirilme sürecine dair herhangi bir kaydın olmaması, dönemin yazılı kültürü ve metin üretimi hakkında önemli soruları gündeme getirmektedir. Böyle bir metnin nasıl kaleme alındığına ilişkin eksik bilgi onun muhtemelen sözlü gelenekler ve bireysel gayretler aracılığıyla yaygınlaştığına işaret etmekte aynı zamanda yazılı metinleştirilme sürecinin sistematik değil dağınık ve geçici yöntemlerle gerçekleşmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu durum, aile hukukunun kayda geçirilmesi ve uygulanmasında yazılı kaynakların sınırlı olduğu erken İslam toplumunun sosyo-kültürel yapısına dair önemli ipuçları sunmaktadır.

2.3.11. Tahrîm Sûresi

Tahrîm sûresinin Medîne döneminde indiği konusunda âlimler arasında ittifak vardır. Sûre toplam on iki âyetten oluşmaktadır. Ayrıca bu sûreye 'en-Nebî' sûresi ismi de verilmektedir.³²⁰ Talâk ve Tahrîm sûrelerinin ikisi de kadınlara dair özel hükümlerde ortak noktaları bulunmaktadır. Birincisi, Talâk sûresi boşanma, iddet, iddet müddetince kadının hakları ve iyi geçim gibi hükümlerin açıklanmasına odaklanır. İkinci sûre ise Hz. Peygamber'in bazı eşlerine yönelik tutumu ve onlara karşı gösterdiği iyi niyet, nezaket ve öğüt verme şeklidir. Daha önceki Talâk sûresi, Allah'ın boşama ile helal kıldığı bazı şeyleri yasaklamaya ve ümmetin bazı kadınları arasındaki ihtilafları sona erdirmeye yöneliktir. Buna karşılık Tahrîm sûresi Allah'ın helal kıldığı başka bir hususu yani 'ilâ' uygulamasını yasaklamış ve Peygamberimizin eşleri arasındaki ihtilafları sonlandırmıştır. Bu kadınlara özel hükümlerin ayrı tutulması, onlara verilen önemin bir göstergesidir. Bu sebeple sûre, cennetteki eşleri anarak, Firavun'un eşi Asiye ile İmran'ın kızı Meryem'in zikriyle sona erdirilmiştir.³²¹

³¹⁹ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 6/357.

³²⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 18/177.

³²¹ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fî'l-Akîde ve's-Şeria ve'l-Menhec*, 28/300; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 3/1356; Musâ'id b. Sulaymân al-Tayyâr, Nûh b. Yahyâ al-Shahrî, *Mevsû'at el-Tefsîr al-Me'sûr*, 6-7; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 1/388-391.

Tahrîm sûresinin tamamının tek seferde nâzil olduğuna dair kaynaklarda açık ve kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak sûrenin konu bütünlüğü, içerdiği olay örgüsü ve üslup özellikleri birlikte değerlendirildiğinde, bir bütün hâlinde inmiş olma ihtimali güç kazanmaktadır. Bu çerçevede, sûrenin tek seferde indirildiği kanaatine ulaşmak mümkündür. Bununla birlikte, bu sûrenin Hz. Peygamber tarafından vahiy kâtiplerine ne şekilde yazdırıldığına dair herhangi bir rivayet veya açıklayıcı bilgiye rastlanmamıştır.

SONUÇ

Bu çalışma, Kur'ân sûrelerinin nüzûl şekline dair 'tek seferde' iniş olgusunu ele alarak Mekkî, Medenî ve Mekkî-Medenî oluşunda ihtilaf bulunan sûrelerin klasik ve modern tefsir kaynakları ışığında kapsamlı bir analizini hedeflemiştir. Kur'ân'ın nüzûl sürecine dair meseleler, sadece iniş zamanı veya mekânı değil; aynı zamanda vahyin yazıya geçirilme biçimleri, yazan sahabiler ve kullanılan malzemeler gibi birçok yönüyle incelenmeyi gerektirmektedir. Çalışmada, sûrelerin tek seferde mi yoksa bölümler hâlinde mi indirildiği sorusu merkezde tutulmuş, ulaşılan rivayetler üzerinden bu durum tespit edilmeye çalışılmıştır. Ancak bizim ulaşabildiğimiz klasik ve modern tefsirlerde tefsir kaynaklarında, hadis kaynaklarında bu soruya doğrudan cevap verecek açıklayıcı bilgilere sınırlı ölçüde rastlanmıştır. Bu eksiklik, ilgili rivayetlerin bulunmadığı anlamına gelmemekle birlikte mevcut kaynakların bu hususu detaylı biçimde işlememesi olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, bazı sûrelerin nüzûl ortamı ve tarihi bağlamı dikkate alınarak bu sûrelerin Hz. Peygamber tarafından nasıl yazdırılmış olabileceğine dair makul ve tutarlı yorumlar yapılmıştır. Özellikle, vahyin yazıya geçirilmesinde kullanılan kürek kemikleri, hurma yaprakları ve beyaz taşlar gibi sınırlı malzemelerin, sayıca yüzü aşan sûrelerin yazımı için ne ölçüde yeterli olabileceği sorusu üzerinde durulmuş; bu konuda sahih ve açık rivayetlerin eksikliği dikkat çekmiştir. Bu durum, erken dönem vahiy tedvini ve yazım sürecine dair araştırmaların henüz cevaplayamadığı alanların varlığını da ortaya koymaktadır.

Çalışma sürecinde yapılan tespitlerden biri de, klasik tefsir literatüründe sûrelerin vahiy sonrası yazıya geçirilme sürecine dair bilgilere ya hiç yer verilmemesi ya da bu konunun son derece sınırlı biçimde ele alınmasıdır. Benzer şekilde, modern tefsirlerde de söz konusu meseleye sistematik bir biçimde değinilmediği ve bu yönüyle önemli bir ihmalin bulunduğu gözlemlenmiştir. Hâlbuki vahyin sadece lafzî muhtevası değil, aynı zamanda nüzûl sonrası yazılı olarak kayda geçirilmesi de Kur'ân tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda, çalışmamızın, ilerleyen dönemlerde kaleme alınacak tefsirlerde bu yönün de dikkate alınmasına katkı sağlayacak bir ön tartışma zemini oluşturması ümit edilmektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, Kur'ân sûrelerinin iniş şekline ve yazıya geçirilme sürecine dair meselelerin, rivayet temelli ve metin-tarihsel bir perspektifle ele alınmasının ne kadar elzem olduğunu bir kez daha göstermiştir. Elde edilen veriler, mevcut kaynakların bu alandaki açıklayıcılığının sınırlı olduğunu ortaya koymakla birlikte, aynı zamanda bu alanda yeni sorular ve araştırma imkânları doğurmuştur. Bu yönüyle çalışma hem vahiy süreci hem de Kur'ân tarihi açısından katkı sunmayı ve sonraki araştırmalara zemin teşkil etmeyi amaçlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh. el-müsned. thk. Şuayb Arnavud. 50 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Akyüz, Niyazi - İhsan Çapçioğlu (ed.). Din Sosyolojisi. Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Altıkulaç, Tayyar. Günümüzde Ulaşan Mesâhif-i Kadîme İlk Mushaflar Üzerine bir İnceleme. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2015.
- Apak, Adem. Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2016.
- Apak, Adem. Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi. İstanbul: Ensar Yayınları, 6. Basım, 2011.
- Askalânî, İbn Hacer. Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. 13 Cilt. Mısır: el-Mektebet'üs Selefiyye, ts.
- Askerî, Ebû Hilâl. Arap Dili'nde ve Kur'an'da Farklar Sözlüğü (el-Furûq fi'l-Luğa). çev. Veysel Akdoğan. İstanbul: İşaret, 3. Basım, 2017.
- Aydın, Zeynel Abidin. Kur'an'ın Metinleşme Tarihi. Ankara: Ankara Okulu, 2017. Basım, 2017.
- Ayverdi, İlhan. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. 3 Cilt. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 5. Basım, 2020.
- A'zamî, Muhammed Mustafa. İlk Devir Hadis Edebiyatı. çev. Hulusi Yavuz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- A'zami, Muhammed Mustafa. Hz. Peygamber'in Katipler. çev. Durak Pasmaz. İnkılab Yayınları, 1. Basım, 2017.
- A'zami, Muhammed Mustafa. Kur'an Tarihi. çev. Ömer Türker - Fatih Serenli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Bağdâdî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. Zâdu'l-Mesîr. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabi, 1. Basım, 1422.
- Bal, Faruk. Arap Yarımadasında Ticaret Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi. İstanbul: Bekâ Yayınları, 2015.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. Me'âlimü't-tenzîl. 8 Cilt. Dârü't-Tîba, 4. Basım, 1417.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. Fütûhu'l-Büldân. Beyrût: Mektebetü'l-Hilâliyye, 1988.
- Beyzâvî, Abdullâh. Ömer b. Muhammed. Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 2019.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. el-Câmi'u's-sahîh el-muhtaşar min umûri Rasûlillâh şallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmihî. thk. Muhammed Zuhayr b. Nâşir en-Nâşir. 9 Cilt. Beyrût: Dâr TavKu'n-Necât, 1. Basım, 1422.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. Sahîh-i Buhârî. thk. Cemâ'atün Min el-Ulemâ. 9 Cilt, ts.
- Bûti, Muhammed Said Ramazan. Min Rava'i'l-Kur'ân. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999.

- Büyükcoşkun, Kudret. Arabistan, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 3/257-258. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Câbirî, Muhammed Âbid. Arap Siyasal Aklı. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Mana Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Câbirî, Muhammed Âbid. Kur'an'a Giriş. çev. Muhammed Büyükcoşkun. İstanbul: Mana Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Cerrahoğlu, İsmail. Tefsir Usûlü. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Cevziyye, İbn Kayyim. Zâdü'l-Meâd. Mısır, 3. Basım, 1973.
- Ciftçi, Adil. Sosyolojiye Giriş. Ankara: Ankara Okulu, 2. Basım, 2013.
- Corci, Zeydân. Târîhu't-Temeddüni'l-İslâm. Lübnan- Beyrut: Menşûratu Dâr'ıl Mektebet'il Hayât, ts.
- Cühenî, 'Abdü'l-'Azîz 'Avz Süleymân. Ahbâru'l-Medîne. B.y: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Medîneti'l-Münevvere, 2018.
- Çetin, Abdurrahman. Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi. İskenderiye: Dergah Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Çetin, Nihad M. "Arap". C. 3. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Demir, Ömer - Acar, Mustafa. Sosyal Bilimler Sözlüğü. Ankara: Vadi Yayınları, 2. Basım, 1997.
- Demirci, Muhsin. Kur'an Tarihi. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2015.
- Demirci, Muhsin. Tefsir Usûlü. İstanbul: İFAV, 52. Basım, 2016.
- Demirci, Muhsin. Tefsirde Metodolojik Sorunlar. İstanbul: İFAV Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Derzeze, Muhammed İzzet. et-Tefsîrû'l-Hadîs. Kâhire: Daru İhyai'l Kütübil Arabiyye, 1383.
- Er, İzzet. Din Sosyolojisi. Ankara: Akçağ Yayınları, 1. Basım, 1998.
- Eroğlu, Ali. Kur'an Târîhi ve Kur'an İlimleri Üzerine. Erzurum: Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi, 2002.
- Eroğlu, Muhammed. "Hûd Sûresi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 18/281. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Erul, Bünyamin. "Zeyd b. Sâbit". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 44/321-322. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Esed, Muhammed. Kur'an Mesajı. çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 5. Basım, 2002.
- Geçit, Molla Musa Celali. Hâşiyetü'l-Vâdihi'l-Mesâlik 'alâ Tefsîri'l-Medârik. 10 Cilt. İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2019.
- Gökkır, Necmettin vd. (ed.). Kur'an Araştırmaları ve Oryantalizm. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Güler, İlhami. Allah'ın Ahlakiliği Sorunu. Ankara: Ankara Okulu, 11. Basım, 2019.
- Haccâc, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-. Sahîh-i Müslim. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. 5 Cilt. Beyrut: İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şürekahu, 1955.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. Belağat ilmi ve Kur'an'ın i'câzı üzerine Etütler. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2022.

- Hadîde, Cemaleddin İbn. el-Misbâhu'l-Mudî' fî Küttâbi'n-Nebiiyyil-'Arabî. thk. Muhammed Azîmuddin. 2 Cilt. Beyrût: Âlemu'l-Kütüb, ts.
- Haldun, İbn. Mukaddime. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2018.
- Hallâf, Abdülvehhâb. 'İlmu Usûli'l-Fıkh. thk. Yâsir Abdülazîz Kaytar. Mektebetü Dâri'l-Fecr, 3. Basım, 2023.
- Hamidullah, Muhammed. İslam Peygamberi. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1993.
- Hamidullah, Muhammed. İslam'a Giriş. çev. Cemal Aydın. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 1996.
- Hamidullah, Muhammed. Kur'an'ı Kerim Tarihi. İstanbul: Beyan Yayınları, 2010.
- Işık, Emin. "İbrahim Sûresi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/351.
- İbni Âşûr, Muhammed Tâhir. et-Tahrîr ve't-Tenvîr. 30 Cilt. Tunus: Dârü't-Tûnisiyye li'n-Neşr, 1404.
- İbni Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2010.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. el-Bidâye ve'n-Nihâye. 14 Cilt. Kâhire: Matbaat'üs-Saadet, ts.
- İsbindârî, Abdurrahman Ömer Muhammed. Kur'an-ı Kerîm'in Mekke Döneminde Yazılışı. çev. Veli Kayhan. İstanbul: İFAV, 1. Basım, 2014.
- İsfehânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân. Dimeşk Beyrut: Dâru'l-kalem, Dâru's-Şam, 1. Basım, 1412.
- İslamoğlu, Mustafa. Kur'an'ı Anlama Yöntemi. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2020.
- İşcan, Mehmet Zeki. Selefilik, İslami Köktencililiğin Tarihi Temelleri. İstanbul: Kitap Yayınevi, 6. Basım, 2017.
- İtir, Nureddin. Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm. Suudi Arabistan: Dâru'l-Menheci'l-Kavîm, 1. Basım, 2021.
- İslamoğlu, Mustafa. Hayat kitabı Kur'an. İstanbul: Düşün, 1. Basım, 2021.
- Kandemir, M. Yaşar. "Abdullah b. Ömer b. Hattâb". C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Karaman, Ferruh. "Yazının İcadı Kur'an'da Yazı İle İlgili Kelimelerin Tahlili" 8 (17 Mart 2021).
- Karaman, Hayreddin vd. Kur'an Yolu Meâli. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2020.
- Karaman, Hayreddin vd. Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2014.
- Karaman, Hüseyin. İslam Felsefesi Tarihi. Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Karataş, Mustafa. Hadis Rivayet Tarihi. İstanbul: Ensar Yayınları, 2. Basım, 2017.

- Kattan, Manna' bin Halil. Mabâhis fi 'ulûm'il-Kur'ân. B.y: Mektebetü'l-Maârif, 1421.
- Keskioğlu, Osman. Kur'ân Tarihi. İstanbul: Nebioğlu, 1953.
- Keskioğlu, Osman. Nuzûlünden Günümüze Kur'ân-ı Kerim Bilgileri. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 1993.
- Keskioğlu, Osman. Nuzûlünden İtibaren Kur'ân-ı Kerim Bilgileri. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1989.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. Makâlâtü'l-Kevserî. çev. Ebubekir Sifil. İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2015.
- Koç, Mehmet Akif (ed.). Tefsir El Kitabı. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Köktaş, Yavuz. 100 Soruda Hadis Meseleleri. İstanbul: İnsan yayınları, 2. Basım, 2014.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. el-Câmi' li-ahkâmî'l-kur'ân. thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Atfîş. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-kütübil Mısri, 1348.
- Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. es-Sünen. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. 6 Cilt. Daru İhyai'l Kütübil Arabiyye, ts.
- Men'î, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd. et-Tabakâtü'l-kübrâ. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l ilmiyye, 1. Basım, 1990.
- Mennâu'l-Kattân. Târîhu't-Teşrî'i'l-İslâmî. Kâhire: Mektebe Vehbe, 5. Basım, 2001.
- Mevdudî, Ebu'l-A'lâ. Tefhimu'l Kur'an. 7 Cilt. İstanbul: İnsan yayınları, ts.
- Muhaysin, Muhammed Salim. Târîhu'l-Kur'âni'l-Kerîm. İskenderiye, ts.
- Mübarekfüri, Abdurrahim. Tuhfetül-Ahvezi bi-Şerhi Camiit-Tirmizi. Beyrut: Darul Kütübil İlmiyye, ts.
- Nedîm, Muhammed b. İshâk. el-Fihrist. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut-Lübnan: Darü'l-Ma'rife, 2. Basım, 1998.
- Nesefî, Abdullâh b. Ahmed. Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl. 3 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Mîzân, ts.
- Nisâbü'rî, Hâkim. Müstedrek. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Nöldeke, Theoder - Schwally, Friedrich. Kur'ân Tarihi. çev. Muammer Sencer (son). İstanbul: İlke Yayınları, 1970.
- Nuray, Yıldız. "Papirüs". C. 34. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Osman, Ersoy. "Kâğıt". C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Pak, Zekeriya. Tefsir Usulü. Ankara: Bilay Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Palabıyık, M. Hanifi. "Cahiliye Dönemi ve İslam'ın İlk Yıllarında Okuma ve Yazma Faaliyetleri". Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 27 (2007).
- Râfiî, Mustafâ Sâdık. İ'câzü'l-Kur'ân Belagâtün Nebeviyye. thk. Derviş el-Cüveydi. Beyrut: el-Mektebet'ül Asriye, 1. Basım, 2011.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr). 12 Cilt. Kâhire: el-He'yetü'l-Mısıriyye el-'Âmme li'l-Kitâb, 1990.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. et-Tibyân fi Ulûmi'l-Kur'ân. İstanbul: İsmailağa Yayınevi, 1. Basım, 2019.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. Safvetü't-Tefâsîr. 3 Cilt. Beyrut: Mektebet'ül Asriyye, 2019.

- Sâlih, Subhî. el-Mebâhis fî 'Ulûmî'l-Kur'ân. Dâru'l- 'İlm li'l-Malâyîn, 24. Basım, 2000.
- Sâlih, Subhî. Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları. çev. M. Yaşar Kandemir. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1971.
- Sarıçam, İbrahim. Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 10. Basım, 2002.
- Sicistânî, Ebu Dâvûd. Kitâbü'l Mesâhif. thk. Muhammed b. Abduh. Mısır/Kahire: el-Faruk el-Hadîse, 1. Basım, 2002.
- Sönmezsoy, Selahattin. Kur'ân ve Oryantalistler. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 1998.
- Süyûtî, Celaledin. el-İtkân fî Ulûmî'l-Kur'ân. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. el Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitâb, 1973.
- Süyûtî, Celâleddin. Tefsîr'ul Celâleyn. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2017.
- Suyûtî. Abdurrahmân b. Ebî Bekr, Celâleddîn. Durru'l-Mensûr. 8 Cilt. Dâru'l-Fikr, ts.
- Şaban, Zekiyyüddin. Usulü Fıkhü'l-İslamiye. İstanbul: Dâr'u Tahkîki'l Kitâb, 2019.
- Şen, Ziya. Kur'ân'ın Metinleşme Süreci. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2. Basım, 2014.
- Şulul, Kasım. Ana Hatlarıyla Siyer-i Nebî. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2014.
- Taberân, Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutayr el-Lahmî eş-Şâmî Ebû'l-Kâsım. el-Mu'cemu's-Sağîr. thk. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâc Emrîr. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1. Basım, 1985.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. el-Mu'cemu'l-Kebîr. thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî. 25 Cilt. Kâhire: Maktabetu İbn Teymiyye, 2. Basım, 1994.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. el-Câmi'u'l-Beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân. 24 Cilt. Mekke: Dârü't-Terbiyye ve't-Turâs, ts.
- Taberistânî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî. Mefâtîhu'l-gayb (et-Tefsîru'l-kebîr). 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 1420.
- Tayyâr, Mes'ûd b. Süleyman al-Nûh b. Yahyâ eş-Şehrî (ed.). Merkezu'd-Dirasât ve'l-Ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye. 24 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2017.
- Tayyâr, Mes'ûd b. Süleyman al-Nûh b. Yahyâ eş-Şehrî (ed.). Mevsû'at el-Tefsîr al-Me'sûr. 24 Cilt. Beyrût: Merkez el-Dirâsât ve-l-Ma'lûmât el-Kur'âniyya, 1. Basım, 1439.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. Şerhu'l-Akâid. çev. Talha Hakan Alp. İstanbul: İFAV, 5. Basım, 2018.
- Thompson, Lan. Odaktaki Sosyoloji: Din Sosyolojisine Giriş. çev. Bekir Zakir Çoban. İstanbul: Biray Yayınları, 1. Basım, 2004.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed. Sünenü't-Tirmizî. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarb el-İslâmî, 1. Basım, 1998.
- Topaloğlu, Bekir, "Yûnus Sûresi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 43/610. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. Kelâm Terimleri Sözlüğü. Ankara: İsam Yayınları, 2019.
- Tuzcu, Kemal. "İslamiyetten Önce Arap Yazısı".
- Ülkü, Hayati. Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam tarihi. İstanbul: Çile Yayınları, 3. Basım, 1977.
- Vâhidî, Ebu'l Hasan. Esbâb-ı Nüzûl. çev. Necdet Çağıl - Necati Tetik. İstanbul: Ketebe Yayınları, 3. Basım, 2021.

- Watt, W. Montgomery. Kur'ân'a Giriş. çev. Süleyman Kalkan. Ankara: Ankara Okulu, 1998.
- Yıldırım, Muhamed Emin. Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahâbîler. İstanbul: Siyer Yayınları, 4. Basım, 2020.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1. Basım, 1407.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. Esâsü'l Belâga. thk. Muhammed Basel Uyun es Sud. 2 Cilt. Lübnan- Beyrût: Dâru'l-Kütübil İlmiyye, 1. Basım, 1998.
- Zerkeşî, Bedreddin. el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Dâru İhyâi'l-Kütûbi'l-'Arabiyye, 1. Basım, 1957.
- Zeydan, Abdülkerim Zeydan. el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh. Beyrut: Müessesetür-Risaleti Naşirûn, 2015.
- Zuhaylî, Vehbe. et-Tefsîru'l-Munîr fî'l-Akîde ve's-Şerîa ve'l-Menhec. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fıkr, 1411.
- Zührî, Muhammed b. Müslim Ubeydillâh İbn Şihâb. en-Nâsih ve'l-mensûh-Tenzîlü'l-Kur'ân. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1998.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. Menâhilü'l-İrfân. 2 Cilt. Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.
- Zürkânî, Muhammed Abdülalim. Menâhilü'l-'İrfân fî Ulum'il Kur'ân,. 2 Cilt. İsa el-Babi el-Halebi ve Şürekahu, 3. Basım, ts.

ÖZ GEÇMİŞ

Abdulsamet ÖZDEMİR, [REDACTED] İlköğrenimini Haşim İşcan İlköğretim Okulu'nda tamamladıktan sonra Hasan Basri İmam Hatip Lisesi'nden mezun olmuştur. Akademik hayatına Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde devam ederek lisans eğitimini tamamlamıştır. Mezuniyetinin ardından Erzincan'ın Otlukbeli ilçesinde imam hatip olarak görev yapmış, sahada edindiği tecrübe ile dini hizmetlerini yürütmüştür. Halen, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından düzenlenen Erzurum Ömer Nasuhi Bilmen Dini Yüksek İhtisas Eğitim Merkezi'nde vaiz ve müftü yetiştirme programı kapsamında kursiyer olarak mesleki ve akademik çalışmalarını sürdürmektedir.

